

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી રચિત

સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપઈ

સંપાદક

વિજયપ્રદુમ્નસૂરિ

ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય
ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ રચિત
સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપદ્ય
સ્વોપજ્ઞ બાલાવબોધ સહિત

સંપાદક
પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજના પટ્ટધર
પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયહેમચન્દ્રસૂરિ મહારાજના શિષ્ય
પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિ મહારાજ

પ્રકાશક
શ્રી શ્રુતજ્ઞાન પ્રસારક સભા
અમદાવાદ

Samyaktva Shat-sthan Chaupai
(with author's own commentary),
by Upadhyaya Yashovijayaji,
ed. Acharya Pradyumnasuri, 1998

द्वितीय संशोधित संस्करण
वि. सं. २०५५ : ई.स. १९९८
श्री नेमि स्वर्गारोहण अर्धशताब्दी वर्ष
(पृष्ठसंख्या : १४+२१०) नकल : ७५०

मूल्य रु. २५

प्रकाशक

श्री श्रुतज्ञान प्रसारक सभा
अमदावाद

प्राप्तिस्थान

- जितेन्द्र कापडिया
अजंटा प्रिन्टर्स
जेसिंगभाईनी वाडी,
धी कंटा, अमदावाद - ३८०००१
- शरदभाई शाह
बी/१ वी.टी. ओपार्टमेंट
काणा नाणा, लावनगर - ३६४ ००१

टाईपसेटिंग

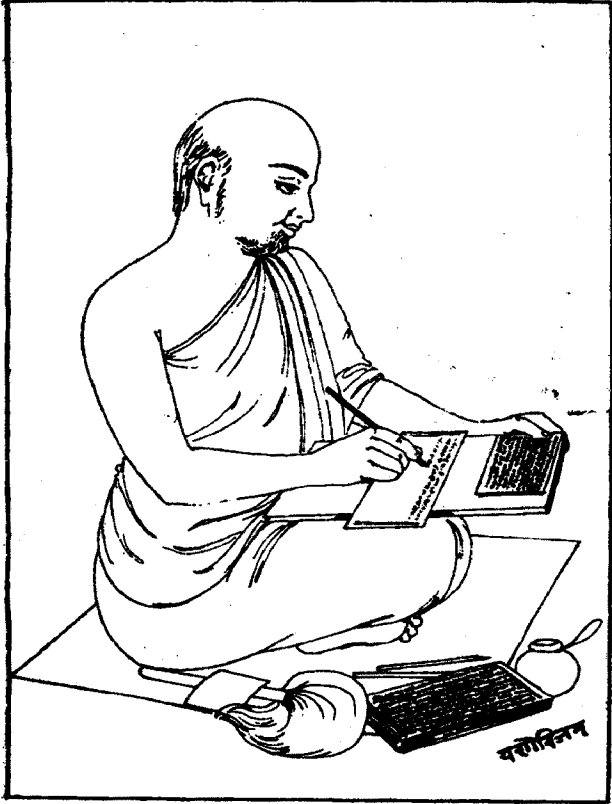
ઇમ્પ્રેશન્સ

જુમ્મા મસ્જિદ સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

मुद्रक

ભગવતી ઓફસેટ

૧૫/સી, બંસીધર એસ્ટેટ, બારડોલપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૪

पूज्यपाद उपाध्यायञ्च श्री यशोविजयञ्च महाराज

સંપાદકીય નિવેદન

(બીજી આવૃત્તિ)

સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપઈ અને તેનો બાલાવબોધ એ તત્ત્વપ્રેમી વર્ગ માટે અમૂલ્ય ખજાનો છે.

આ ગ્રંથ એક વાર તેના વિશદ ગુજરાતી વિવરણ સમેત પ્રકાશિત થયો છે પણ તેના મુદ્રણ વગેરેથી સંતોષ થયો ન હતો. અને મનમાં ફરીફરીને વિચાર ઘૂંટાતો હતો કે એક વાર સાદા સરળ સુગમ અનુવાદ સાથે બને તેટલું સુંદર પ્રકાશન કરવું.

આ વિચારને મૂર્તિમંત બનાવવામાં શ્રી જયંતભાઈ કોઠારીનો ઉમળકાભર્યો સહયોગ સાંપડ્યો અને થોડા જ સમયમાં પુષ્કળ જહેમત લઈને આવશ્યક સમજૂતી સાથેનો સુગમ અનુવાદ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. એમાં પ્રથમ આવૃત્તિમાં મુકાયેલા (અહીં છોડી દેવામાં આવેલા) મુનિશ્રી અભયશેખરવિજયજીના વિસ્તૃત વિવરણનો લાભ લીધો છે તે ઉપરાંત દાર્શનિક પદાર્થોની સ્પષ્ટતા કરવામાં શ્રી નગીનભાઈ શાહની અમૂલ્ય સહાય મળી છે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાંની કૃતિની વાચનાનું આ બીજી આવૃત્તિમાં કેવળ પુનર્મુદ્રણ નથી. ઉપાધ્યાયજીની સ્વલિખિત પ્રતની ફરીને ચોકસાઈથી મેળવણી કરી લઈને અને બીજાં સાધનોની મદદથી તેમજ અર્થસંગતિને અનુલક્ષીને કેટલીક પાઠશુદ્ધિ કરવામાં આવી છે. મુખ્ય પ્રતના પાઠોને યથાતથ રાખીને કે પાઠાંતરમાં દર્શાવીને પાઠશુદ્ધિ કરવામાં આવી છે. ઉપાધ્યાયજીથી પોતાથી પણ કેટલાક કલમદોષો થઈ ગયા હોવાનું જણાય છે.

પ્રથમ આવૃત્તિ વેળાએ જે બે પ્રતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો તેની

માહિતી નીચે મુજબ છે :

ઉ૦ : ડહેલાનો ઉપાશ્રય, દા. ૯૯ પ્રત ક. ૫૦૨૮, પત્ર ૧૯, લે.સં. ૧૭૪૧, છેડે સંભવનાથ સ્તવન લખેલું છે (જે આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિમાં આપ્યું હતું). આ પ્રતનો ગાથાભાગ ઉપાધ્યાયજીના કોઈ શિષ્યે લખેલો છે, પણ બાલાવબોધના અક્ષરો નિશ્ચિતપણે ઉપાધ્યાયજીના છે ને એ ભાગ કર્તાનો સ્વલિખિત હોવાના બીજા સંકેતો પણ મળે છે.

પુ૦ : લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, પ્રત ક. ૪૫૯૫, પત્ર ૨૦, લે.સં. ૧૭૬૧, ભાવરત્નલિખિત.

આ આવૃત્તિ વેળાએ જે અન્ય સાધનોનો યથાવશ્યક ઉપયોગ કર્યો છે તે નીચે મુજબ છે :

૧. ડહેલાનો ઉપાશ્રયની એક અન્ય પ્રત, દા. ૯૯, ક. ૫૦૨૭, પત્ર ૨૪.

૨. જૈન કથારત્ન કોષ ભા. ૫ (પ્રકા. ભીમસિંહ માણક, ઈ.સ. ૧૮૯૧)માં પૃ. ૨૮૨થી ૩૧૯ પર મુદ્રિત પાઠ. (આ કૃતિને બાલાવબોધ સહિત સૌ પ્રથમ છાપવા માટે શ્રી ભીમસિંહ માણકને ધન્યવાદ ઘટે છે.

૩. સંવેગીના ઉપાશ્રય (હાજા પટેલની પોળ, અમદાવાદ)ની પ્રત ક. ૩૪૨૬, પત્ર ૯, મૂલમાત્ર. આ પ્રત સા. તારાચંદ્રે પઠનાર્થ લખાઈ છે. ઉ૦ પ્રતિ પણ તારાચંદ્રે લખાવી છે અને એમાંનો બાલાવબોધ તારાચંદ્રની પ્રાર્થનાથી રચાયો છે. એટલે સંવેગીના ઉપાશ્રયની આ પ્રત પણ એ કાળે, સં. ૧૭૪૧ના આજુબાજુનાં વર્ષોમાં લખાયેલી હોવાનું અનુમાન થાય છે. એ રીતે આ પ્રત મહત્ત્વની ઠરે છે.

૪. યશોવિજયજીકૃત ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ભા. ૧માં મુદ્રિત વાચના, મૂલમાત્ર (થોડાંક અન્યકૃત સંસ્કૃત ટિપ્પણો સાથે). (આની મૂળ પ્રત ડેલાના ઉપાશ્રયના ભંડારમાં દા. ૧૯ ક. ૭૮૦થી છે.)

પ્રથમ આવૃત્તિમાં આપેલાં પાઠાંતરોમાંથી શબ્દભેદ દર્શાવતાં પાઠાંતરો રાખી, કેવળ ઉચ્ચારભેદ દર્શાવતાં અને બ્રષ્ટ પાઠાંતરો છોડી દીધાં છે. આ આવૃત્તિમાં શબ્દકોશ પણ ઘણો વિસ્તૃત કર્યો છે.

આ આવૃત્તિમાં એક મહત્ત્વની પાઠશુદ્ધિ થઈ છે તે તરફ ધ્યાન દોરવું જરૂરી લાગે છે. ઉ૦ પ્રતિમાં ગાથા ૧૦૪ના બાલાવબોધને છેડે નિશાની કરી એનું અનુસંધાન 'અથવા તો' કરીને હાંસિયામાં મૂકેલું છે, જેનાથી એ ગાથાના પાઠની શુદ્ધિ થાય છે. (બાલાવબોધ કર્તાવિખિત હોવાનું આ પ્રમાણ. જુઓ અહીં પૃ. ૧૩૬) પરંતુ આ ભાગ અન્ય પ્રતોમાં ૧૦૬મી ગાથાના આરંભે જોડાઈ ગયો છે, જે સંદર્ભની દૃષ્ટિએ અસંગત છે. આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિમાં પણ એ ભૂલ થયેલી.

મારો વ્યક્તિગત અનુભવ કહું તો આ ગ્રંથમાંથી ફરીને પસાર થતાં મને પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાય મહારાજની તટસ્થ, સમતોલ અને સ્યાદ્વાદ-મુદ્રાથી પૂર્ણ અંકિત અલૌકિક પ્રતિભાનાં દર્શન થયાં છે અને તેથી મારી સ્યાદ્વાદવિષયક સમજણ સ્પષ્ટ થઈ છે. આ લાભ મોટો થયો છે. છ દર્શનોની સમીક્ષા પછી પૂર્ણાહુતિ રૂપે જે મોટી કડીઓ આવે છે તે અને તેના બાલાવબોધનો એકએક અક્ષર મને અમીરસથી ભરેલો લાગ્યો. મારી જેમ અન્ય સત્યપ્રેમી સુજ્ઞ વાચકગણ પણ સ્યાદ્વાદના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામશે અને તે દ્વારા સમ્યગ્દર્શનને અજવાળશે તો આ શ્રમ સાર્થક ગણાશે. તેવું કરવા વિનવું છું.

નવી આવૃત્તિમાં સહાયરૂપ થનાર બન્ને વિદ્વાનો - શ્રી જયંતભાઈ કોઠારી અને શ્રી નગીનભાઈ શાહ - ઉપરાંત પ્રથમ આવૃત્તિ વેળાએ કાળજીપૂર્વક પ્રેસકોપી કરી આપનાર ભોજકકુલાવતંસ પં. શ્રી અમૃતભાઈ મોહનલાલ તથા બાલાવબોધમાં ઉદ્દૃત ગાથાઓનાં મૂળ સ્થાન શોધી આપવામાં સહાયભૂત થનાર શ્રુતસ્થવિર શ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજ અને

વિદ્વત્કુલમંડન મુનિરાજ શ્રી જયસુંદરવિજયજી - એ સૌ આ શ્રુતસેવામાં સહભાગી બન્યા છે તેથી પ્રસન્નતા અને ધન્યતા અનુભવું છું.

આ ગ્રંથના મુદ્રણમાં શ્રી રોહિતભાઈ કોઠારીની લાગણીભરી માવજત ભળી છે અને તેથી આ પ્રકાશન આ રૂપે સુંદર-સુઘડ થઈ શક્યું છે.

કારતક શુ.૧૦, સં.૨૦૫૫
જૈન ઉપાશ્રય, આંબાવાડી,
અમદાવાદ.

શ્રી નેમિ-અમૃત-દેવ-હેમચન્દ્રસૂરિશિશુ
પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

(પ્રથમ આવૃત્તિમાંથી)

સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપઈ - મૂળની તથા બાલાવબોધ સહિતની ઘણી પ્રતો ઘણા ભંડારમાં મળે છે. પણ અમદાવાદ ડેલાના ઉપાશ્રયના ભંડારમાં પૂજ્યપાદ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના હાથે લખેલી પ્રત મળી, વળી એ પ્રતના પૂજ્યપાદશ્રીનાં અક્ષરનાં દર્શનથી તેઓશ્રીની કલમનો પ્રવાહ કેવો ધસમસતો ચાલતો હશે તેનો અંદાજ આવ્યો, કલમ જાડી થાય, અક્ષરો ઝાંખા થાય તોય લખાણનો સ્રોત ચાલુ રહે - અસ્ખલિત ચાલુ રહે, તેમાં તેઓને પ્રાપ્ત થયેલો વરદદાયિની સરસ્વતીનો કૃપાપ્રસાદ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

બાલાવબોધ ગુજરાતીમાં રચાયો છે છતાં ગ્રંથકારનું નિરૂપ્યમાણ વિષયની સાથે કેવું તાદાત્મ્ય છે કે વચ્ચે વચ્ચે પ્રતિપાદ્ય વિષયને સ્પષ્ટ કરવા વિષયને અનુરૂપ તેવી સંસ્કૃત પંક્તિઓ સહજભાવે આવી ગઈ છે. ઉદા. પૃષ્ઠ ૨૨, ૩૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭.

બાલાવબોધમાં દશવૈકલિક સૂત્ર, સૂચગડાંગસૂત્ર, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, વગેરે આગમગ્રંથો, યોગવાશિષ્ઠ, ન્યાયકુસુમાંજલિ, કિરણાવલી,

સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી, વેદાંત પરિભાષા અને બૌદ્ધદર્શનના ગ્રંથોની પણ ઘણી ઘણી સાક્ષીઓ આપી છે.

તેઓની અગાધ વિદ્વત્તા માટે કાંઈ પણ કહેવું બોલવું કે લખવું તે પ્રત્યક્ષ દેવતારૂપ સૂર્યના તેજનું વર્ણન કરવા બરાબર છે.

ગહનમાં ગહન વિષયનું નિરૂપણ જેમ તે તે વિષયના દુર્ગમદુર્બોધ ગ્રંથોના સાધક-બાધક પાઠપૂર્વક કરે છે તેમ જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં પ્રતિપાદ વિષયને પુષ્ટ કરવા -

ખારે જલે નવિ ભાંજે તૃષા (૬૮)

નવ સાંધે ને તેર તૂટે (૨૯)

આવી સાવ સાદી કહેવતો પણ યોજે છે. અને તેથી કથનનો મર્મ તરત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. કઠિનમાં કઠિન અને સરળમાં સરળ એવી ઉક્તિના બંને અંતિમો તો આવા પુરુષોમાં જ - પ્રજ્ઞાની ઊંચાઈ અને હૃદયની ઊંડાઈની જેમ - જોવા મળે છે.

એક પ્રત લાલભાઈ દલપતભાઈ વિદ્યામંદિરની મળી છે. તેનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે પાઠતુલના કરવા કર્યો છે. તે સ્મરણીય નામધેય આગમપ્રભાકર પૂજ્ય પુણ્યવિજયજી મહારાજના સંગ્રહની છે. તેથી તેને પુ. એ સંજ્ઞા આપી છે.

બાલાવબોધ સહિતની અમદાવાદના ડેલાના ઉપાશ્રયની પ્રત (ઉ૦) અતિદર્શનીય છે. આ બંને પ્રત લાંબા વખત સુધી રાખવાની સંમતિ આપવા બદલ બંને સંસ્થાને ધન્યવાદ.

બાલાવબોધની ભાષાના શબ્દો દ્વારા તે સમયમાં કેવી ભાષા પ્રચલિત હતી તે જણાય છે. છેલ્લે અઘરા શબ્દોના અર્થ આપ્યા છે. તથા મૂળ ચઉપઈનો અકારાદિકમ પણ આપ્યો છે.

મુખ્યત્વે પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી મહારાજમાં ઉત્તર ગુજરાતની

બોલીની છાયા-છાંટ વધારે ઝિલાયેલી જણાય છે. બાલાવબોધની રચના પણ અમદાવાદમાં જ થઈ છે. તે સમયના શ્રાવકો પણ કેવા તત્ત્વરસિક હશે ! હેમચંદ શેઠના પુત્ર તારાચંદે વિનતિ કરી અને આ બાલાવબોધની રચના શ્રી સંઘને મળી.

આ બાલાવબોધ ઉપરથી સરળ ગુજરાતી વિવરણ માટે જ્યારે મુનિરાજશ્રી અભયશેખર વિજયજીને મેં કહ્યું ત્યારે ખૂબ જ ઉલ્લાસથી તેમણે આ કાર્ય સ્વીકાર્યું અને ટૂંકા સમયમાં જ તેનું વિવરણ તૈયાર કરી આપ્યું. તેઓને પૂજ્યપાદ ઉપાધ્યાયજી મહારાજના ગ્રંથોનો ગાઢ પરિચય છે અને અનુરાગ છે. આનાથી ગુજરાતી ભાષાના જાણકારને આ ગ્રંથનાં રહસ્યો સહેલાઈથી જાણવા મળશે.

કારતક સુ. ૫ (જ્ઞાનપંચમી)

પં. પ્રદ્યુમ્નવિજય

વિ.સં. ૨૦૪૭

નૂતન ઉપાશ્રય, ભાવનગર

॥५८॥ संकलपंतिरसरा मणिमदीयाध्यायश्रीरथश्रीरसविनयोगलिउरनोन
॥५९॥ श्रीतिगतंनलावीरंनलार्थं देवो न सप्तकस्यानन्वरकस्य जगत्संदिग्धनेमया ॥

श्वश्रावक. ५८१॥

श्रीदीशरागमणमीकरासमरीसस्मरिमालाकरिस्संनदितका रश्यांससक्तिरनाइ
वरीनोवनीमकर्मोवेविनाशकागाउपरा मरुका नोवपमरुतु निदधीति निर्मा मरुद्विरुलावुं वा नकक कर्तुं भिनि
भवसमक्तिरुजाहिर्देवे उक्तं न भेषसमभेषसमभेषो देवैः कस्याउभेषके वसम रवमसुखि सुदे शानगादेला निपण्ठ
वदीना श्चर्दनयाद्विनारवा धीनेतिरम रउया जालानिससक्तिरनसना लिङ्गसं रत्तया ॥
आ... तेसप्तकिरना संनेपदं कदी एग दं तिण्ड वागकन्डाल वां स्वसाभय ज्यदा नन कारे विंश्यान कं करिदं ॥
गीश्वर द् देवीजीवमित्तव द् देवीजीवसत्त्वल्पागमो कर्तावर्तु देवीजीवश्याप न्गा कलागुल्पागवने नोत्ताउरुध न्मज्जिउदं कर्त्तुं निष्कम्बु

इवठका रण्यगाथा ॥ अति निउ रनर लोकार शक्तत्वा ज्ञेय ता ध सउ ए परवा रान अठिक
त्रिधिकाभे क्त्र ५ तेसो क्क नेउ गामुपला निष्कम्बु चर्तुं तिष्टुं गसिदे उन्धी ५ उक्तं वागक सप्तकिर नानं गाला २ ॥ ५८२ वागक
धीतिरिपरीतको रतेति आ त्वा नो दवगतक उक्तं चर्त्तुं मने लघु लालिपो उक्त लार् कर्म लवेरु देही ति काल लानिगो क्तोवा ३ ॥
वेदि वा ए परस्यो वा उ च्चवठका रणा वा ५१ ॥ ससक्तिरथा नक धारिपरी नीति एगा वा

संपदुत्त्व ५८२ स्थान २।३ पं० ११, पू० २५ उपाध्यायान् ५४३ २।४ ११। २५ ३२ स्ते विधि।
२वी पक्ष ५।। एवावधी धवाणी ३ स्थान ३ उपाश्रयनी ५। १ ५. ५०२ ८ तुं ५ १५५ ५५

અનુક્રમણિકા

મંગલ, પ્રયોજન	ગા.૧-૨ / પૃ.૧-૨
સમ્યક્ત્વ ને મિથ્યાત્વનાં છ સ્થાન	ગા.૩-૪ / પૃ.૩-૪
નાસ્તિકવાદ (ચાર્વાક) અને એનું ખંડન	ગા.૫-૧૭ / પૃ.૫-૨૧
અનિત્યવાદ (બૌદ્ધ) અને એનું ખંડન	ગા.૧૮-૩૩ / પૃ.૨૨-૪૭
અકર્તા - અભોક્તાવાદ (વેદાંત-સાંખ્ય) અને એનું ખંડન	ગા.૩૪-૮૦ / પૃ.૪૮-૧૦૯
અનિર્વાણવાદ અને એનું ખંડન	ગા.૮૧-૯૭ / પૃ.૧૧૦-૧૩૨
નિયતિવાદ - અનુપાયવાદ અને એનું ખંડન	ગા.૯૮-૧૧૫ / પૃ.૧૩૩-૧૬૦
ઉપસંહાર	ગા.૧૧૬-૧૨૬ / પૃ.૧૬૧-૧૮૧
○	
ગાથાઓનો અકારાદિકમ	પૃ.૧૮૨-૧૮૮
અગત્યના શબ્દકોશ	પૃ.૧૮૯-૨૧૦

सम्यक्त्व षट्स्थान यउपई
बालावबोध सडित

॥ સકલપણ્ડિતસાશિ]રોમણિમહોપાધ્યાય શ્રી ૧૯

શ્રી જસવિજયગણિગુરુભ્યો નમઃ ॥^૧

એન્દ્રશ્રેણિનતં નત્વા વીરં તત્ત્વાર્થદેશિનમ્ ।

સમ્યક્ત્વસ્થાનષટ્કસ્ય ભાષેયં ટિપ્પતે મયા ॥ ૧ ॥

શ્રીવીતરાગ પ્રણમી કરી, સમરી સરસતિ માત ।

કહિસ્યું ભવિહિતકારણે સમકિતના અવદાત ॥ ૧ ॥

‘અવદાત’ કહિતાં ચરિત્ર ॥ ૧ ॥

શ્રી વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્માને પ્રણામ કરીને અને સરસ્વતીમાતાનું સ્મરણ કરીને ભવ્ય જીવોના હિત માટે સમ્યક્ત્વનું શુદ્ધ સ્વરૂપલક્ષણ કહીશું.

અને ઇન્દ્રોની શ્રેણીએ જેમને પ્રણામ કર્યા છે અને જે તત્ત્વાર્થના ઉપદેશક છે એ ભગવાન મહાવીરને નમન કરીને સમ્યક્ત્વના છ સ્થાન વર્ણવતી મારી રચનાનું ટિપ્પણ હું કરું છું.

દર્શનમોહવિનાશથી, જે નિરમલ ગુણઠાણ ।

તે સમકિત તસ જાણિઈ, સંખેપઈ ખટ ઠાણ ॥ ૨ ॥

દર્શનમોહનીયકર્મનો જે વિનાશ ક્ષય (૧) ઉપશમ (૨) ક્ષયોપશમ (૩) રૂપ તેહથી જે 'નિર્મલ' મલરહિત ગુણનું થાનક ઊપજઈ તે નિશ્ચયસમકિત જાણિઈ । ઉક્તં ચ -

“સે ય સમ્મતે પસત્થ-સમ્મત્ત-મોહણિજજ-કમ્માણુ-વેયણોવસમ-ખયસમુત્થે સુહે આયપરિણામે પહણતે” આ૦^૧ (આવસ્સયસુત્તે, પચ્ચકખાણાવસ્સયે)

તે સમકિતનાં સંખેપઈ કહિસ્યઈ તે ષટ થાનક જાણવાં । સ્વસમયશ્રદ્ધાન પ્રકાર તે 'સ્થાનક' કહિઈ ॥ ૨ ॥

દર્શનમોહનીય કર્મનો વિનાશ એટલે કે ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ થતાં જે નિર્મળ ગુણસ્થાનક - ગુણસ્થિતિ પ્રકટ થાય છે તે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ છે. કહ્યું છે કે “તે સમ્યક્ત્વ - પ્રશસ્ત સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મના અનુવેદન એટલે કે ફલભોગથી અને દર્શનમોહનીય કર્મના ઉપશમ અને ક્ષયથી પ્રકટ થયેલ શુભ આત્મપરિણામરૂપ હોવાનું નિરૂપાયું છે.”

સમ્યક્ત્વનાં છ સ્થાનક (વિષયો) છે. પોતાના (જૈન) સિદ્ધાંતમતમાં (શ્રદ્ધાના વિષયોને આધારે) શ્રદ્ધાના છ પ્રકાર થાય છે. તેમને પણ 'સ્થાનક' કહ્યાં છે. તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે જાણવાં.

ગાથા

અત્યિ જિઓ (૧) તહ ઝિચ્યો (૨) કત્તા (૩) ભુત્તા (૪)

સપુણ્ણપાવાણં ।

અત્યિ ધુવં નિવ્વાણં (૫) તસ્સોવાઓ (૬) અ છ ક્કાણા ॥ ૩ ॥

(સમ્મતૌ કા. ૩ ગાથા ૫૫)

જીવ છઈ (૧) । તે જીવ નિત્ય છઈ (૨) । તે જીવ સ્વપુણ્ણ-
પાપનો કર્તા છઈ (૩) । તે જીવ આપ-આપણા પુણ્ણ-પાપનો ભોક્તા
છઈ (૪) । 'અત્યિ' છઈ, 'ધુવમ્' નિશ્ચયઈ, 'નિર્વાણ' મોક્ષ (૫) । તે
મોક્ષનો ઉપાય પણિ નિશ્ચયઈ છઈ - તેહમાં સંદેહ નથી (૬) । એ
છ થાનક સમકિતનાં જાણવાં ॥ ૩ ॥

❀

(૧) જીવ છે, (૨) તે નિત્ય છે, (૩) તે પોતાનાં પુણ્ણપાપનો
કર્તા છે, (૪) તે પોતાનાં પુણ્ણપાપનો ભોક્તા છે, (૫) નક્કી એમાંથી
મોક્ષ છે અને (૬) નક્કી મોક્ષનો ઉપાય પણ છે - આ સમકિતનાં
છ સ્થાનક (વિષય) છે.

ચોપઈ^૧

સમકિતયાનકથી વિપરીત, મિથ્યાવાદી અતિઅવિનીત ।
તેહના ભાવ સવે જૂજૂઆ, જિહાં જોઈજઈ તિહાં ઊંડા

કૂઆ ॥૪॥

એ ષટ્ યાનકથી જે વિપરીત બોલ તે મિથ્યાત્વના છ યાનક ।
ઉક્તં ચ સમ્મતૌ -

ઇત્થિ[૧], ઇ ઝિચ્ચો[૨], ઇ કુણ્ણ[૩], કયં ઇ વેએઈ[૪],
ઇત્થિ ઇવ્વાણં[૫] ।

ઇત્થિ ય મોક્ખોવાઓ[૬], છ મિચ્છત્તસ્સ ઠાણ્ણઈ ॥

(કા. ૩ ગાથા ૫૮)

એ યાનકે વર્તતો મિથ્યાવાદી હોઈ, તે ગાઠ મિથ્યાત્વપરિણામઈ
ઘણું અવિનીત હોઈ, તે મિથ્યાત્વીનાં વચન માહોમાહિ કોઈ નાં મિલઈ
- આપ-આપ હઈઈ જોઈઈ તો તે સર્વ ઊંડા કૂઆ સરખા છઈ ॥ ૪ ॥

સમકિતનાં આ છ સ્થાનકથી વિપરીત તે મિથ્યાત્વનાં છ
સ્થાનક છે. 'સંમતિસૂત્ર'માં કહ્યું છે કે "(૧) જીવ નથી, (૨) જીવ
નિત્ય નથી, (૩) જીવ કર્તા નથી, (૪) જીવ કરેલા (પાપ પુણ્ય)નો
ભોક્તા નથી, (૫) જીવનો મોક્ષ નથી અને (૬) મોક્ષના ઉપાય નથી
- આ છ મિથ્યાત્વનાં સ્થાનક છે."

આ સ્થાનકોમાં વર્તે છે તે મિથ્યાવાદી છે. ગાઠ મિથ્યાત્વને
પરિણામે તે અવિનીત છે. એ મિથ્યાત્વીઓનાં વચન અંદરોઅંદર
મળતાં આવતાં નથી, પોતપોતાના આગ્રહને કારણે, જોઈએ તો, તે
સર્વ ઊંડા કૂવા સરખા અંધકારમય છે.

૧. અથ ચોપઈ ઢાલ પુ૦

પહેલો નાસ્તિક ભાખઈ શૂન્ય, જીવ શરીરથી નહિ ભિન્ન ।
મઘ-અંગથી મદિરા જેમ, પંચભૂતથી ચેતન તેમ ॥ ૫ ॥

પહેલો નાસ્તિક(૧)સ્થાનવાદી 'નાસ્તિક' ચાર્વાક 'શૂન્ય' કહતાં તત્ત્વજ્ઞાનઈ સૂનો કુચુક્તિનો કહનાર 'ભાખઈ' કહતાં બોલઈ છઈ, જે જીવ શરીર થકી 'ભિન્ન' કહતાં જુદો નથી, અનઈ ચેતના જે હોઈ છઈ તે પંચભૂતના સંયોગથી જ, જેમ મઘનાં અંગ જે ગુડ-દ્રાક્ષા-ઈક્ષુરસ-ધાતકી-પુષ્પપ્રમુખ તેહથી મદિરા ઉપજઈ છઈ ॥ ૫ ॥

એમાં પહેલો નાસ્તિક પક્ષ - જીવ નથી એમ માનનાર પક્ષ - ચાર્વાક પક્ષ છે, જે શૂન્ય - તત્ત્વના જ્ઞાનથી સૂનો છે. ખોટો તર્ક લડાવતાં એ કહે છે કે જીવ શરીરથી જુદો નથી. મઘના અવયવભૂત ગોળ, દ્રાક્ષ, શેરડીનો રસ, ધાવડીનાં ફૂલ વગેરેના સંયોગથી જેમ મઘ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ પાંચ મહાભૂતોના સંયોગથી ચેતન (જીવ) ઉત્પન્ન થાય છે.

માખણથી ઘૃત તિલથી તેલ, અગ્નિ અરણિથી તરુથી વેલ ।
જિમ પડિયાર થકી તરવારિ, અલગો તો દાખ્યો ઈણિ

વારિ ॥ ૬ ॥

જો જીવ શરીર થકી ભિન્ન હોઈ તો માંખણથી જિમ ઘી (૧), તિલથી તેલ (૨), અરણિથી અગ્નિ (૩), વૃક્ષથી વેલિ (૪) તથા પડિયારથી તરુઆરિ (૫) અલગી કરી દેખાડિઈ, તિમ શરીરથી ભિન્ન કરી દેખાડ્યો જોઈ । શરીરથી ભિન્ન કરી કોઈ દેખાડતો નથી તે માટઈ જીવ શરીરથી ભિન્ન નથી ॥ ૬ ॥

જો જીવ શરીરથી ભિન્ન હોય તો માખણથી જેમ ઘી, તલથી તેલ, અરણિકાષ્ઠથી અગ્નિ, વૃક્ષથી વેલ અને મ્યાનથી તલવાર જેમ અલગ કરી બતાવી શકાય છે તેમ શરીરથી જીવને અલગ કરી દેખાડવો જોઈએ. એમ કરી શકાતું નથી. માટે જીવ શરીરથી ભિન્ન નથી.

જિમ જલથી પંપોટા થાય, ઊફ્ફણતાં તેહમાંહિં સમાય ।
થૂભાદિક જિમ ક્ષિતિપરિણામ, તિમ ચેતન

તનુગુણવિશ્રામ ॥ ૭ ॥

જિમ પાણીથી પંપોટા થાઈ છઈં અનઈં તે પંપોટા ઊફ્ફણીનઈં વલી તે પાણીમાંહિં જ સમાઈં છઈં, તથા થૂભપ્રમુખ જિમ 'ક્ષિતિ' કહતાં પૃથ્વી તેહનો પરિણામ છઈં — પૃથ્વીમાંહિંથી ઊપજ્જનઈં પૃથ્વીમાંહિં જ લીન થાઈ છઈં, તિમ ચેતના 'તનુ' કહતાં શરીર તેહના ગુણનો વિશ્રામ છઈં — શરીરથી ઊપજ્જનઈં શરીરમાંહિં જ લય પામઈં છઈં । એ ઉત્પત્તિપક્ષ (૧) । બીજો અભિવ્યક્તિપક્ષ છઈં, તે મતઈં કાયાકાર-પરિણામઈં ચેતનાની અભિવ્યક્તિ હોઈં છઈં (૨) ॥ ૭ ॥

જેમ પાણીમાંથી પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાંથી બહાર નીકળીને — ઊભરો પામીને તેમાં જ સમાઈ જાય છે તથા પથ્થરના સ્તંભ વગેરે આકારો પૃથ્વીમાંથી જ નીપજે છે અને એમાં જ લીન થાય છે તેમ ચેતના (જ્ઞાનગુણ) પણ શરીરનો જ ગુણ હોઈ શરીરમાંથી ઊપજ્જને શરીરમાં જ લય પામે છે. નાસ્તિકમતનો આ ઉત્પત્તિપક્ષ છે. એનો એક અભિવ્યક્તિપક્ષ પણ છે. એ મુજબ પંચભૂત જ્યારે કાયાકાર રૂપે પરિણામે છે ત્યારે પંચભૂતમાં પહેલાં અનભિવ્યક્ત રહેલો જ્ઞાનગુણ કાયાકાર-પરિણામથી પંચભૂતમાં અભિવ્યક્ત થાય છે અને કાયાકાર-પરિણામનો નાશ થતાં જ્ઞાનગુણ પુનઃ અનભિવ્યક્તિદશા પામી પંચભૂતમાં રહે છે જ. આમ જ્ઞાનગુણ પંચભૂતમાં સદા હોય જ છે. કેવળ તેની અભિવ્યક્તિ-અનભિવ્યક્તિ કાયાકાર-પરિણામના હોવા-ન હોવાથી થયા કરે છે.

નહિ પરલોક ન પુણ્ય ન પાપ, પામ્યું તે સુખ વિલસો આપ ।
વૃકપદની પરિ ભય દાખવઈ, કપટી તપ-જપની

મતિ ચવઈ ॥ ૮ ॥

એ ચાર્વાકનઈં મતઈ પરલોક નથી, પુણ્ય નથી, પાપ નથી ।
તે ઈમ કહઈ છઈં - જે પામ્યું સુખ છઈ તે પોતઈં વિલસો, વર્તમાન
સુખ મુંકીનઈ અનાગત સુખની વાંછા કરવી તે ખોટી । સુખભોગમાં
જે નરકાદિકનો ભય દેખાડઈ છઈ તે માતા જિમ બાલકનઈ હાડિ
દેખાડઈ છઈ તિમ લોકનઈ ભોલવીનઈ કપટી પોતઈ ભોગથી ચૂકા
બીજાનઈ ચૂકાવઈ છઈ અને તપજપ કરાવ્યાની બુદ્ધિ કરઈ
છઈં ॥ ૮ ॥

ચાર્વાકને મતે પરલોક નથી, પુણ્ય નથી, પાપ નથી કેમકે શરીર
નાશ પામતાં જીવ રહેતો નથી, કોઈ ફળ ભોગવનાર રહેતું જ નથી.
માટે ફળભોગ આપનાર પરલોકની વાત ખોટી છે. આમ હોઈને જે
સુખ મળ્યું તે પોતે ભોગવી લેવું. કોઈએ પોતાનાં આંગણાં ને
હથેળીથી વરુનાં પગનાં નિશાન કર્યાં તેનાથી વરુનો ભય ફેલાયો તેમ
કપટી લોકો પરલોકનો - નરકાદિકનો ભય બતાવે છે અને તપ-
જપ કરવા સમજાવે છે. પોતે ભોગ ભોગવી શકતા નથી એટલે
બીજાને પણ ભોગવવા દેતા નથી.

એહવા પાપી ભાજઈ આલ, બાંધઈ કર્મતણા બહુ જાલ ।
 આતમસત્તા તેહનિં હવઈ, યુગતિં કરિ સદ્ગુરુ દાખવઈ ॥ ૯ ॥
 ચાર્વાક એહવી જૂઠી યુક્તિ બોલઈ છઈ, સદ્ગુરુ તેહનઈ યુક્તિં
 કરી આત્મસત્તા દેખાડઈ છઈ ॥ ૯ ॥

ચાર્વાકમતી પાપીઓ આવી જૂઠી વાત કરે છે અને કર્મો બાંધે
 છે. સદ્ગુરુ હવે તેમને આત્માની સત્તા - આત્માનું અસ્તિત્વ
 યુક્તિપૂર્વક - તર્કપૂર્વક બતાવે છે.

જ્ઞાનાદિક ગુણ અનુભવસિદ્ધ, તેહનો આશ્રય જીવ પ્રસિદ્ધ ।
પંચ-ભૂતગુણ તેહનઈ કહો, ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય ન કિમ સદહો ?

॥ ૧૦ ॥

જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-વીર્ય પ્રમુખ ગુણ જે અનુભવસિદ્ધ -
માનસપ્રત્યક્ષઈ પ્રસિદ્ધ છઈ તે ગુણનો જે આધાર તે જીવદ્રવ્ય
અનુમાન-પ્રમાણઈ આવઈ । અનુમાનપ્રમાણ ન માનઈ તે પરના
મનનો સંદેહ કિમ જાણઈ ? તિવારઈ પરનઈ ઉપદેશ કિમ દિઈ ?
અનઈ જો તેહનઈ જ્ઞાનાદિકગુણનઈ પંચભૂતનો સંયોગજ ગુણ કહો
તો ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય કિમ ન માનો ? ભૂતગુણ જે કાઠિન્ય-શીતત્વાદિક તે
ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છઈ, ચેતના ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી, તે માટઈ તે આત્માનો
ગુણ જાણવો ॥ ૧૦ ॥

જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય વગેરે ગુણો અનુભવસિદ્ધ છે. એ
માનસપ્રત્યક્ષ છે, ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ નથી એ જાણીતી વાત છે. આ
ગુણોના આધારરૂપ કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ એ રીતે જીવ અનુમાનથી
સિદ્ધ થાય છે. તમે અનુમાનપ્રમાણમાં ન માનતા હો તો બીજાના
મનનો સંદેહ કેવી રીતે જાણો છો અને (સંદેહ જાણ્યા વિના) તેને
ઉપદેશ કેવી રીતે કરો છો ? મતલબ કે બીજાના મનનો સંદેહ કંઈ
ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ નથી, એનું મુખાદિકની પ્રવૃત્તિથી અનુમાન જ થાય
છે. જ્ઞાનાદિ જીવના નહીં પણ પંચભૂતના સંયોગથી જન્મતા ગુણો
હોઈ તેમને પંચભૂતના ગુણ ગણતા હો તો એને પંચભૂતના કઠિનતા,
શીતલતા વગેરે ગુણોની જેમ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય માનવા જોઈએ. પણ તમે
એમ માનતા નથી. તેથી જ્ઞાન, દર્શન આદિને આત્મા - જીવ એ
સ્વતંત્ર દ્રવ્યના જ ગુણ માનવા જોઈએ.

તનુછેદઈ નવિ તે છેદાઈ, તસ વૃદ્ધિઈ નવિ વધતા થાય ।
ઉપાદાન જ્ઞાનાદિકતણો, તેહથી જીવ અલાધો ગણો ॥ ૧૧ ॥

શરીરછેદઈ તે ચેતનાગુણ છેદાતા નથી તથા તે શરીરની વૃદ્ધિ વધતા થાતા નથી, તે માટઈ જ્ઞાનાદિકગુણનો ઉપાદાન આત્મા શરીરથી અલાધો માનો । ઉપાદાનની હાનિ-વૃદ્ધિ જ ઉપાદેયની હાનિ-વૃદ્ધિ થાઈ, જિમ માટીની હાનિ-વૃદ્ધિ ઘટની હાનિ-વૃદ્ધિ તિમ ઇહાં જાણવું । યદ્યપિ પ્રદેશહાનિવૃદ્ધિ આત્માનઈ નથી તથાપિ પર્યાયહાનિવૃદ્ધિ છઈ - તેણઈ હીન-વૃદ્ધ જ્ઞાનપ્રતિં એકેન્દ્રિય-પંચેન્દ્રિયાઘાત્મપણઈ ઉપાદાનતાસામાન્યથી ચૈતન્યગુણ પ્રતિં આત્મપણઈ ઉપાદાનતા માની જોઈઈ નહી તો લોકવ્યવહાર ન મિલઈ ॥ ૧૧ ॥

શરીરનો છેદ થતાં ચેતનાગુણ છેદાતા નથી તથા શરીરની વૃદ્ધિ થતાં એ વૃદ્ધિ પામતા નથી. જો શરીર જ્ઞાનાદિક ગુણોનું ઉપાદાન-કારણ હોય તો એની હાનિ-વૃદ્ધિ થતાં જ્ઞાનાદિક ગુણોની હાનિવૃદ્ધિ થવી જોઈએ. ઉપાદાનકારણની હાનિવૃદ્ધિ થતાં ઉપાદેય - કાર્યની હાનિવૃદ્ધિ થાય છે, જેમકે, માટીની હાનિવૃદ્ધિ થતાં એનાથી બનતા ઘડાની હાનિવૃદ્ધિ થાય છે. તેથી જ્ઞાનાદિક ગુણોના ઉપાદાનરૂપ જીવ- (આત્મા)ને શરીરથી અપ્રાપ્ત - અનુત્પન્ન અને અળગો માનવો જોઈએ. આમ માનતાં જ્ઞાનાદિની હાનિવૃદ્ધિ ઉપાદાનરૂપ આત્માના પ્રદેશોની સંખ્યાની હાનિવૃદ્ધિને આભારી હોવી જોઈએ પરંતુ આત્મપ્રદેશોની સંખ્યા નિયત જ છે - તેમાં એકનો પણ વધારો કે ઘટાડો થઈ શકતો નથી એ સાચી વાત છે, પરંતુ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય,

ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય આત્મપર્યાયો ઉત્તરોત્તર વધુ વિકસિત છે. આમ આત્મપર્યાયોમાં (આત્મપરિણામોમાં) હાનિવૃદ્ધિ સંભવે છે અને પરિણામે જ્ઞાનની હાનિવૃદ્ધિ થાય છે. એકેન્દ્રિય આદિ આત્મપર્યાયોનું ઉપાદાનકારણ છેવટે તો આત્મા જ છે એટલે છેવટે સામાન્યપણે જ્ઞાનગુણની ઉપાદાનતા આત્મામાં જ માનવી જોઈએ, અન્યથા લોકવ્યવહાર નહીં સંભવે.

પ્રજ્ઞાદિક-થિતિ સરખી નહીં, યુગલજાત નરનઈ પણ સહી ।

તો કિમ તે કાયાપરિણામ ? જુઓ તેહમાં આતમરામ ॥ ૧૨ ॥

પ્રજ્ઞાદિકની સ્થિતિ એકવીર્યોત્પન્ન યુગલમનુષ્યની પણ [સરખી] નથી, કોઈક અંતર તેહમાં પણ છે । તો તે ચેતના કાયાનો પરિણામ કિમ કહિ ? એક માતા-પિતાઈ નીપાયા છઈ તેહમાં આત્મારામ જૂદો છે, તેણઈ કરી જ પ્રજ્ઞાદિકનો ભેદ સંભવઈ ॥ ૧૨ ॥

પ્રજ્ઞા વગેરે ગુણો જોડિયાં સંતાનોમાં - જેમને એક માતાપિતાએ જ જન્મ આપ્યો છે તેમાં પણ સરખાં નથી હોતાં, તો એને શરીરનું પરિણામ કેમ લેખી શકાય ? એમાં ઉપાદાનકારણ રૂપે આત્મા જ માનવો જોઈએ, કેમકે એક માબાપનાં સંતાનના પણ આત્મા તો જુદા જ હોય છે.

જે પૂર્વે કહિં છે 'શરીરથી ભિન્ન હોઈ તો આત્મા અલાધો કરી દેખાડો' તેહનો ઉત્તર કહિં છે -

રૂપી પણિ નવિ દીસઈ વાત, લક્ષણથી લહીઈ અવદાત ।
તો કિમ દીસઈ જીવ અરૂપ ? તે તો કેવલ જ્ઞાનસરૂપ ॥ ૧૩ ॥

'વાત' કહતાં વાયરો તે રૂપી છે પુદ્ગલ માટઈ, તો પણિ દીસતો નથી, પણિ 'અવદાત' કહતાં પ્રકટ લક્ષણ જે કંપ-ધૃતિ-શબ્દાદિક-લિંગઈ લહિંઈ છે । લતાદિકનો કંપ, અર્કતૂલાદિકનઈ આકાશઈ ધૃતિ, ઝંઝાદિકનો શબ્દ જેહનઈ અભિઘાતઈ તથા સંયોગઈ હોઈ છે તે વાયુદ્રવ્ય ઇમ અનુમાનપ્રમાણઈ જાણિંઈ છે । તો અરૂપી જીવ કિમ દીસઈ ? તે જીવ કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાન મનઈ પ્રત્યક્ષ છે તે લિંગઈ તેહનો આશ્રય જે આત્મા તેહનું અનુમાન કીજૈ । યદ્યપિ જ્ઞાનગુણપ્રત્યક્ષ માટિ આત્મા પણિ તદંશઈ પ્રત્યક્ષ છે -

“ગુણપચ્ચક્ષ્મત્તણઓ ગુણી વિ જીવો ઘડો વ્વ પચ્ચક્ષ્મો ॥”
(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ૧૫૫૮) ઇત્યાદિ વિશેષાવશ્યકવચનાત્,
વાયૂપનીત સુરભિદ્રવ્ય પણિ ગંધાંશઈ પ્રત્યક્ષ જ છે તથાપિ
વાદિવિપ્રતિપત્તિં અનુમાન કીજઈ । ઉક્તં ચ -

“શતશઃ પ્રત્યક્ષપરિકલ્પિતમપ્યર્થમનુમિમીષન્ત્યનુમાન-
રસિકાઃ ।”

અથવા જ્ઞાનાશ્રય પ્રત્યક્ષ જ છે તેહનઈ ઇતરભિન્નતાનું^૧
અનુમાન કીજઈ છે ॥ ૧૩ ॥

શરીરથી આત્મા અનુત્પન્ન અને અળગો છે એ સિદ્ધ કરી બતાવો એમ જે પહેલાં કહેવાયું છે તેનો ઉત્તર હવે આપીએ છીએ. વાયુ પુદ્ગલ હોવાથી તેને રૂપ છે છતાં એ આપણને દેખાતો નથી. એના આઘાત કે સંયોગથી લતા કંપે છે, ૩ આકાશમાં અધ્ધર રહે છે, ઝંઝનો અવાજ થાય છે વગેરે ચિહ્નો - પ્રકટ લક્ષણોને કારણે અનુમાનથી એનું અસ્તિત્વ આપણે જાણીએ છીએ. તે જ રીતે, જીવને રૂપ નથી, તેથી એ ક્યાંથી દેખાય ? પણ જીવ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, જ્ઞાન મનથી પ્રત્યક્ષ છે તે કારણે જ્ઞાનના આશ્રય રૂપે જીવનું અનુમાન આપણે કરીએ છીએ. આમ તો, વિશેષાવશ્યકમાં કહ્યું છે તેમ ગુણના પ્રત્યક્ષત્વને કારણે ગુણી - જીવ, ઘડાની જેમ પ્રત્યક્ષ જ કહેવાય, જેમ વાયુથી વહેતા સુગંધી દ્રવ્યપરમાણુઓ ગંધગુણના પ્રત્યક્ષને લીધે પ્રત્યક્ષ જ છે એમ કહેવાય. છતાં દેહાદિકથી ભિન્ન જીવનું અસ્તિત્વ અહીં અનુમાનથી કહ્યું છે તે ચાર્વાકમતવાદી એને દેહાદિકથી અલગ નથી માનતા તેથી. કહ્યું છે કે સેંકડો વાર પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણેલી વસ્તુનું પણ અનુમાનરસિક જીવો અનુમાન કરવા ઇચ્છે છે. અથવા જ્ઞાનાશ્રય આત્મા પ્રત્યક્ષ જ છે પણ એ ઇતર - શરીરાદિથી ભિન્ન છે તે દર્શાવવા અમે અનુમાન કરીએ છીએ એમ કહ્યું છે.

હવઈ પરલોકનું પ્રમાણ કહઈ છઈ^૧ -

બાલકને સ્તનપાનપ્રવૃત્તિ પૂરવભવવાસના નિમિત્ત ।

એ જાણો પરલોક-પ્રમાણ, કુણ જાણઈ અણદીઠું ઠામ ?

॥ ૧૪ ॥

બાલકનઈ જે સ્તનપાનપ્રવૃત્તિ છઈ તે ઇષ્ટસાધનતા-સ્મરણહેતુક છઈ, તે સ્મરણ અનુભવથી થાઈ । તે એ ભવઈ નથી તો પરભવનો જ આવઈ, તજજનિત વાસનાઈ એ ભવઈ સ્મરણ થાઈ, એ પરલોકનું પ્રમાણ જાણો । અણદીઠું સ્થાનક કુણ જાણઈ ? ઇમ મરણત્રાસઈ પણિ પૂર્વભવનો મરણાનુભવ અનુભવિઈ । અણદીઠાથી ત્રાસ કિમ હોઈ ? જાતમાત્રઈ તો મરણ દીઠું નથી, મરણથી ત્રાસ તો પામઈ છઈ, તેણઈ જાણિઈ જે પરલોક છઈ ॥ ૧૪ ॥

બાળક સ્તનપાનની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પોતાને જે ઇષ્ટ છે - ભૂખને સંતોષવી - તેનું એ સાધન છે એવા તેના સ્મરણને લીધે કરે છે. આ સ્મરણ પાછળ અનુભવ હોય છે અને એ અનુભવ આ ભવનો તો નથી, તો પરભવનો જ હોય. એ અનુભવથી જન્મેલી વાસનાથી આ ભવે એનું સ્મરણ થાય છે. આ જ પરલોક હોવાનું પ્રમાણ. વણદીઠું સ્થાનક કેવી રીતે જાણી શકાય ? કોઈ પ્રાણીએ મરણ જોયું નથી, છતાં મરણનો ત્રાસ કેમ અનુભવે છે ? પૂર્વ ભવના મરણના અનુભવને કારણે. આથી નક્કી થાય છે કે પરલોક છે.

૧. બાલકનુ દષ્ટાંતે પરલોકનું પ્રમાણ કહિ । પુ.

એક સુખિયા એક દુખિયા હોઈ, પુણ્ય-પાપ-વિલાસિત તે જોઈ ।
કરમચેતનાનો એ ભાવ, ઉપલાદિક પરિ એ ન સ્વભાવ ॥

૧૫ ॥

સરિખઈ જ બાહ્ય કારણઈ એક સુખિયા નઈ એક દુખિયા જે
હોઈ છઈ તે પુણ્ય-પાપનો વિલાસ જોયો । ઉક્તં ચ -

જો તુલ્લસાહણાણં ફલે વિસેસો, ણં સો વિણા હેઉં ।

કજજત્તણ્ણો ગોયમ ! ઘડો વ્વ હેઉ અ સે કમ્મં ॥

(વિં ભાં ૧૬૧૩)

કોઈ કહસ્યઈ - એક પાખાણ પૂજાઈ છઈ, એક રઝલઈ છઈ
તિમ એ સ્વભાવઈ હુસ્યઈ । તેહનઈ કહિઈ ઉપલાદિકનઈ પૂજા-
નિંદાથી સુખદુઃખવેદન નથી, જીવનઈ તે છઈ, તો એ ભોગચેતના
કરમચેતનાનો કરિઓ ભાવ છઈ, દષ્ટાન્વયવ્યતિરેકસ્વભાવઈ
નિરાકારિઈ તો દંડાદિકનઈ ઘટાદિક પ્રતિં પણિ કારણતા કિમ
કહિઈ ? ॥ ૧૫ ॥

બાહ્ય સાધનસામગ્રી સરખી હોવા છતાં જુદાં પરિણામ જોવા
મળે છે - એક સુખી અને બીજો દુઃખી - તો એનો હેતુ તો હોવો
જ જોઈએ. એ હેતુ તે કર્મ છે. પુણ્યકર્મ ને પાપકર્મથી જ સુખદુઃખ
આવે છે. કોઈ એમ કહે કે પથરાને તો કંઈ કર્મ હોતું નથી, છતાં
એક પથરો પૂજાય છે ને બીજો રઝળે છે. એનું કારણ તો સ્વભાવ
જ છે. તો એનો જવાબ એ છે કે પથરાને પૂજા કે નિંદાથી કંઈ સુખદુઃખ
થતાં નથી, જીવને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે તેથી એ ભોગચેતના
એ કર્મચેતનાનું પરિણામ છે. કર્મને જો સુખદુઃખનાં કારણ રૂપે ન

માનીએ તો દંડ વગેરેને પણ ઘડા વગેરેનાં કારણ કેમ મનાય ? ત્યાં સ્વભાવને જ કારણ માનવો પડશે. પણ દંડાદિ વિના ઘડો બનતો નથી તેથી એનું કારણત્વ સ્પષ્ટ છે. તેમ જ કર્મનું પણ કારણત્વ જાણવું.

નિઃફલ નહી મહાજનયત્ન, કોડી કાજિ કુણ વેચઇ રત્ન ।
કષ્ટ સહિ તે પાધારમારથી^૧, માનો મુનિજન પરમારથી ॥

૧૬ ॥

મહાજન જે પુણ્યાર્થે તપક્રિયા કરે છે તે નિઃફલ નથી, નિઃફલકાર્યે બુદ્ધિવંત પ્રવર્તે નહીં । જો ઇમ કહસ્યો - લોકરંજનનં અર્થે તે પ્રવર્તે છે તો કોડીનં કાજિં રત્ન કૂણ વેચે ? લોકરંજન તે કોડી છે, તેહનં અર્થે મહાપ્રયાસસાધ્ય ક્રિયા તે રત્ન વેચવું છે, ફોકે દુઃખ ભોગવવું તો કોઈ વાંછે નહી, અનં સર્વ ભૂલે પણિ નહી । તે માટિં મહાજનપ્રવૃત્તિ પુણ્ય પાપ તથા આત્મા એ સર્વ માનવું । ઉક્તં ચ -

વિફલા વિશ્વવૃત્તિર્નો, ન દુઃખૈકફલાઝપિ ચ ।

દષ્ટલાભફલા નાઝપિ વિપ્રલભ્મોઝપિ નેદશઃ ॥ ૧ ॥

(ન્યાયકુસુમાઞ્જલિ સ્ત. ૧ શ્લો. ૮) ઇતિ ॥ ૧૬ ॥

મહાજનો જે તપક્રિયા કરે છે તે નિષ્ફળ નથી હોતી, પુણ્યને અર્થે હોય છે. કોઈ એમ કહે કે એ લોકરંજનને અર્થે હોય છે, તો એ વાત સાચી નથી કેમકે એ તો કોડી લઈને રત્ન વેચવા જેવું થયું. એવું કોણ કરે ? વળી, નિરર્થક દુઃખ ભોગવવાનું પણ કોઈ કરે નહીં. એનો કોઈ લાભ દેખાતો નથી ને મહાજનો ભૂલથી - ભ્રાંતિથી એ તપત્યાગની પ્રવૃત્તિ કરે છે એવું પણ નથી. આથી મુનિજનો પરમાર્થી છે - પુણ્યને અર્થે આમ કરે છે એમ જ માનવું યુક્ત છે. આ રીતે મહાજનોની પ્રવૃત્તિથી પુણ્ય, પાપ અને આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય

૧. અન્યત્ર 'ધરમારથી' મળે છે.

છે. કહ્યું છે કે “સમસ્ત (પરલોકાર્થી)નું આચરણ, એમની પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ નથી હોતી, તેમજ એકમાત્ર દુઃખરૂપી ફળવાળી નથી હોતી. એ નજરે જોઈ શકાય એવા લાભરૂપી ફળ આપનારી પણ નથી હોતી, ને આવા જ્ઞાનીઓ કંઈ છેતરાયેલા નથી હોતા.”

આતમસત્તા ઇમ સદ્દહો, નાસ્તિકવાદે મન મત દહો ।

નિત્ય આતમા હવઈ વરણવું, ખંડી બૌદ્ધતાણું મત નવું ॥ ૧૭ ॥

નાસ્તિકવાદી ગતઃ ॥

હે લોક ! ઇમ - એ પ્રકારઈ આત્માની સત્તા^૧ સદ્દહો, પણિ નાસ્તિકવાદઈ પોતાના મનનઈ દહસ્યો માં । ચાર્વાકમત^૨ નિરાસ થયો । હવઈ 'નિત્ય આતમા' એહવું બીજું સ્થાનક વર્ણવું છુ - ઋજુસૂત્રનયમાંહિથી નીકલ્યા માટઈ નવું, જે બૌદ્ધનું મત તે ખંડી કરીનઈ ॥ ૧૭ ॥

આમ, આત્માની સત્તા ઉપર શ્રદ્ધા કરો. નાસ્તિકવાદથી મનને બાળશો નહીં. અનાત્મવાદી ચાર્વાકમતનું ખંડન કરી હવે ઋજુ-સૂત્રનયમાંથી નીકળેલા નવીન બૌદ્ધમતનું ખંડન કરી આત્માના નિત્યત્વની સ્થાપના કરું છું.

૧. 'સત્તા' નથી ઉ૦ ૨. એતલેં ચાર્વાક મત પુ૦

તેહ કહઈ ક્ષણસંતતિરૂપ જ્ઞાન આત્મા અતિહિ અનૂપ ।
નિત્ય હોઈ તો વાધઈ નેહ, બંધન કર્મતાણો નહિ છોહ ॥ ૧૮ ॥

તે બૌદ્ધ ઇમ કહઈ છઈ - અતિહિ અનૂપ - મનોહર
ક્ષણસંતતિરૂપ જે જ્ઞાન તેહ જ આત્મા છઈ, તથા ચ તન્મતમ્ -
“પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનોપાદાનમાલયવિજ્ઞાનમાત્મા” પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન જે
નીલાઘાકાર તે ઉપાદેય, તેહનો અહમાકાર ઉપાદાન તે આલય-
વિજ્ઞાનરૂપ આત્મા રૂપભેદઈ ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ છઈ, પણિ
પરમાર્થઈ જ્ઞાનક્ષણ છઈ, એક નિત્ય આત્મા કોઈ છઈ નહી । એક
નિત્ય આત્મા માનઈ છઈ તેહનઈ મોક્ષ વેગલો છઈ, જે માટઈ નિત્ય
આત્મા માનઈ તિવારઈ આત્મા ઊપરિ સ્નેહ હોઈ, સ્નેહઈ સુખનો
રાગ અનઈ દુઃખનો દ્વેષ થાઈ, તેહથી તેહના સાધનનો રાગ-દ્વેષ
થાઈ । ઇમ કરતાં રાગ-દ્વેષવાસનાધારા નિરંતર વધઈ તિવારઈ
કર્મબંધનો અંત ન હોઈ, તે માટઈ ક્ષણિક જ આત્મા માનવો ॥ ૧૮ ॥

બૌદ્ધો એમ કહે છે કે આત્મા તો ક્ષણોની પરંપરારૂપ મનોહર
જ્ઞાન જ છે. પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન - ‘લીલું’ ‘પીળું’ એ જાતનું બાહ્ય જગતનું
જ્ઞાન - તેનું ઉપાદાન આલયવિજ્ઞાન એટલે હુંપણું તે આત્મા છે.
પરંતુ પરમાર્થથી - ખરેખર તો જુદાંજુદાં ક્ષણિક જ્ઞાનોની પરંપરા
તે જ આત્મા છે. આત્મા એટલે તે-તે ક્ષણે થયેલ જ્ઞાન, તેથી નિત્ય
એવો કોઈ આત્મા નથી. જેઓ નિત્ય આત્મામાં માને છે તેમને મોક્ષ
વેગળો છે, કેમકે આત્માને નિત્ય માનવાથી તેના ઉપર સ્નેહ થાય,
સ્નેહને કારણે આત્માના સુખ માટે રાગ અને એના દુઃખ માટે દ્વેષ
થાય છે, આત્મસુખનાં સાધનો પ્રત્યે રાગ અને આત્મદુઃખનાં સાધનો

પ્રત્યે દ્વેષ જન્મે છે, રાગદ્વેષની આ વાસનાધારા નિરંતર વધતી રહેવાથી કર્મબંધોનો અંત આવતો નથી. માટે આત્માને ક્ષણિક માનવો જ તર્કસંગત છે.

સર્વ ભાવ ક્ષણનાસી સર્ગ આદિ-અંતનો એક નિસર્ગ ।
ક્ષણિક વાસના દિઈ વચરાગ, સુગત જ્ઞાન ભાખઈ

વડભાગ ॥ ૧૯ ॥

તથા સર્વ જ ભાવ કં^૧ પદાર્થ ક્ષણનાશી છઈ તો આત્માનું^૨
સ્યું કહવું / તિહાં એ પ્રમાણ જે આદિ અનઈ અંતિ એક નિસર્ગ
કહતાં સ્વભાવ માનિઈ તો ક્ષણનાશીપણું જ આવઈ । અંતિ
નાશસ્વભાવ માનિઈ તો આદિક્ષણઈ પણિ તેહ જ સ્વભાવ માનવો,
તિવારઈ દ્વિતીય ક્ષણઈ નાશ થયો । અંતિ નાશસ્વભાવ ન માનિઈ
તો કહિઈ નાશ ન થાઈ । તાવત્કાલસ્થાયિસ્વભાવ માનિઈ તો ફિરી
તેતલાં કાલ તાંઈ રહિઓ જોઈઈ, ઈમ તાવત્કાલસ્થાયિતાસ્વભાવની
અનુવૃત્તિ કલ્યાંતસ્થાયિતા હોઈ । ક્ષણિક આત્મજ્ઞાનની વાસના તે
વૈરાગ્ય આપઈ, આત્મા જ ક્ષણિક જાણ્યો તિવારઈ કુણ ઉપરિ રાગ
હોઈ ? સર્વ ક્ષણિક અનિત્ય વસ્તુ જાણિઈ તિવારઈ ગયઈ આવ્યઈ
ભાંગ્યઈ કૂટિઈ શોક નાવઈ ।

અનિત્યતાકૃતમતિર્ભાનમાલ્યો ન શોચતિ ।

નિત્યતાકૃતબુદ્ધિસ્તુ ભગ્નભાણ્ડોઽપિ શોચતિ ॥

(ભાવદેવસૂરિરચિતે પાર્શ્વચરિતે, સર્ગ ૨, ૭૧૧)

ઈતિ વચનાત્ । ઈમ મહાભાગ્યવંત સુગત કં બુદ્ધ, તે જ્ઞાન
ભાખઈ છઈ ॥ ૧૯ ॥

સર્વ પદાર્થો ક્ષણમાં નાશ પામવાવાળા છે તો પછી આત્મા
માટે વળી જુદું શું હોય ? જે પદાર્થ એક જ છે એનો આદિમાં અને

૧. 'કં' એ સંજ્ઞાથી 'કહિતાં' સમજવું. ૨. આત્માનું ઉં

અંતે એક જ સ્વભાવ હોય. એનું ક્ષણનાશીપણું એ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે અંતે જેનો નાશ સ્વભાવ છે તેનો આદિક્ષણે પણ એ જ સ્વભાવ હોય, તેથી બીજી ક્ષણે એ નાશ પામ્યો ગણાય. અંતે નાશસ્વભાવ ન માનીએ તો એ ક્યારેય નાશ ન પામે. પદાર્થનો અમુક ચોક્કસ કાળ સુધી ટકી રહેવાનો સ્વભાવ માનીએ - જેમકે પચીસમી ક્ષણ સુધી, તો પચીસમી ક્ષણે પણ પચીસ ક્ષણ સુધી ટકી રહેવાનો એનો સ્વભાવ માનવો પડે ને તેથી એ કલ્યાંત સુધી રહે છે એમ સિદ્ધ થાય. આ બધું યોગ્ય નથી. તેથી વસ્તુને ક્ષણિક માનવી જોઈએ.

આત્માને ક્ષણિક માનવો તે વૈરાગ્યને પોષે છે. આત્મા ક્ષણિક હોય તો કોના ઉપર રાગ કરવો ? સર્વ વસ્તુને ક્ષણિક, અનિત્ય માનીએ ત્યારે એના ગયે-આવ્યે, ભાંગ્યે-તૂટ્યે શોક થતો નથી. કહ્યું છે કે અનિત્યતાની બુદ્ધિવાળો જીવ માળા કરમાઈ જવાથી શોક પામતો નથી, પણ નિત્યતાની બુદ્ધિવાળો જીવ વાસણ ફૂટી જવાથીયે શોક પામે છે. મહાભાગ્યવંત બૌદ્ધો આવું જ્ઞાન કહે છે.

રાગાદિક વાસના અપાર, વાસિત ચિત્ત કહિઓ સંસાર ।
ચિત્તધારા રાગાદિકહીન, મોક્ષ કહઈ જ્ઞાની પરવીન ॥ ૨૦ ॥

[ચિત્તધારા ક૦] જ્ઞાનપરંપરા, [પરવીન ક૦] ડાહો.

ચિત્તમેવ હિ સંસારો, રાગાદિકલેશવાસિતમ્ ।

તદેવ તેર્વિનિર્મુક્તં, ભવાન્ત ઇતિ કથ્યતે ॥ ધર્મકીર્તિઃ ॥

(અધ્યાત્મસાર પ્રબંધ ૬, અધિ. ૧૮, શ્લો.૮૩)

“નિરુપપ્લવા ચિત્તસન્તતિરપવર્ગઃ ઇતિ મોક્ષલક્ષણમ્” ॥

૨૦ ॥

રાગાદિક અનેક વાસનાથી ભરેલું ચિત્ત તે જ સંસાર છે, અને રાગાદિકના ઉત્પાત વગરની શુદ્ધ ચિત્તધારા - જ્ઞાનધારા તેને જ પ્રવીણ - ડાહ્યા જ્ઞાનીઓ સંસારનો અંત એટલે કે મોક્ષ કહે છે.

એહ બૌદ્ધનું મત વિપરીત, બંધ મોક્ષ ન ઘટઈ ક્ષણચિત્ત ।
માનો અનુગત જો વાસના, દ્રવ્ય નિત્ય તેહ જ શુભમના ॥

૨૧ ॥

એહ બૌદ્ધનું મત વિપરીત કં મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છઈ, જે માટઈ ક્ષણચિત્ત કં ક્ષણજ્ઞાનરૂપ આત્મા માનઈ તો બંધમોક્ષ ન ઘટઈ । જે બંધ^૧ ક્ષણ તે મોક્ષક્ષણ નહીં, જે મોક્ષક્ષણ તે બંધક્ષણ નહીં । અનઈ જો ઈમ કહસ્યો વાસના એક છઈ તો મન શુભ કરી વિચારો, પૂર્વાપરજ્ઞાનક્ષણઅનુગત જે એક વાસના કહો છો તેહ જ સ્વભાવનિયત આત્મદ્રવ્ય છઈ । અનઈ જો કહસ્યો વાસનાબુદ્ધિ માત્ર કલ્પિત છઈ, પરમાર્થ નથી, તો પરમાર્થપર્યાયનો એક આધાર તે કૂણ ? જ્ઞાનક્ષણનઈ નાનાકારયોગિત્વનો વિરોધ નથી તો દ્રવ્યનઈ નાનાક્ષણયોગિત્વનો સ્યો વિરોધ ? પર્યાય છતા અનુભવીઈ છઈ તિમં^૨ દ્રવ્ય પણિ છતું અનુભવિઈ છઈ, નિર્વિકલ્પબુદ્ધિ તો વિકલ્પધીપ્રમાણ છઈ - “યત્રૈવ જનયેદેનાં તત્રૈવાસ્યાઃ પ્રમાણતા ।” (સિદ્ધિવિનિશ્ચયટીકાયામ્) ઈતિ વચનાત્ । અનઈ નિર્વિકલ્પબુદ્ધ્યુત્તરવિકલ્પબુદ્ધિ તો દ્રવ્યપર્યાય ૨ ભાસઈ છઈ, માટઈ^૩ જ્ઞાનાદિ પર્યાય સત્ય તો તદ્દાધાર આત્મદ્રવ્ય પહલા સત્ય કરી માનવું ॥ ૨૧ ॥

બૌદ્ધોનો આવો મત વિપરીત એટલે કે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે. આત્માને ક્ષણચિત્ત એટલે કે ક્ષણજ્ઞાનરૂપ માનીએ તો બંધમોક્ષ ઘટી ન શકે. બધી જ્ઞાનક્ષણોમાં એક અનુસ્યૂત કંઈ જ નથી, તેથી તે બધી

૧. બંધ કહ્વઈ તે પું
૨. જિમ પું
૩. માટઈ માટઈ ડં

આત્યંતિકપણે એકબીજાથી ભિન્ન છે, પૃથક્ છે. પરિણામે જે બંધક્ષણ તે મોક્ષક્ષણ નથી અને જે મોક્ષક્ષણ તે બંધક્ષણ નથી, અર્થાત્ જે બંધાય છે તે મોક્ષ પામતો નથી ને મોક્ષ પામે છે તે બંધાયેલો હોતો નથી. પૂર્વાપર જ્ઞાનક્ષણોમાં એક અનુસ્યૂત વાસના રહેલી છે એમ કહેવામાં આવે તો એ પૂર્વાપર જ્ઞાનક્ષણોમાં રહેલી વાસના તે જ સ્વભાવનિયત આત્મદ્રવ્ય છે. જો વાસનાબુદ્ધિ માત્ર કલ્પિત છે, પારમાર્થિક - વાસ્તવિક નથી એમ કહેવામાં આવે તો બંધમોક્ષ તો પારમાર્થિક પર્યાયો એટલે કે અવસ્થાઓ - દશાઓ છે, તેનો આધાર પણ પારમાર્થિક જ હોવો જોઈએ, તે કોણ ? જો એક જ્ઞાનક્ષણને નીલ-પીત આદિ જુદાજુદા અનેક આકારો ધારણ કરવામાં તર્કબાધ નથી, તો એક દ્રવ્યને જુદીજુદી અનેક જ્ઞાનક્ષણો ધારણ કરવામાં શો તર્કબાધ હોય ?

એટલે શુભ મનથી વિચારતાં અનેક જ્ઞાનક્ષણોરૂપ પર્યાયોથી યુક્ત એક દ્રવ્ય આત્માને નિત્ય માનવો જોઈએ. અને જેમ પર્યાયોને અસ્તિત્વ ધરાવતા આપણે અનુભવીએ છીએ તેમ દ્રવ્યને પણ અનુભવીએ છીએ. જે નિર્વિકલ્પબુદ્ધિ (અનિશ્ચયાત્મક, અનુભવાત્મક, નિર્વિચાર, શબ્દસંસર્ગયોગ્યતારહિત જ્ઞાન) સવિકલ્પબુદ્ધિ (નિશ્ચયાત્મક, સ્મરણાત્મક, સવિચાર, શબ્દસંસર્ગ-યોગ્યતાવાળું જ્ઞાન)ને પેદા કરે છે તે જ પ્રમાણ છે એમ બૌદ્ધો માને છે, તો તેમણે સવિકલ્પબુદ્ધિને પણ પ્રમાણ માનવી જ જોઈએ. તેમજ નિર્વિકલ્પબુદ્ધિજન્ય સવિકલ્પબુદ્ધિમાં તો દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્ને ભાસે છે. તેથી જ્ઞાનાદિ પર્યાય જેમ સત્ય તેમ એના આધારરૂપ આત્મદ્રવ્યને તો એનીયે પહેલાં સત્ય માનવું જોઈએ.

સરખા ક્ષણનો જે આરંભ, તેહ વાસના મોટો દંભ ।
બંધમોક્ષક્ષણ સરખા નહી, શક્તિ એક નવિ જાઈ કહી ॥

૨૨ ॥

સદશ ક્ષણનો જે આરંભ તેહ જ વાસના ઇમ કહવું તે મોટું કપટ છંદ, જે માટં બંધ-મોક્ષના ક્ષણ સરખા નથી । તો 'જે બંધાઈ તે મુકાઈ' ઇમ ન કહિઉં જાઈ । તિવારઈ મોક્ષનઈ અર્થિ કુણ પ્રવર્તઈ ? વલી કહસ્યો જે બંધજનનશક્તિવંત ક્ષણ જૂઆ છંદ, મોક્ષજનન-શક્તિવંત ક્ષણ જૂઆ છંદ, બદ્ધ છંદ તે એકત્વાધ્યવસિતમોક્ષ-જનકક્ષણસંપાદનાર્થ અવિદ્યાઈ જ પ્રવર્તઈ છંદ, મોક્ષપ્રવર્તક-અવિદ્યાવિવર્તસંસારમૂલાવિદ્યાનાશક છંદ - 'હરતિ કણ્ટક એવ હિ કણ્ટકમ્' (અધ્યાત્મસાર, પ્રબંધ ૩, અધિકાર ૧૧, શ્લોક ૧૫) ઇતિ ન્યાયાત્, તો દેવદત્ત યજ્ઞદત્તના મોક્ષક્ષણજનનાર્થ કિમ ન પ્રવર્તઈ । બંધમોક્ષક્ષણજનક એક શક્તિ તો તંદ ન કહી જાઈ, ઇમ તો આત્મદ્રવ્ય સિદ્ધ થાઈ । કુર્વદ્રૂપત્વજાતિ માનતાં સાંકર્ય થાઈ, કારણનંદ કાર્યવ્યાપ્યતા છંદ, તે માટં એકદા ઉભય ક્ષણ થયા જોઈઈ । એકએક ક્ષણનંદ ભિન્નશક્તિમાહિં ઘાતતાં નિર્દાર ન થાઈ, તે માટિં એ સર્વ શક્તિકલ્પના જૂઠી જાણવી ॥ ૨૨ ॥

બૌદ્ધો જો એમ કહેતા હોય કે સરખી જ્ઞાનક્ષણો ઉત્પન્ન થયાં કરવી એ જ વાસના છે એટલે કે અનેક ક્ષણોમાં રહેલું સરખાપણું એ જ વાસના છે, મતલબ કે અનેક ક્ષણોમાં એકસૂત્ર રહેલું નિત્ય એવું કોઈ આત્મદ્રવ્ય નથી તો એ પણ એક દંભ છે કેમકે બંધક્ષણ અને મોક્ષક્ષણ સરખી નથી. એટલે તે બેમાં સરખાપણારૂપ વાસના

પણ નથી. બંધક્ષણ અને મોક્ષક્ષણ આત્યંતિકપણે ભિન્ન હોય તો જે ક્ષણ બંધાયેલી છે તેનો તે જ ક્ષણે નાશ થઈ જવાથી તેને મુક્ત થવાનું ન રહ્યું અને મોક્ષક્ષણ પૂર્વે બંધાયેલી ન હોવાના કારણે ન બંધાયેલી ક્ષણનો મોક્ષ થયો એમ માનવાની આપત્તિ આવે ને આ રીતે 'જે બંધાય છે તે મુક્ત થાય છે' એમ કહેવાની સ્થિતિ રહે નહીં. એ સ્થિતિમાં મોક્ષને અર્થે કોણ પ્રવર્તે ? વળી જો એમ કહેવામાં આવે કે બંધજનનશક્તિવાળી ક્ષણ અને મોક્ષજનનશક્તિવાળી ક્ષણ જુદી છે, પણ જે બંધની ક્ષણ છે તે પોતાનામાં અને મોક્ષક્ષણમાં એકત્વનો આરોપ કરી અર્થાત્ એકત્વની કલ્પના કરી મોક્ષની ક્ષણનું સંપાદન કરવા અવિદ્યાથી પ્રવર્તે છે, કાંટો કાંટાને દૂર કરે એમ મોક્ષ અંગેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અવિદ્યાના વિવર્તરૂપ સંસારના મૂળરૂપ અવિદ્યાનો નાશ કરે છે, તો બંધમોક્ષની ક્ષણોની જનક એક શક્તિ ન હોતાં એટલે કે બંધક્ષણ અને મોક્ષક્ષણ આત્યંતિકપણે ભિન્ન હોતાં દેવદત્તની મોક્ષક્ષણ યજ્ઞદત્તની મોક્ષક્ષણને પેદા કરવા કેમ ન પ્રવર્તે ? મતલબ કે પ્રવર્તે છે એમ કહેવાની સ્થિતિ આવશે. બંધમોક્ષની ક્ષણોની જનક એક શક્તિ માની એટલે આત્મદ્રવ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે.

જે બીજક્ષણ અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે તેનામાં જ અંકુરજનકત્વ છે, અન્ય બીજક્ષણોમાં અંકુરજનકત્વ નથી એમ માનતાં સંકરતા - ભેળસેળનો દોષ આવે છે. કારણ કાર્યમાં વ્યાપે છે, તેથી એક સાથે એક સમયે બંને ક્ષણોનું (કારણક્ષણ અને કાર્યક્ષણનું) હોવું જરૂરી છે. એક પછી એક આવતી બે અત્યંત અસંબદ્ધ ભિન્ન ક્ષણોમાં કારણશક્તિ અને કાર્યશક્તિ માનતાં કશું (અર્થાત્ કાર્યકારણભાવનું

એટલે કે આ આનું કાર્ય છે એવું) નિર્ધારણ થઈ શકતું નથી.

માટે સાવ ભિન્ન અસંબંધ ક્ષણોમાં કારણશક્તિ અને કાર્યશક્તિની કલ્પના જૂઠી છે.

ઉપાદાન અનુપાદાનતા જો નવિ ભિન્ન કરઈ ક્ષણ છતાં ।
પૂરવ-અપરપર્યાઈ ભેદ તો નવિ દ્રવ્ય લહઈ ત્યજિ ખેદ ॥

૨૩ ॥

બીજું એક કાલઈ પણિ અનેકકારણતાક્ષણ છઈ તિહાં
ઉપાદાનનિમિત્તપણઈ જો ક્ષણનો ભેદ નથી તો પૂર્વ-અપરપર્યાયનઈ
ભેદઈ દ્રવ્યભેદ ન પામઈ, મતગ્રહનો ખેદ છાંડીનઈ દ્રવ્ય એક
આદરો ॥ ૨૩ ॥

જો એક ક્ષણમાં અનેકકારણતા એટલે કે ઉપાદાનકારણ અને
અનુપાદાનકારણ એટલે કે નિમિત્તકારણરૂપ ધર્મભેદ હોવા છતાં
ક્ષણનો ભેદ નથી, એ એક ક્ષણ તરીકે માન્ય થઈ શકે છે તો પૂર્વ
અને અપર પર્યાયોનો ભેદ થવાથી દ્રવ્યભેદ નથી થતો, એક જ દ્રવ્ય
છે એમ માનવું જોઈએ.

જો ક્ષણનાશતણો તુઝ ધંધ, તો હિંસાથી કુણ નિબંધ ।
વિસદશક્ષણનો જેહ નિમિત્ત હિંસક તો તુઝ મનિ

અપવિત્ત ॥ ૨૪ ॥

વલી ક્ષણનાશી વસ્તુ માનઈ છઈ તિહાં દોષ કહઈ છઈ - જો ક્ષણનાશનો ધંધ તુઝનઈ લાગો છઈ તો હિંસાથી બંધ કુણનઈ થાઈ ? ક્ષણ-ક્ષણઈ જીવ નાશ પામઈ છઈ તો હિંસા કુણની કહથી હોઈ ? તિવારઈ 'હિંસાથી પાપ' બુદ્ધઈ કહિઉં તે કિમ મિલઈ ? હિંસા વિના અહિંસા કિહાં ? તેહ વિના સત્યાદિ વ્રત કિહાં, જે માટિં સત્યાદિક અહિંસાની વાડિરૂપ કહિયા છઈ, ઈમ સર્વ લોપ થાઈ । જો ઈમ કહસ્યો 'મૃગ મારિઓ તિવારઈ મૃગનો સદશક્ષણારંભ ટલ્યો વિસદશક્ષણારંભ થયો, તેહનું નિમિત્તકારણ આહેડીપ્રમુખ તે હિંસક કહિઈ' તો તે બૌદ્ધનઈ કહિઈ - તાહરું મન પણિ હિંસાથી અપવિત્ર થયું, જે માટઈ વ્યાધક્ષણની પરિં તાહરો પણિ અનંતર ક્ષણ મૃગવિસદશક્ષણનો હેતુ થયો - 'તદ્દુદિતઃ સ હિ યો યદનન્તરઃ' ઈતિ ન્યાયાત્ । ક્ષણના અન્વયવ્યતિરેક તો સરખા છઈ, તજજાતિં અન્વયવ્યતિરેકનું ગ્રાહક પ્રમાણ નથી ॥ ૨૪ ॥

દરેક વસ્તુ ક્ષણેક્ષણે નાશ પામે છે એમ કહ્યા કરવાની મિથ્યા પ્રવૃત્તિ તમને વળગેલી છે તો કહો કે હિંસાથી કોને બંધ થાય, પાપ લાગે ? ક્ષણેક્ષણે જીવ નાશ પામતો હોય તો હિંસા કોની ને કેવી રીતે માનવી ? 'હિંસાથી પાપ' એવું બુદ્ધે કહ્યું છે તેનો મેળ કેમ મળે ? ને હિંસા વિના અહિંસા કેવી, એના વિના સત્યાદિ વ્રત કેવાં ? આમ,

૧. પાપબંધ કહ્યઉ પુ.

સત્યાદિ વ્રતને અહિંસાની વાડરૂપ કહ્યાં છે તે સર્વ વાત ઊડી જશે. તમે કહેશો કે મૃગને માર્યો એટલે મૃગ હોવાની સરખી ક્ષણોની સ્થિતિ ટળી અને એ ક્ષણો સાથે સરખાપણું ન ધરાવતી ક્ષણોનો આરંભ થયો તેનું નિમિત્તકારણ જે શિકારી વગેરે તે હિંસક કહેવાય, તો તમને કહેવાનું કે તમારું મન હિંસાથી અપવિત્ર થયું છે કેમકે 'જે જેના પછી થાય તે તેનાથી થયેલ કહેવાય' એ ન્યાયે શિકારીની ક્ષણની પેઠે (મૃગહનનક્ષણથી) તરત આગળની તમારી ક્ષણ પણ મૃગક્ષણો સાથે સરખાપણું ન ધરાવતી ક્ષણોના હેતુરૂપ બની. કેવળ ક્ષણોના અન્વયવ્યતિરેકનો નિયમ તો (શિકારીની તે ક્ષણ અને તમારી તે ક્ષણ બંનેમાં) સરખો જ છે. ચોક્કસ પ્રકારની જાતિમુક્ત ક્ષણોમાં જ અન્વયવ્યતિરેક તમે માનતા હો તો એવા અન્વયવ્યતિરેકને સ્વીકારવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી.

સમલ ચિત્તક્ષણ હિંસા યદા, કાયયોગ કારય નહિં તદા ।
અનુમંતા નઈ હંતા એક, તુઝ વિજ્ઞ કુજ્ઞ ભાખઈ સવિવેક ॥

૨૫ ॥

જો કહસ્યો 'અમ્હે અસચિસંચિ'ત્યકૃતકર્મવૈફલ્યવાદી છૂં તે માટિ મૃગમારણાધ્યવસાયવંત વ્યાધચિત્ત સમલ છઈ તે ક્ષણનઈ હિંસા કહૂં છૂં' તો એક કાયયોગઈ હણઈ, અનઈ એક તેહનઈ પ્રશંસઈ, એ બેમાં ફેર ન થયો જોઈઈ', તેહ તો તુમ્હ વિના બીજો કોઈ ન માનઈ । અનુમંતા નઈ હંતા એ બે જૂજૂઆ જ છઈ । મનથી બંધ અનઈ મનથી જ મોક્ષ કહતાં યોગભેદઈ પ્રાયશ્ચિત્તભેદ કહિઓ છઈ તે ન ઘટઈ, નિમિત્તભેદ વિના મનસ્કાર ભેદ હોઈ તો સર્વ વ્યવસ્થા લોપ થાઈ ॥ ૨૫ ॥

તમે એમ કહેશો કે જે કાર્ય ઈરાદા વિના, ચિત્તના તેવા અધ્યવસાય વગર થઈ ગયું હોય તે વિફલ છે, જીવને પોતાનું કોઈ રૂપ દેખાડતું નથી એવું અમે માનીએ છીએ. મૃગને મારવાના અધ્યવસાયથી જેનું ચિત્ત મલિન બન્યું હોય - ખરડાયેલું હોય એ વ્યાધાદિની ચિત્તક્ષણને જ હિંસા લાગે છે, અમને લાગતી નથી. તો એનો ઉત્તર એ છે કે એક કાયાથી મૃગને હણે છે, બીજો મૃગહિંસાને વાણીની પ્રવૃત્તિથી પ્રશંસે છે એ બન્નેનાં ચિત્ત મલિન હોઈ તેમાં ફરક ન ગણાય એવું તમારા સિવાય, જે વિવેક - ભેદ કરી શકે એવું કોણ કહે ? હણનાર અને અનુમોદન કરનારનાં ચિત્તોમાં ભેદ છે જ (અર્થાત્ તે ચિત્તોની મલિનતામાં તરતમભાવ છે જ). મનથી જ બંધ

૧. ફેર નથી જ પુ.

અને મોક્ષ થાય છે એમ માનીએ તો જુદાજુદા યોગે મન, વચન અને કાયાની ત્રણ પ્રકારની જુદીજુદી પ્રવૃત્તિઓનું જુદુંજુદું પ્રાયશ્ચિત્ત કલ્પું છે તેને અવકાશ ન રહે. નિમિત્તભેદ વિના ચેતનાનો ભેદ માનીએ તો અનેક પ્રકારની વ્યવસ્થાઓ નષ્ટ થાય.

ખલપિંડીનઈ માણસ જાણિ પચઈ તેહનઈ ગુણની હાણિ ।
નરનિ ખલ જાણઈ નવિ દોષ કહિઓ બુદ્ધનિ તેહથી

પોષ ॥ ૨૬ ॥

મન:પરિણામ પણિ આજ્ઞાયોગઈ જ પ્રમાણ છઈ । તુમ્હે ઈમ કહો છો જે ખલપિંડીનઈ માણસ જાણીનઈ કોઈ પચઈ તેહનઈ ઘણી હાણી હોઈ, જે માટિ મનુષ્ય હણવાનો ભાવ થયો । નરનઈ ખલપિંડી જાણ્યઈ થકઈ જો કોઈ પચઈ તો દોષ નથી, જે માટિં તિહાં મનુષ્ય હણવાનો અધ્યવસાય નથી । તે પિંડ પરિણામશુદ્ધ થયો, તેણઈ કરી બુદ્ધનઈ પારણું કરાવીઈ પોષિઈ તો સૂઝઈ । ઉક્તં ચ -

પુરિસં ચ વિદ્ધૂણ કુમારગં વા સૂલગ્મિ કેઈ પચઈ જાયતેએ ।
પિન્નાગપિંડ સઈમારુહિત્તા બુદ્ધાણં તં કપ્પઈ પારણાએ ॥

(સૂયગડસુય ૨, અ-૬, ૨૮) ॥ ૨૬ ॥

વળી મનના અધ્યવસાયની બંધ-મોક્ષના કારણ હોવામાં જે પ્રધાનતા કહી છે તે શાસ્ત્રાજ્ઞાને અનુસરીને જ પ્રમાણ માનવાની છે. (અર્થાત્ જે-જે બાબતોને અનુલક્ષીને શાસ્ત્રાજ્ઞા છે તે-તે બાબતોમાં જ પ્રમાણ માનવાની છે, સ્વેચ્છાએ જે-તે બાબતમાં પ્રમાણ માનવાની નથી.) તમે એમ માનો છો કે ખોળના પિંડને માણસ ગણીને કોઈ રાંધે તો તેને ઘણો દોષ લાગે છે કેમકે ત્યાં મનુષ્ય હણવાનો ભાવ થયો, પરંતુ માણસને ખોળનો પિંડ સમજીને કોઈ રાંધે તો એમાં દોષ થતો નથી કેમકે ત્યાં મનુષ્ય હણવાનો સંકલ્પ નથી. તે પિંડ પરિણામશુદ્ધ છે અને તેનાથી બુદ્ધને પારણું કરાવીએ, એમનું પોષણ કરીએ તો એ શુદ્ધ - એમને વાપરવા યોગ્ય જ ગણાય.

સૂયગડાંગસૂત્રમાં કહ્યું જ છે કે પુરુષ કે બાળક ઉપર ખોળના પિંડનું આરોપણ કરી એવા પુરુષ કે બાળકને શૂળથી વીંધી કોઈ અગ્નિથી રાંધે તો તે બુદ્ધને પારણામાં કલ્પે છે - ખપે છે.

સંઘભગ્તિ અજમાંસિ કરો, દોષ નહી તિહાં ઇમ ઉચ્ચરો ।
એ મોટો છઈ તુમ્હ અજ્ઞાન, જોયો બીજું અંગ પ્રધાન ॥ ૨૭ ॥

તથા બોકડાનઈ માંસઈ સંઘભક્તિ કરો છો અનેઈ તિહાં દોષ
નહી ઇમ મુખિં ઉચ્ચરો છો, એ મોટું તુમ્હારું અજ્ઞાન છઈ ।
સૂયગડાંગસૂત્ર વિચારી જોયો ।

થૂલં ઉરબ્ભં ઇહ મારિઆણં ઉદ્દિઢ્ઠભત્તં ચ પકખ્પઈત્તા ।
તં લોણતેલ્લેણ ઉવકખ્પડિત્તા સપિપ્પલીયં પકરિંતિ મંસં ॥
તં ભુજ્જમાણા પિસિઅં પભૂયં ણ ઓવલિપ્પામુ વયં રએણં ।
ઇચ્ચેવમાહંસુ અણજ્જધમ્મા અણાયરિઆ પાવરસેસુ ગિદ્ધા ॥
(સૂયગડસુય ૨, અ-૬, ગા. ૩૭-૩૮) ઇત્યાદિ ।

ઇમ તો માતાનઈ સ્ત્રી કરી સેવતાં પણિ દોષ ન લાગો જોઈઈ ।
મંડલતંત્રવાદી તો અગમ્યાગમનઈ પણિ દોષ નથી કહતા । એ સર્વ
જ્ઞાન વ્યવહારલોપક મિથ્યાત્વ છઈ ॥ ૨૭ ॥

બોકડાના માંસથી તમે સંઘભક્તિ કરો છો અને એમાં દોષ
નથી એમ કહો છો એ તમારું મોટું અજ્ઞાન છે. આગમોના ક્રમમાં
બીજા સ્થાને ગણાવાતા પ્રધાન અંગગ્રંથ સૂયગડાંગસૂત્રમાં જે કહ્યું
છે તે વિચારી જુઓ. ત્યાં કહ્યું છે, “પાપકર્મના સ્વાદમાં લુબ્ધ, હીન
પ્રકૃતિના આ અનાર્ય લોકો હૃષ્ટપુષ્ટ બોકડાને મારે છે, તેના માંસને
મીઠું અને તેલથી વધારે છે, તેને પીપરયુક્ત કરે છે, પ્રચુરમાત્રામાં
આરોગે છે અને કહે છે કે અમે પાપથી લેપાતા નથી.” એમ તો
માતાને સ્ત્રી ગણીને એને ભોગવતાં પણ દોષ ન લાગવો જોઈએ.
મંડલતંત્રવાદીઓ તો ભોગવવા યોગ્ય નથી એવી સ્ત્રીને ભોગવવામાં

દોષ નથી માનતા. પણ આ બધી વાતો વ્યવહારનો લોપ કરનારું મિથ્યાત્વ છે.

હણિઈ જે પરયાય અસેસ દુખ ઊપાવું નઈ સંકલેશ ।
એહ ત્રિવિધ હિંસા જિનકથી, પરશાસનિ ન ઘટઈ મૂલથી ॥

૨૮ ॥

જિન શ્રીવીતરાગદેવ તેણઈ કહી હિંસા ૩ પ્રકારઈ છઈ - એક મૃગાદિપર્યાય ધ્વંસ કરીઈ, બીજું તેહનઈ દુખ ઊપજાવવું, ત્રીજું મનમાંહિં સંકલેશ કઠ મારવાનો ભાવ તેહનું ધરવું । એ ત્રિવિધ હિંસા એકાંત અનિત્ય આત્મા માનઈ છઈ તે પરશાસનીનઈ મૂલથી ન ઘટઈ । મૃગ મરીનઈ મૃગ જ થયો તિહાં વિસદશક્ષણનો આરંભ કિહાં છઈ ? સંતાનૈક્યની અપેક્ષાઈ વ્યક્તિવૈસદશ્ય કહતાં તો દ્રવ્યૈક્ય જ આવઈ ઇત્યાદિ વિચારવું ॥ ૨૮ ॥

વીતરાગ જિનદેવે ત્રણ પ્રકારની હિંસા કહી છે : ૧. મૃગાદિ જીવપ્રકારોનો નાશ કરવો, ૨. મૃગાદિને દુઃખ ઉપજાવવું, ૩. મનમાં સંકલેશ એટલે મારવાનો ભાવ ધરવો. આ ત્રણ પ્રકારની હિંસા આત્માને એકાન્તે નિત્ય અર્થાત્ કૂટસ્થનિત્ય માનનારાં અને આત્માને એકાન્તે અનિત્ય અર્થાત્ ક્ષણિક માનનારાં અન્ય દર્શનોમાં ઘટી શકતી નથી. જીવ એકાન્તે નિત્ય હોય તો એનો નાશ શક્ય નથી તેમ એને સુખીમાંથી દુઃખી કરવો પણ શક્ય નથી. જીવ એકાન્તે અનિત્ય હોય તો એનો ક્ષણેક્ષણે નાશ સ્વભાવતઃ થયા જ કરે છે. એનો નાશ કરવા કોઈ કારણની જરૂર જ નથી, એનો કોઈ નાશ કરી શકે જ નહીં. વળી ક્ષણને બે અવસ્થાઓ હોય જ નહીં. એટલે સુખીને દુઃખી કરવાનો પણ સંભવ નથી. વળી મૃગ મરીને મૃગ જ થાય તો ત્યાં મૃગક્ષણથી વિલક્ષણ ક્ષણની ઉત્પત્તિ થઈ એમ કેમ

કહેવાય ? (વ્યવહારમાં જેને મૃગમરણની ઘટના કહીએ છીએ તે વાસ્તવમાં મૃગક્ષણસંતતિને સ્થાને મૃગક્ષણવિલક્ષણ ક્ષણસંતતિની ઉત્પત્તિ છે.) મૃગક્ષણસંતતિની એકતા અને મૃગક્ષણવિલક્ષણ ક્ષણસંતતિની એકતા - આ બે એકતાને આધારે મૃગવ્યક્તિ અને મૃગવિલક્ષણ વ્યક્તિ એમ બે વિલક્ષણ વ્યક્તિઓની વાત બૌદ્ધો કરતા હોય તો આ સંતાનેક્ય જ દ્રવ્યૈક્ય બની રહેશે.

નિશ્ચયથી સાધઈ ક્ષણભંગ તો ન રહઈ વ્યવહારઈ રંગ ।
નવ સાંધઈ નઈ તૂટઈ તેર, એસી બૌદ્ધતાણી નવ મેર ॥ ૨૯ ॥

નિશ્ચય જે ઋજુસૂત્રનય તે લેઈનઈ ક્ષણભંગ સાધઈ છઈ, તે વ્યવહારે જે બંધ-મોક્ષપ્રત્યભિજ્ઞાનપ્રમુખ તેણઈ રંગ ન રહે, ઇમ બૌદ્ધની મર્યાદામાંહિ 'નવ સાંધઈ નઈ તેર તૂટઈ' એ ઊખાણો આવઈ છઈ । નિશ્ચય-વ્યવહાર ઊભય સત્ય તે સ્યાદ્વાદી જ સાધી સકઈ ॥ ૨૯ ॥

ઋજુસૂત્રનય એટલે નિશ્ચયનયને સ્વીકારી બૌદ્ધો ક્ષણભંગ એટલે કે ક્ષણિકવાદ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ એમાં વ્યવહારનય સચવાતો નથી. જેમકે 'જે બંધાય તે મુક્તિ પામે' એવો બંધમોક્ષનો વ્યવહાર એમાં ટકતો નથી. એ જ રીતે 'આ તે જ છે' એવું પ્રત્યભિજ્ઞાન(ઓળખ)નો વ્યવહાર પણ એમાં ઘટતો નથી. આમ નવ સાંધે ને તેર તૂટે એવો બૌદ્ધોનો ઘાટ થાય છે, એમની વિચાર-સંગતિ, વિચારની સમુચિત વ્યવસ્થા સચવાતી નથી. તાત્પર્ય કે નિશ્ચય અને વ્યવહાર ઊભય નય સત્ય છે અને એ સ્યાદ્વાદી મતમાં જ સિદ્ધ થાય છે.

નિત્યપણાથી નહીં ધ્રુવ રાગ, સમભાવિં તેહનો નવિ લાગ ।
નિત્યપણાઈ ફલહેતુસંબંધ, નહિ તો ચાલઈ અંધોઅંધ ॥

૩૦ ॥

આત્માનઈ નિત્ય માનિઈ તે માટઈ ધ્રુવ - નિશ્ચય રાગ નથી, રાગ-દ્વેષ તે મન:સંકલ્પરૂપ છઈ, આત્મજ્ઞાની નિર્વિકલ્પસ્વભાવ સમતાભાવમાંહિં આવઈ તિવારઈ રાગવાસનાનો લાગ નથી, સામ્યસંસ્કાર તે રાગસંસ્કારવિરોધી છઈ, આત્માનઈ નિત્યપણુ માનિઈ તો ફલ મોક્ષ અનઈ હેતુ આત્મજ્ઞાન-ચારિત્રપ્રમુખ તેહનો એકદ્રવ્યસંબંધ સંભવઈ, નહિં તો બંધ-મોક્ષક્ષણના સંબંધ વિના સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ અંધપરંપરાઈ થાઈ ॥ ૩૦ ॥

આત્માને નિત્ય માનીએ એટલા માત્રથી એના પર રાગ અવશ્ય થઈ જાય એવું નથી કેમકે રાગદ્વેષ એ મનના સંકલ્પરૂપ છે, જ્યારે આત્મજ્ઞાની નિર્વિકલ્પસ્વભાવરૂપ સમતાભાવ ધરાવે છે; તેથી ત્યાં રાગવાસનાને અવકાશ નથી. સમતાનો ભાવ તે રાગભાવનો વિરોધી છે. આત્માને નિત્ય માનીએ ત્યારે મોક્ષ એ ફળ તથા આત્મજ્ઞાન, ચારિત્ર વગેરે મોક્ષના હેતુ એ બંનેનો એક દ્રવ્ય સાથે સંબંધ સંભવે છે. આત્માને નિત્ય ન માનતાં બંધમોક્ષની ક્ષણોનો સંબંધ જોડી શકાતો નથી અને બધી પ્રવૃત્તિ આંધળો આંધળાને દોરે એમ નિશ્ચિત્ત પરમ ધ્યેયે પહોંચાડતી નથી.

રયણતણી પરિ થાઈ વિશુદ્ધ, નિત્ય આત્મા કેવલ બુદ્ધ ।
રાગ વિના નવિ પ્રથમ પ્રવૃત્તિ, તો કિમ ઉત્તર હુઈ નિવૃત્તિ ? ॥

૩૧ ॥

નિત્ય આત્મા માનિઈં તિવારઈં જ પ્રથમ અશુદ્ધ હુતો તે કેવલજ્ઞાનઈં વિશુદ્ધ થઈ શુદ્ધ થાઈં, જિમ રત્ન પહિલાં અશુદ્ધ હોઈ તે ઉપાયથી પછઈં શુદ્ધ હોઈ । આત્મા નિત્ય છઈ તે ઊપરિ રાગ હોઈ તો જ ધર્માર્થીનઈં દુઃખક્ષયનઈં અર્થિ પહિલાં પ્રવૃત્તિ હોઈ, તે ન હોઈ તો નિવૃત્તિ પછઈ કિહાંથી હોઈ ? ॥ ૩૧ ॥

આત્મા નિત્ય છે એમ માનીએ ત્યારે જ તે પહેલાં અશુદ્ધ હતો ને પછી કેવલજ્ઞાનથી શુદ્ધ થયો - જેમ પહેલાં અશુદ્ધ હોય તે રત્ન પછીથી ઉપાય કરતાં શુદ્ધ થાય - એમ માની શકાય. આત્મા નિત્ય હોય તો જ એના પર રાગ થાય અને જીવ ધર્માર્થી બનીને દુઃખક્ષયને માટે પહેલાં પ્રવૃત્તિ કરે; આત્મા નિત્ય ન હોય તો દુઃખમાંથી નિવૃત્તિને માટે સ્થાન ક્યાંથી રહે ?

છાંડીજે ભવબીજ અનંત, જ્ઞાન અનંત લહીજઈ તંત ।

પણિ નવિ ઓછો અધિકો ભાવ, નિત્ય આત્મા મુક્તસ્વભાવ

॥ ૩૨ ॥

નિત્ય આત્મા માનિઈ તો આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપઈ સર્વ પર્યાય મિલઈ, તે કહઈ છઈ । ભવનાં બીજ રાગદ્વેષાદિ અનંત છાંડિઈ છઈ, તંત પરમાર્થજ્ઞાનપર્યાય અનંત લહીઈ છઈ, પણિ આત્માનો ભાવ એકઈ અંશઈ ઓછોઅધિકો નથી । અનંતધર્માત્મક સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ માત્ર જ નિત્યસત્ય મુક્તાત્મ છઈ ।

ઉક્તં ચ સિદ્ધસેનાચાર્યૈઃ —

ભવબીજમનન્તમુજ્જિતં વિમલજ્ઞાનમનન્તમર્જિતમ્ ।

ન ચ ડીનકલોઝસિ નાધિકઃ સમતાં ચાધ્યનિવૃત્ય વર્તસે ॥

(બત્રીસી ૪, ૨૯) ॥ ૩૨ ॥

આત્માને નિત્ય માનીએ ત્યારે જ આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ સર્વ અવસ્થાભેદો સંભવે, તે આ રીતે. સંસારના બીજભૂત અનંત રાગદ્વેષાદિનો ત્યાગ કરીએ છીએ ત્યારે નક્કી પરમાર્થજ્ઞાન – અનંત જ્ઞાનનો અવસ્થાભેદ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. ત્યાં આત્માનો સ્વભાવ એકેય અંશે ઓછોવત્તો હોતો નથી. આવો અનંત ધર્માત્મક સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ એ જ નિત્યસત્ય મુક્તાત્મા છે. સિદ્ધસેનાચાર્યે પણ કહ્યું છે – “સંસારના અનંત બીજનો ત્યાગ થયો છે અને અનન્ત શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તારી કલા ઓછીવત્તી થતી નથી અને સમતાથી તું દૂર જતો નથી.”

ઘનવિગમઈ સૂર્ય ચંદ્ર, દોષ ટલઈ મુનિ હોઈ અમંદ ।
મુગતિદશા ચિરદર્શન ઘટ્ટૈ, જિમ તે મેલ્હી કુણ ભા[ભા]વઈ

અટઈ ॥ ૩૩ ॥^૧

અનિત્યવાદી ગતઃ ॥

ઇહાં દષ્ટાંત કહઈ છઈ - ઘન કં મેઘ તેહનઈ વિગમઈ -
નાશઈ જિમ સૂર્ય ચન્દ્ર અમંદ કં શુદ્ધ થાઈ તેમ દોષ - રાગદ્વેષાદિક
ટલ્યઈ મુનિ શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્તસ્વભાવ થાઈ । ઇણી પરિં સ્થિરવાદીનઈ
દર્શનઈ મુક્તિદશા ઘટઈ તે મેલ્હી અનિત્યવાદી બૌદ્ધનું મત
આદરીનઈ કુણ સંસારમાહિ ભમઈ ? બુદ્ધિવંત કોઈ ન
ભમઈ ॥ ૩૩ ॥

વાદળો દૂર થતાં સૂર્યચંદ્ર અમંદ બને, શુદ્ધ રૂપે પ્રકાશી રહે
તેમ રાગદ્વેષાદિક દોષ ટલ્યે મુનિ શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્તસ્વભાવ બને. આમ
સ્થિરવાદી - નિત્યવાદીના દર્શનમાં મુક્તિદશા સંભવે છે. એ દર્શનને
છોડીને અનિત્યવાદી બૌદ્ધ દર્શન સ્વીકારીને સંસારમાં કોણ ભમે ?
કોઈ બુદ્ધિશાળી તો નહીં જ.

આ રીતે બૌદ્ધોના અનિત્યવાદનું ખંડન કર્યું.

૧. આ પછી 'ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ભા. ૨'માં એક ગાથા વધારે છે :
નિત્ય આતમા માનો એમ, યોગમાર્ગમાં પામો ખેમ,
કર્તા ભોક્તા ભાખું હવે, તે ના રુચે જે જૂઠું લવે ॥ ૩૪ ॥

એક વેદાંતી બીજો સાંખ્ય, કહઈ કરતા ભોગતા નહિ મુખ્ય ।
પ્રથમ કહઈ દગમાત્ર પ્રમાણ, તાસ ઉપાધિ ભેદમંડાણ ॥ ૩૪ ॥

એક વેદાંતી બીજો સાંખ્ય, એ બે વાદી કહઈ જે આત્મા કર્તા
તથા મુખ્ય ભોક્તા નથી । તેહ માંહિં પ્રથમ વાદી વેદાંતી કહઈ જે
દગમાત્ર - જ્ઞાનમાત્ર પ્રમાણ છઈ, સર્વ વાદી જ્ઞાન માનઈ જ ।
લાઘવથી તે એક છઈ, અનાદિ-અનંત છઈ । ભેદાદિ પ્રતિભાસ
ચિત્તોપાધિવિષયક છઈ । તે જ્ઞાનની ઉપાધિઈં વિશ્વભેદનું મંડાણ છઈ,
આત્માત્મીયાધ્યાસરૂપ સર્વ પ્રપંચ છઈ ॥ ૩૪ ॥

એક વેદાંતી અને બીજા સાંખ્ય મતવાળા એમ કહે છે કે આત્મા
કર્તા અને મુખ્ય ભોક્તા નથી. વેદાંતી એમ માને છે કે દગમાત્ર એટલે
જ્ઞાન જ પ્રમાણરૂપ છે. બધા વાદીઓ જ્ઞાનમાં તો માને છે જ પણ
લાઘવ એમાં છે કે જ્ઞાનને એક માનવું, અનાદિ-અનંત માનવું.
ભેદાદિનો જે ભાસ થાય છે તે ચિત્ત(ચિત્ = આત્મા)ને વળગેલી
(અવિદ્યારૂપી) ઉપાધિને કારણે છે. જ્ઞાનની - આત્માની આ ઉપાધિને
કારણે વિશ્વભેદનું મંડાણ થાય છે, આત્મા-આત્મીયધ્યાસરૂપ -
દેહાધ્યાસરૂપ સર્વ પ્રપંચ ઊભો થાય છે.

માયાદિકમિશ્રિત ઉપચાર, જ્ઞાન-અજ્ઞાનત્રંચિ સંસાર ।
દશ્યપણાઈં મિથ્યા પરપંચ, સઘલો જિમ સુહણા[નો]¹ સંચ ॥

૩૫ ॥

માયા ક૦ અજ્ઞાન ‘અહં માં ન જાનામિ’ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ સર્વ પ્રપંચ મૂલ કારણ અનાદિભાવ, તે પ્રમુખઈં મિશ્રિત જે ઉપચાર તે જ્ઞાન-અજ્ઞાનની ગાંઠિરૂપ સંસાર છઈં । અજ્ઞાનાધ્યસ્તનઈં વિષઈં શરીરાધ્યાસ, શરીરાધ્યસ્તનઈં વિષઈં ઇન્દ્રિયાધ્યાસ ઇત્યાદિ ઉપચારત્રંચિ જાણવી । સર્વ પ્રપંચ મિથ્યા છઈં દશ્યપણા માટઈં જિમ સુહણાનો સંચ - સ્વપ્નમોદકાદિક ॥ ૩૫ ॥

માયા એટલે કે ‘હું મને જાણતો નથી’ એ પ્રકારનું અજ્ઞાન સર્વ પ્રપંચનું મૂળ કારણ છે અને અનાદિકાળથી જીવને વળગેલ છે. આ માયા વગેરેથી મિશ્રિત જે ઉપચાર થાય છે - જ્ઞાનઅજ્ઞાનની જે ગાંઠ રચાય છે તે જ સંસાર છે. અજ્ઞાનના અધ્યાસવાળા જીવને શરીરાધ્યાસ થાય છે, શરીરાધ્યાસવાળાને ઇન્દ્રિયાધ્યાસ થાય છે એ ઉપચાર-ત્રંચિ છે.

આ સર્વ પ્રપંચ મિથ્યા છે તે એના દશ્યપણાને કારણે, જેમ સ્વપ્નમાં જે લાડુ વગેરે ખાદ્ય સામગ્રી દેખાય છે તે મિથ્યા હોય છે. દશ્યમાન સર્વ મિથ્યા છે.

૧. અન્યત્ર ‘સુહણાનો’ મળે છે.

જિમ કટકાદિવિકારી હેમ સત્ય, બ્રહ્મ જગજાલે તેમ ।

જે પરણામી તેહ અસંત, અપરિણામ સત કહિ વેદંત ॥ ૩૬ ॥

જિમ કટક-કેયૂરમુખ સુવર્ણના વિકાર છઈ તે જૂઠા, તે કાર્યપણઈ છઈ જેહના એહવું હેમ છઈ તે સાચું છઈ તિમ જગજાલરૂપ વિકાર જૂઠા છઈ તે મધ્યે અવિકારી બ્રહ્મ સત્ય છઈ । જે પરિણામી તે અસત્, જે અપરિણામી તે સત્, ઈમ વેદાંત કહઈ, “કાલવૃત્યભાવપ્રતિયોગિત્વમસત્યત્વમ્, તદ્દિભન્નત્વં સત્યત્વમ્”

() ઉક્તં ચ -

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ મધ્યેઽપિ હિ ન તત્-તથા ।

વિતથૈઃ સદૃશાઃ સન્તો વિતથા ઇવ લક્ષિતાઃ ॥

(ગૌડપાદકારિકા ૬) ॥ ૩૬ ॥

સોનું મૂલ છે અને કડાં, બાજુબંધ વગેરે આભૂષણો એના વિકારો છે - કાર્ય છે. કડાં વગેરે મિથ્યા છે અને સોનું સત્ય છે તેમ જગતજાળરૂપ વિકાર તે મિથ્યા છે અને અવિકારી બ્રહ્મ તે સત્ય છે. જે પરિણામી - કાર્યરૂપ તે અસત્ છે અને અપરિણામી - મૂળ છે તે સત્ એવો વેદાંતનો અભિપ્રાય છે : “ત્રણે કાળમાં ક્યારેય પણ જેનો અભાવ જોવા મળે તે અસત્યત્વ અને જેનો અભાવ જોવા ન મળે તે સત્યત્વ.” વળી, ગૌડપાદકારિકામાં કહ્યું છે કે - “આદિમાં ને અંતે જે નથી તે મધ્યમાં પણ નથી. એવા આકાશકુસુમ જેવા અસત્ પદાર્થોના જેવા આ જગતના પદાર્થો પણ આદિમાં ને અંતે ન હોવાથી અસત્ જ ગણાય.”

જિમ તાતાદિક અછતા કહ્યા, શ્રુતિં સુષુપતિં બુધ સદહ્યા ।
તિમ જ્ઞાનઠં અછતુ બ્રહ્માંડ, અહિજ્ઞાનઠં નાસઠં અહિદંડ ॥

૩૭ ॥

જિમ તાતપ્રમુખ અછતા કહિયા; અત્ર પિતા અપિતા ભવતિ, માતા અમાતા ભવતિ, બ્રાહ્મણઃ અબ્રાહ્મણો ભવતિ, બ્રૂણહા અબ્રૂણહા ભવતિ, ઇત્યાદિ શ્રુતિં તે વેદાંતપંડિતઠં સદહ્યા તિમ આત્મજ્ઞાનઠં બ્રહ્માંડ અછતું થાઈ । જિમ અહિજ્ઞાના[ઈ]¹ અહિદંડ નાસઠં તિમ જ આત્મજ્ઞાનઠં આત્માજ્ઞાનજનિતપ્રપંચ નાસઠં, શુક્તિજ્ઞાનનાશ્ય લાઘવથી શુક્તિરજત છઠં પણિ તઈ જ્ઞાન નહી તિમ આત્મજ્ઞાનનાશ્ય પણિ પ્રપંચ જ જાણવો ॥ ૩૭ ॥

સુષુપ્તાવસ્થામાં જેમ પિતા વગેરે અસત્ થઈ જાય છે - પિતા પિતા રહેતા નથી, માતા માતા રહેતી નથી, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ રહેતો નથી, ગર્ભહત્યારો ગર્ભહત્યારો રહેતો નથી - તેમ આત્મજ્ઞાન થયા પછી બ્રહ્માંડ અસત્ - મિથ્યા થઈ જાય છે એ શ્રુતિવચનમાં વેદાંતપંડિતોએ શ્રદ્ધા કરી છે. જેમ સર્પનું જ્ઞાન થવાથી સર્પ રૂપે ભાસતી લાકડી નષ્ટ થાય છે તેમ આત્મજ્ઞાન થતાં અજ્ઞાનજનિત જગતપ્રપંચ નષ્ટ થાય છે. છીપનું જ્ઞાન થતાં છીપમાં થયેલા રજતના જ્ઞાનનો નાશ થાય છે એમ માનવા કરતાં છીપમાં ભાસેલા રજતનો નાશ થાય છે એમ માનવામાં લાઘવ છે. એમ જ આત્મજ્ઞાનથી જગતપ્રપંચનો નાશ થાય છે, જગતપ્રપંચના જ્ઞાનનો નહીં એમ માનવું યુક્ત છે.

૧. અહિજ્ઞાને પુ૦

અધિષ્ઠાન જે ભવબ્રમતણું, તેહ જ બ્રહ્મ હું સાચું ગણું ।
તેહનઈ નહી કર્મનો લેપ, હુઈ તો ન ટલઈ કરતાં ખેપ ॥

૩૮ ॥

ભવબ્રમ ક૦ પ્રપંચબ્રાંતિ, તેહનું અધિષ્ઠાન જે બ્રહ્મ તેહ જ હું સાચું ગણું છું, જિમ રજતબ્રમાધિષ્ઠાન શુક્તિ, અહિબ્રમાધિષ્ઠાન રજજુ સત્ય । બ્રહ્મ પ્રપંચનઈ સાદૃશ્ય નથી તો બ્રમ કિમ હોઈ એ શંકા ન કરવી, જે માટઈ કોઈ બ્રમ સાદૃશ્યચિરપણિ [વિરહપણિ] હોઈ છઈ 'નભો નીલમ્' ઈતિવત્ । તે બ્રહ્મ પરમાર્થસત્યનઈ કર્મનો લેપ નથી । જો ચેતનઈ કર્મનો લેપ હોઈ તો ઘણોઈ ઉઘમ કરતાં ટલઈ નહી ॥ ૩૮ ॥

જગતનો બ્રમ જેમાં થાય છે તે બ્રહ્મ જ સત્ય છે, જેમ રજતનો બ્રમ જેમાં થાય છે તે છીપ અને સર્પનો બ્રમ જેમાં થાય છે તે દોરડું સત્ય છે. રજત ને છીપ કે સર્પ અને દોરડા વચ્ચે સાદૃશ્ય છે તેમ બ્રહ્મ અને જગત-પ્રપંચ વચ્ચે સાદૃશ્ય નથી તો બ્રમ કેવી રીતે થાય એવી શંકા ન કરવી કેમકે કોઈ બ્રમ સાદૃશ્ય વગર પણ થાય છે, જેમકે આકાશને કોઈ રંગ નથી, છતાં તે નીલ છે એવું બ્રાન્ત જ્ઞાન થાય છે. આ પરમ સત્ય બ્રહ્મને કર્મનો લેપ લાગતો નથી. જો ચેતનને કર્મનો લેપ લાગે તો ઘણો શ્રમ કરતાં પણ તે દૂર ન થાય.

જે અનાદિ અજ્ઞાન સંયોગ, તેહનો કહિંઈ ન હોઈ વિયોગ ।
ભાવ અનાદિ અનંત જ દિક, ચેતન પરિં વિપરીત

અનિક્ક ॥ ૩૯ ॥

જે માટિ અજ્ઞાન ક૦ જ્ઞાનાવરણકર્મ તેહનો અનાદિસંયોગ જીવનઈ માનો તો કહિંઈ તેહનો વિયોગ ન થાઈ । ભાવ અનાદિ હોઈ તે અનંત જ હોઈ, જિમ ચેતનભાવ । વિપરીત અનિષ્ટ છઈ - અનાદિ-સાંતભાવ પ્રમાણસિદ્ધ જ નથી, તે માટઈં કર્મસંયોગ જીવનઈ અનાદિ નથી, સદા કર્મમુક્ત જ બ્રહ્મ છઈં, નિત્યમુક્તનઈં અવિદ્યાઈં જડબદ્ધ જાણઈ છઈ ॥ ૩૯ ॥

જીવને અજ્ઞાન એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સંયોગ અનાદિ માનો તો અનંત પણ માનવો પડે, એટલે એ કર્મ દૂર ન થાય. અનાદિ તે અનંત હોય છે તેનું દષ્ટાંત ચેતનભાવ. એનાથી વિપરીત માનવું એટલે કે અનાદિ અને સાંત હોવાનું માનવું એ અપ્રમાણ, ખોટું છે. આથી જીવને કર્મનો સંયોગ અનાદિ નથી, એ સદા કર્મમુક્ત બ્રહ્મ જ છે, અવિદ્યાને કારણે નિત્ય મુક્ત એવા પોતાને એ જડ કર્મથી બંધાયેલો માને છે.

કાર્યઘરિં જિમ ભૂકે ચ્ચાન, પડઇ સીહ જલિ બિંબ નિદાન ।
જિમ કોલિક જલિં ગુંથાઇ, અજ્ઞાનિં નિજબંધન થાય ॥ ૪૦ ॥

તિહાં દષ્ટાંત કહઇ છઇ^૧ - જિમ કાર્યનઇ ઘરિં પ્રતિબિંબનઇ
અપર ચ્ચાન જાણી ચ્ચાન ભુકઇ છઇ, સીહ જલિ પોતાનું પ્રતિબિંબ
દેખી તેણઇ નિમિત્તઇ અપર સિંહ જાણી કોધઇ તેમાંહિં પડઇ છઇ,
જિમ તંતુવાય પોતઇ જાલ કરઇ તેહમાં પોતઇ જ ગુંથાઇ છઇ, તિમ
બ્રહ્મજ્ઞાન વિના ભેદ પ્રતિભાસઇ, જૂઠઇ જૂઠું જ બંધન થાઇ
છઇ ॥ ૪૦ ॥

જેમ કાર્યના ઘરમાં પોતાના પ્રતિબિંબને બીજો કૂતરો માની
કૂતરો ભસે છે, સિંહ જળમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ તેને બીજો સિંહ
સમજીને કોધ લાવી પોતે તેમાં પડે છે, જેમ કરોળિયો પોતે જાળ
રચે છે ને તેમાં પોતે જ ગૂંથાય છે - બંધાય છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન વિના
ભેદોનો ભાસ થાય છે અને જૂઠથી જૂઠું જ બંધન થાય છે. ટૂંકમાં
બ્રહ્મજ્ઞાનના અભાવે ભાસતું બંધન પારમાર્થિક - સત્ય નથી હોતું.

ઈમ અજ્ઞાનિ બાંધી મહી ચેતન કરતા તેહતો[નો]^૧ નહી ।
ગલ-ચામીકરનઈ દષ્ટાંતિ ધરમપ્રવૃત્તિ જિહાં લગિઈ

બાંતિ ॥ ૪૧ ॥

ઈમ અજ્ઞાનઈ મહી કં પૃથ્વી તે બંધાણી છઈ, તે બંધનો કર્તા ચેતન નથી । જો પરમાર્થથી બંધ નથી તો બંધવિયોગનઈ અર્થિ યોગી કિમ પ્રવર્તઈ છઈ ? તે આશંકાઈ કહઈ છઈ - ગલચામીકર કં કંઠગત હેમમાલા તેહનઈ દષ્ટાંતઈ । બાંતિ છઈ તિહાંતાઈ ધર્મનઈ વિષઈ પ્રવૃત્તિ છઈ, જિમ છતી જ કંઠસ્વર્ણમાલા ગઈ જાણી કોઈ ઘણે ઠામે સોધઈ તિમ અબદ્ધ બ્રહ્મનઈ જ બદ્ધ જાણી બંધવિયોગનઈ અર્થિ તપસ્વી પ્રવર્તઈ છઈ ॥ ૪૧ ॥

આમ આખી પૃથ્વી અજ્ઞાને બંધાયેલી છે. અજ્ઞાનરૂપ આ બંધનનો કર્તા ચેતન નથી. બંધન પોતે જ પારમાર્થિક નથી, તો યોગી બંધને નિવારવા માટે કેમ પ્રવૃત્તિ કરે છે એવો પ્રશ્ન થાય. તો એનો ઉત્તર એ છે કે આ તો ગળામાં સોનાના અછોડાવાળી વ્યક્તિના જેવું છે. એને એમ થાય છે કે અછોડો ખોવાયો છે અને એ બધે એને શોધવા લાગે છે તેમ અબદ્ધ બ્રહ્મને બદ્ધ માનીને તેના બંધનાદિને દૂર કરવા તપસ્વી જીવ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરે છે. આમ બાંતિ છે ત્યાં સુધી ધર્મની પ્રવૃત્તિ છે.

૧. અન્યત્ર 'તેહનો' મળે છે.

બ્રાંતિ મિટઈ ચિતમાન અગાધ, કરતા નહિ પણિ સાખી સાધ ।
વ્યવહારઈ કરતા તે હોઉ, પરમારથ નવિ બાંધ્યો કોઉ ॥ ૪૨ ॥

તે બ્રાંતિ મિટવઈ સિદ્ધયોગીનઈ ન પ્રવૃત્તિ ન નિવૃત્તિ છઈ,
અગાધ - નિસ્તરંગ ચેતનવિલાસમાત્ર છઈ । તે દશાઈ સાધુ કરતા
નથી પણિ સાખી છઈ । વ્યવહારઈ - લોકપ્રતિભાસઈ તે કર્તા થાઓ
પણિ પરમાર્થઈ કોઈ બાંધ્યો નથી ॥ ૪૨ ॥

બ્રાંતિ દૂર થતાં સિદ્ધ યોગીને અગાધ - સંકલ્પવિકલ્પાદિ
તરંગોથી રહિત ચેતનવિલાસ માત્ર હોય છે, તેને પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ
કશું નથી હોતું. આ દશામાં એ સાધુ કર્તા નથી, પણ સાક્ષીમાત્ર
હોય છે. વ્યવહારદષ્ટિએ તે કર્તા ભાસે છે, પણ પરમાર્થતઃ જીવ
બંધાયેલો હોતો નથી.

અભિધ્યાન યોજન કેવલ્ય ગુણ પામિઈં શ્રુતિ કહઈં નિ:શલ્ય ।
પરમારથ વ્યવહાર આભાસ ભાસનશક્તિ ટલૈ સવિ તાસ ॥

૪૩ ॥

અભિમુખ ધ્યાન તે અભિધ્યાન - વેદાંતશ્રવણ, યોજઈં મુક્તિનઈં તે યોજન - તત્ત્વજ્ઞાન, કેવલ્ય કં વિદેહકેવલભાવ, એ ૩ ગુણ પામિઈં તે જીવનઈં અનુક્રમઈં પ્રપંચની પારમાર્થિક વ્યાવહારિક આભાસિકતા[ના] પ્રતિભાસનની શક્તિ છે તે મિટઈં । તિહાં નૈયાયિકાદિવાસનાઈં પ્રપંચનઈં પારમાર્થિકપણું જણાતું તે વેદાંતશ્રવણ પછી મિટઈં । તિવાર પછી પ્રપંચનઈં યોગી વ્યાવહારિક કરી જાણઈં પણિ પારમાર્થિક કરી ન જાણઈં । વલતું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપજઈં તિવારઈં પ્રપંચનઈં વ્યાવહારિકપણિ ન જાણઈં; બાધિતાનુવૃત્તિ આભાસિકમાત્ર જાણઈં । વિદેહકેવલ્યઈં પ્રપંચનું જ્ઞાન માત્ર જ ટલઈં, નિ:પ્રપંચ ચિન્માત્ર હુઈં રહઈં, “તસ્યાભિધ્યાનાદ્ યોજનાત્ તત્ત્વભાવાદ્ભૂયશ્ચાન્તે વિશ્વમાયાનિવૃત્તિ:” ઈતિ શ્રુતિ: ॥ ૪૩ ॥

અભિમુખ ધ્યાન તે અભિધ્યાન એટલે કે વેદાંતશ્રવણ. મુક્તિને યોજે - જોડી આપે તે યોજન એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાન. કેવલ્ય એટલે દેહમુક્ત કેવલભાવ અર્થાત્ બ્રહ્મભાવ. જ્યારે જીવ ક્રમશ: આ ત્રણ ગુણો પામે છે ત્યારે જીવમાં પોતાને પારમાર્થિક, વ્યાવહારિક અને આભાસિક રૂપે પ્રતિભાસન કરવાની પ્રપંચની શક્તિ ક્રમશ: દૂર થાય છે એમ વેદશાસ્ત્ર નિર્બાધપણે કહે છે. નૈયાયિકો વગેરેએ કહેલી વાસના(જન્માંતરપ્રાપ્ત સંસ્કાર)થી આ જગત્પ્રપંચ પારમાર્થિક

જણાતો હતો તે વેદાંતશ્રવણથી નષ્ટ થાય છે. તે પછી યોગી જગત્પ્રપંચને વ્યાવહારિક સત્તા ધરાવતો ગણે, પારમાર્થિક ન ગણે. પછી તત્ત્વજ્ઞાન ઊપજે ત્યારે જગત્પ્રપંચને વ્યાવહારિક રૂપે પણ જોતો નથી, પણ જેનું અસ્તિત્વ બાધિત છે છતાં જે ચાલુ રહે છે એવા આભાસિક રૂપે જ જાણે છે. (ગાડીમાં બેઠા હોઈએ ત્યારે વૃક્ષો ચાલતાં દેખાય છે. વૃક્ષોનું એ ચાલવું બ્રાન્ત જ્ઞાન છે, બાધિત છે એમ આપણે જાણીએ છીએ છતાં વૃક્ષો ચાલતાં હોવાનો આભાસ ચાલુ રહે છે. આ આભાસિકતા કે પ્રાતિભાસિકતા.) વિદેહકૈવલ્યનો ગુણ પ્રાપ્ત થતાં તો પ્રપંચનું જ્ઞાનમાત્ર ટળે અને નિષ્પ્રપંચ ચિન્માત્ર અર્થાત્ પરમ બ્રહ્મરૂપ ચિન્માત્રની સ્થિતિ રહે. “અભિધ્યાનથી, યોજનથી અને તત્ત્વજ્ઞાનથી જીવ વિશ્વમાયામાંથી અત્યંત નિવર્તે છે” એ વેદશાસ્ત્રનું વચન છે.

જીવનમુગત લઘ્વો નિજધામ, તેહનિં કરણીનૂ નહિ કામ ।

જિહાં અવિદ્યા કરણી તિહાં, વીસામો છઈ વિદ્યા જિહાં ॥ ૪૪ ॥

તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાનઈ સંચિત કર્મ દહી પ્રારબ્ધ માત્ર ભોગની પ્રતીક્ષા કરતો જીવન્મુક્ત થયો તે પોતાનું તેજ પામિઓ, તેહનઈ કરણીનું કામ નથી । જિહાં તાંઈ અવિદ્યા છઈ તિહાં તાંઈ ક્રિયા છઈ ।

જિહાં વિદ્યા તત્ત્વસાક્ષાત્કારરૂપ આવી તિહાં વીસામો છઈ ।

આરુરુક્ષોર્મુનેર્યોગં ક્રિયા કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥

ગીતાસુ (અધ્યાત્મસાર, પ્ર. ૫, અધિ. ૧૫, શ્લો. ૨૨) ॥ ૪૪ ॥

તત્ત્વજ્ઞાની પૂર્વસંચિત કર્મોને જ્ઞાન વડે બાળી પ્રારબ્ધકર્મો ભોગવવાની રાહ જોતો જીવન્મુક્તની સ્થિતિને પામે છે, પોતાનું અસલ તેજ પામે છે. એને, પછી, કંઈ કરવાપણું રહેતું નથી. જ્યાં સુધી અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાન - માયા - છે ત્યાં સુધી જ ક્રિયા હોય છે. તત્ત્વના સાક્ષાત્કારરૂપ વિદ્યા આવે એટલે વિશ્રાન્તિ હોય છે. કહ્યું છે કે “યોગ પર આરૂઢ થવાની ઇચ્છાવાળાને - મુમુક્ષુને ક્રિયા કારણરૂપ - સાધનરૂપ છે. યોગારૂઢ થાય એટલે તેને માટે ક્રિયાનું ઉપશમન કારણરૂપ બને છે.”

વિધિનિષેધ જ્ઞાનીનઈ કહી [નહી]¹, પ્રારબ્ધિં તસ કિરિયા કહી ।
અવર કહિં નહી તાસ અદષ્ટ, જીવન કારણ અન્ય અદષ્ટ ॥

૪૫ ॥

તત્ત્વજ્ઞાનીનઈ વિધિ-નિષેધરૂપ વૈદિકક્રિયા કોઈ નથી, જે માટેઈ વિધિનિષેધ સર્વ અવિદ્યાવત્પુરુષવિષય છઈ, આહાર-વિહારાદિક્રિયા શરીરસાધન છઈ, તે પણ પ્રારબ્ધાદષ્ટઈ છઈ, ઇમ સાંપ્રદાયિક વેદાંતી કહેઈ છઈ । ઉચ્છૃંખલ કહેઈ છઈ -

ક્ષીયતે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે ॥

(શ્રુતિઃ) (મુહુડ. ૨૨)

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે²ઉર્જુન ! ॥

(ગીતા, અ૦ ૮. શ્લો. ૩૭)

ઈત્યાદિ વાક્યઈ કર્મ-સર્વપદસંકોચની અન્યાય્યતાઈ જ્ઞાનીનઈ અદષ્ટમાત્રનો નાશ માનઈ છઈ, અનઈ તેહનઈ શરીરાસ્થિતિ કારણ તે ઈશ્વરશરીરની પરિ અન્યાદષ્ટ છઈ ॥ ૪૫ ॥

તત્ત્વજ્ઞાનીને વિધિનિષેધરૂપ કોઈ ક્રિયા હોતી નથી. એ અવિદ્યાવાળા જીવો માટે હોય છે. આહાર-વિહારાદિ ક્રિયા શરીર-સાધનરૂપ - જીવનસાધનરૂપ છે. જ્ઞાનીને પણ એ પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ હોય છે, એમને પોતાની ઈચ્છાથી, મોક્ષાદિ માટે કોઈ ક્રિયા હોતી નથી એમ સાંપ્રદાયિક વેદાંતી કહે છે પણ અન્ય ઉચ્છૃંખલ વેદાંતી એમ કહે છે કે “અગાધ શ્રુતસમુદ્ર દેખાતાં - તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જીવનાં

૧. અન્યત્ર ‘નહી’ પાઠ મળે છે.

૨. ભસ્મસાત્કુરુતે ઉ૦

કર્મો (એટલે કે સર્વ કર્મો) ક્ષીણ થઈ જાય છે.” “હે અર્જુન, જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મસાત્ કરે છે.” આ વાક્યોમાં કર્મના ‘સર્વ’ એ વિશેષણપદનો સંકોચ અન્યાય્ય - અયોગ્ય છે. એટલે કે જ્ઞાનીને કર્મમાત્ર - પ્રારબ્ધકર્મ પણ - નથી હોતાં એમ માનવાનું છે. ઈશ્વરને પોતાનું કર્મ ન હોવા છતાં અન્યો(સંસારી જીવો)ના કર્મના પ્રભાવે તેની શરીરસ્થિતિ માની છે, તેમ અન્ય જીવોના કર્મના પ્રભાવે જ્ઞાનીની પણ શરીરસ્થિતિ સંભવે છે, અને ‘સર્વ’ પદનો સંકોચ કરવાની જરૂર નથી.

કરઈ ન ભુંજઈ ઈમ આત્મા, વેદંતી બોલઈ માહાત્મા ।
સાંખ્ય કહઈ પ્રકૃતિ જ સવિ કરિ ચેતનરૂપ બુદ્ધિમાહિં

ધરિ ॥ ૪૬ ॥

‘ઈમ આત્મા ન કર્તા, ન ભોક્તા’ ઈમ વેદાંતી બોલઈ છઈં ।
સાંખ્ય કહઈં છઈં - સત્ત્વ-રજસ્તમોગુણની સામ્યાવસ્થા અનાદિ
મૂલકારણ પ્રકૃતિ છઈં, તેહ જ સર્વ પ્રપંચ કરઈં છઈં,
સ્વપરિણામમહત્ત્વાપરનામક સ્વચ્છ બુદ્ધિ છઈં તેહમાં ચિન્માત્ર
આત્મરૂપ પ્રતિબિંબ ધરઈં છઈં ॥ ૪૬ ॥

વેદાંતી મહાત્મા કહે છે કે આત્મા કર્તા નથી તેમ ભોક્તા નથી.
સાંખ્ય મત એમ કહે છે કે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમોગુણની
સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રકૃતિ એ જગતનું અનાદિ મૂલ કારણ છે, તે જ
સર્વ પ્રપંચ પેદા કરે છે અને પોતાના પરિણામરૂપ સ્વચ્છ બુદ્ધિ, જેનું
બીજું નામ મહત્ત્વ છે, તેમાં ચિન્માત્ર આત્માનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે.

જિમ દરપણ મુખિ લાલિમ તાસ બિંબચલનનો હોઈ ઉલ્લાસ ।
વિષય પુરુષ ઉપરાગ નિવેસ તિમ બુદ્ધિ વ્યાપારાવેશ ॥ ૪૭ ॥

તિવારઈ ૩ પ્રકાર થાઈ છઈ તે દેખાડઈ છઈ દષ્ટાંતઈ - જિમ દરપણિ ક૦ આરીસઈ મુખ દીસઈ (૧), તે મુખની લાલિમ - રક્તતા દીસઈ (૨), દરપણ ચલતાંઈ બિંબના ચલનનો ઉલ્લાસ હોઈ (૩), તિમ તે બુદ્ધિ ચિત્પ્રતિબિંબઈ ઘટાદિ વિષયોપરાગ અહં એ પુરુષોપરાગ, ક્રિયારૂપ^૧ વ્યાપારાવેશ હોઈ ॥ ૪૭ ॥

બુદ્ધિમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ ત્રણ પ્રકારે પડે છે. (૧) જેમ દર્પણમાં મુખનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને પરિણામે દર્પણને જ મુખ માની લેવાની ભ્રાન્તિ થાય છે તેમ બુદ્ધિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે. પરિણામે બુદ્ધિ પોતાને જ પુરુષ માને છે : 'હું જ પુરુષ છું.' આ પુરુષોપરાગ થયો. (૨) દર્પણ પર લાલ ડાઘ હોય અને મુખનું પ્રતિબિંબ ત્યાં પડે તો પરિણામે ભ્રાન્તિ થાય છે કે મુખ પર લાલ ડાઘ છે. તેવી જ રીતે, બુદ્ધિ ઘટાદિ આકારે પરિણામે છે, આવી બુદ્ધિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે, પરિણામે બુદ્ધિને ભ્રાન્તિ થાય છે કે પુરુષ ઘટાદિ આકારે પરિણામે છે. બુદ્ધિ સુખ-દુઃખ મોહાકાર ધારણ કરે છે અને એવી બુદ્ધિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે, પરિણામે બુદ્ધિને ભ્રાન્તિ થાય છે કે પુરુષ સુખ-દુઃખ મોહાકાર ધારણ કરે છે. આ થયો વિષયોપરાગ. (૩) દર્પણ હાલે છે, તેમાં મુખનું પ્રતિબિંબ પડે છે, પરિણામે સ્થિર મુખના હાલવાની ભ્રાન્તિ થાય છે. તેવી જ રીતે ક્રિયાશીલ બુદ્ધિમાં સ્થિર પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે, પરિણામે બુદ્ધિને

આન્તિ થાય છે કે પુરુષ ક્રિયાશીલ છે. આ થયો વ્યાપારાવેશ. આમ, બુદ્ધિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડવાથી બુદ્ધિના કર્તૃત્વનો આરોપ પુરુષમાં થાય છે. પુરુષ કર્તા નથી, ભોક્તા નથી.

હું જાણું એ કરણી કરું, એ ત્રિહું અંશિ માનઈ ખરું ।
પણિ તે સરવ ભરમની જાતિ, જાણઈ શુદ્ધ વિવેકહ

ખ્યાતિ ॥ ૪૮ ॥

હું - આત્મા, જાણું ઘટાદિક, એ કરણી ગમનાદિરૂપ કરું, એ
૩ અંશે જીવ ખરું કરી માનઈ, પણિ તે સર્વ પ્રતિબિંબ ભ્રમની જાતિ
છઈ । વિવેકખ્યાતિ કં પ્રકૃતિપુરુષાન્યતાબુદ્ધિ જેહનઈ હુઈ હોઈ તે
શુદ્ધ કેવલાત્મસ્વરૂપ જાણઈ ॥ ૪૮ ॥

હું બુદ્ધિ પોતે જ, તે આત્મા, હું આત્મા ઘટાદિકને જાણું છું,
હું ગમનાદિક ક્રિયા કરું છું - આ ત્રણે વસ્તુ જીવ ખરી માને છે,
પણ એ પ્રતિબિંબજન્ય ભ્રમના પ્રકાર છે. વિવેકખ્યાતિ એટલે ભેદનું
જ્ઞાન - પુરુષપ્રકૃતિ(બુદ્ધિ)ના એકબીજાથી જુદાપણાનું જ્ઞાન જેને થયું
છે તે શુદ્ધ કેવલ આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે.

પ્રકૃતિધર્મ હિત-અહિત આચાર, ચેતનના કહઈ તે ઉપચાર ।
વિજય પરાજય જિમ ભટતણા, નરપતિનઈ કહિઈ

અતિઘણા ॥ ૪૯ ॥

અપરોક્ષભ્રમ તે અપરોક્ષસાક્ષાત્કારઈ જ નિવર્તઈ તે શુદ્ધાત્મજ્ઞાન જ ઇઈ । હિત-અહિત કં વિધિ-નિષેધ, આચારક્રિયારૂપ ઇઈ તે સવિ પ્રકૃતિના નાનાધર્મ ઇઈ । આત્મા તો અક્રિય ઇઈ, તેહનઈ જે ચેતનના કહઈ ઇઈ તે ઉપચાર કરી જાણવો, જિમ સુભટના વિજય-પરાજય ઇઈ અતિઘણા તે સર્વ રાજાના કહિઈ । સુભટ જીત્યઈ રાજા જીત્યો, સુભટ હાર્યઈ રાજા હાર્યો, એહવો વ્યવહાર ઇઈ । ઇમ પ્રકૃતિગત શુભાશુભ ક્રિયા આત્માની કરીનઈ વ્યવહારી લોક માનઈ ઇઈ ॥ ૪૯ ॥

અપરોક્ષ ભ્રમ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કારથી - શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનથી જ દૂર થાય. વિધિ-નિષેધરૂપ સર્વ આચારો પ્રકૃતિના વિવિધ ધર્મરૂપ છે. પુરુષ - આત્મા તો અક્રિય છે પણ એ આચારો ચેતનના કહેવાય છે તે ઉપચારથી - લાક્ષણિક અર્થમાં. જેમ યોદ્ધાના વિજય-પરાજય તે રાજાના ગણવાનો વ્યવહાર છે - રાજા લડતો ન હોવા છતાં, તેમ પ્રકૃતિગત શુભાશુભ ક્રિયાને વ્યવહારી લોક આત્માની માને છે.

પ્રકૃતિ કરઈ, નવિ ચેતન ક્લીબ, પ્રતિબિંબઈ તે ભુંજઈ જીવ ।
પંચવીસમું તત્ત્વ અગમ્ય, છઈ કૂટસ્થ સદાશિવ રમ્ય ॥ ૫૦ ॥

પ્રકૃતિ તે સર્વ કાર્ય કરઈ છઈ, ચેતન - આત્મા નવિ કરઈ જે માટઈ તે ક્લીબ છઈ - ક્રિયાનો અસમર્થ છઈ । જ્ઞસ્વભાવ તે કર્તૃસ્વભાવ કિમ હુઈ ? બુદ્ધિ કરઈ છઈ તે પ્રતિબિંબઈ જીવ ભુંજઈ છઈ, “બુદ્ધિનિષ્ઠપ્રતિબિંબગ્રાહિત્વમેવ ચિતો ભોગ:” । અત એવ સાંખ્યમતઈ સાક્ષાદ્ભોક્તા આત્મા નથી । પંચવીસમું તત્ત્વ આત્મરૂપ અગમ્ય - અગોચર છઈ, કૂટસ્થ કં અનિત્યધર્મરહિત, સદાશિવ કં સદાનિરુપદ્રવ, રમ્ય કં મનોહર ॥ ૫૦ ॥

પ્રકૃતિ ક્રિયા કરે છે, ચેતન નહીં. એ તો ક્લીબ - નપુંસક, ક્રિયા કરવાને અસમર્થ છે. એ જ્ઞાતાસ્વભાવનો છે, તે કર્તાસ્વભાવવાળો કેવી રીતે થાય ? પ્રકૃતિ - બુદ્ધિ જે કરે છે તેને પ્રતિબિંબ રૂપે જીવ ભોગવે છે. કહ્યું છે કે “પરિણામાકારોનાં પ્રતિબિંબોને ધારણ કરવા એ જ ચિત્ એટલે આત્માનો ભોગ છે.” આમ સાંખ્યમતમાં આત્મા સાક્ષાત્ ભોક્તા નથી. પંચવીસમું તત્ત્વ જે આત્મા કે પુરુષ તે અગમ્ય, અગોચર એટલે ઈન્દ્રિયાદિનો અવિષય છે. એ કૂટસ્થ એટલે અનિત્ય ધર્મથી આત્યંતિકપણે રહિત છે અર્થાત્ સર્વથા નિત્ય સ્વભાવ-ધર્મવાળો છે. એ સદાશિવ એટલે જેને કદી કશો ઉપદ્રવ થતો નથી એવો છે. એ રમ્ય એટલે કે મનોહર છે.

આપવિલાસ પ્રકૃતિ દાખવી વિરમઈ જિમ જગિ નટુઈ નવી ।
પ્રકૃતિવિકારવિલય તે મુક્તિ, નિર્ગુણ ચેતન થાપિ યુક્તિ ॥

૫૧ ॥

પ્રકૃતિ આત્મવિલાસ ક૦ મદનાદિપ્રપંચ દેખાડી વિરમઈ -
નિવર્તઈ, જિમ જગિ નવી નટુઈ નાટિક દેખાડી વિરમઈ । ઉક્તં ચ -
રઙ્ગસ્ય દર્શયિત્વા નિર્વતતે નર્તકી યથા નૃત્યાત્ ।
પુરુષસ્ય તથાહહત્માનં પ્રકાશ્ય વિનિવર્તતે પ્રકૃતિઃ ॥
પ્રકૃતિવિકારનો વિજય તેહ જ મુક્તિ । યુક્તિ તે
“ચિતિરસઙ્કમા” ઇત્યાદિ સૂત્રાનુસારઈ નિરગુણ ચેતનનઈ થાપઈ
છઈ ॥ ૫૧ ॥

નવી નર્તિકા સભા સમક્ષ પોતાનું નૃત્ય દેખાડી એમાંથી નિવર્તે
છે - વિરમે છે એમ પ્રકૃતિ પોતાનો કામવિકારાદિ પ્રપંચ પુરુષને
દેખાડી નિવર્તે છે. પ્રકૃતિના આ વિકારો પરનો વિજય તે જ મુક્તિ.
ચેતન પરિવર્તન પામતું નથી એ સૂત્ર અનુસાર યુક્તિપૂર્વક એ નિર્ગુણ
હોવાનું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે.

પંથી લૂટ્યા દેખી ગૂઢ કહઈ પંથ લૂટાણો મૂઢ ।

પ્રકૃતિક્રિયા દેખી જીવનઈ અવિવેકી તિમ માનઈ મનિ ॥ ૫૨ ॥

પંથીલોકનઈ લૂટ્યા દેખીનઈ, ગૂઢ - રહસ્ય, મૂઢબુદ્ધિ એહવુ કહઈ છઈ, જે પંથ લૂટાણો । પંથ કં માર્ગ તે અચેતન છઈ તેહનું લૂટવું કિસ્વું હોઈ ? એ ઉપચારવચનનઈ અનુપચાર કરી માંનઈ તે મૂઢ કહઈ, તિમ પ્રકૃતિની ક્રિયા દેખીનઈ અવિવેકી પુરુષ જીવનઈ ક્રિયા પોતાનઈ મનિ માનઈ, “કૃત્યાદયો મનસ્થો[સ્થા] ધર્માઃ ભેદાગ્રહાત્ પુરુષે ભાસન્તે” ॥ ૫૨ ॥

પંથી - મુસાફરોને લૂંટાયા જોઈને રહસ્યભૂત એવો પ્રયોગ થાય છે કે પંથ લૂંટાયો. પંથ તો અચેતન છે તેને લૂંટવો કેમ બને ? આ ઉપચારવચન - લાક્ષણિક પ્રયોગ છે, એને ઉપચાર વિનાનું - શાબ્દિક અર્થનું વચન માની સાચેસાચ ‘પંથ લૂંટાયો’ એમ મૂર્ખ જ કહે. આ જ રીતે પ્રકૃતિની ક્રિયા દેખીને અવિવેકી માણસ પુરુષજીવની એ ક્રિયા છે એમ પોતાના મનમાં માને છે. કહ્યું છે કે “બુદ્ધિના અને પુરુષના ધર્મોનો ભેદ પકડાયો ન હોવાથી મન એટલે બુદ્ધિમાં રહેલા ક્રિયા વગેરે ધર્મો પુરુષમાં હોવાનું ભાસે છે.”

મૂલપ્રકૃતિ નવિ વિકૃતા[તિ]¹ વિખ્યાત, પ્રકૃતિ વિકૃતિ

મહદાદિક સાત ।

ગણવો ષોડશ [ત્રણ ષોડશક]² વિકારી કલ્પો, પ્રકૃતિ ન

વિકૃતિ ન ચેતન લલ્પો ॥ ૫૩ ॥

મૂલપ્રકૃતિ તે વિકૃતિરૂપ ન હોઈ કોઈનું કાર્ય । મહદાદિક સાત પદાર્થ - મહત્ અહંકાર ૫ તન્માત્ર - એ પ્રકૃતિવિકૃતિ કહિંઈ, ઉત્તરોત્તરનું કારણ પૂર્વપૂર્વનું કાર્ય છઈ તે ભણિ । ૫ ભૂત ૧૧ ઈન્દ્રિય એ ષોડશક ગણ વિકારી કહિઓ, કાર્ય છઈ પણ કારણ નથી । ચેતન તે પ્રકૃતિ નહી, વિકૃતિ નહી, અકારણ અકાર્ય કૂટસ્થ ચૈતન્યરૂપ કહિઓ છઈ । તદ્દુક્તં સાંખ્યસપ્તતિકાયામ્ -

મૂલપ્રકૃતિરવિકૃતિર્મહદાદ્યાઃ પ્રકૃતિ-વિકૃતયઃ સપ્ત ।

ષોડશકસ્તુ વિકારી, ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥

ગન્ધતન્માત્ર (૧) રસતન્માત્ર (૨) રૂપતન્માત્ર (૩) સ્પર્શતન્માત્ર (૪) શબ્દતન્માત્ર (૫), એમાં ચ તન્માત્રનામ શ્રોત્ર-દ્રાણ-જિહ્વા-નયન-સ્પર્શન એ ૫ બુદ્ધીન્દ્રિય વાક્ પાણિ પાદ પાયુ ઉપસ્થ એ ૫ કર્મેન્દ્રિય, મન, એ ૧૧ ઈન્દ્રિય ॥ ૫૩ ॥

મૂલપ્રકૃતિ તે વિકૃતિરૂપ નથી, કેમકે એ કોઈના કાર્યરૂપ નથી. મહત્ એટલે બુદ્ધિ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રા (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ) એ સાત પદાર્થ પ્રકૃતિ પણ છે અને વિકૃતિ પણ છે કેમકે એ પોતાની પૂર્વનાનાં કાર્યરૂપ છે અને પોતાની પછીનાનાં

૧. અન્યત્ર 'વિકૃતિ' મળે છે.

૨. અન્યત્ર 'ત્રણ ષોડશક' મળે છે.

કારણરૂપ છે. પાંચ મહાભૂત (આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી) અને ૧૧ ઈન્દ્રિય (શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા અને ઘ્રાણ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય; વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન) એ સોળનો સમૂહ વિકૃતિરૂપ જ છે કેમકે એ અહંકારાદિના કાર્યરૂપ છે પણ કોઈના કારણરૂપ નથી. ચેતન તે પ્રકૃતિ પણ નથી કે વિકૃતિ પણ નથી, એ કોઈનું કારણ પણ નથી કે કોઈનું કાર્ય પણ નથી, એ કૂટસ્થ ચૈતન્યરૂપ છે.

એ બિહુનઈ સાધારણ દોષ, ન કરઈ તો કિમ બંધન મોષ ।
મન બંધાઈ છૂટઈ જીવ, એ તો યુગત્તૂ નહી અતીવ ॥ ૫૪ ॥

ઇમ જીવ અકર્તા અભોક્તા સાંખ્ય વેદાંતી ૨ મતે કહિ એ બિહુનઈ દૂષણ દિઈં છઈ - એ બિહુનઈ સાધારણ ક૦ સરખો દોષ । જો જીવ કરઈ નહી તો બંધ ન ઘટઈ તથા મોક્ષ ન ઘટઈ । જો ઇમ કહિઈં ક્રિયાવતી પ્રકૃતિ છઈં માટઈં પ્રકૃતિ બંધાઈં । સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ ભાવઈં પ્રકૃતિનઈં જ સંબંધ છઈં^૧, તદ્વિકારમહત્તત્ત્વના એ ભાવ છઈં, જીવનઈં તો અધ્યાસમાત્ર છઈં, સવિલાસપ્રકૃતિનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ તે જીવનઈં છઈં, એ તો ઘટઈ નહી જે માટઈં જે બંધાઈ તે છૂટઈં - અન્યનઈં બંધ, અન્યનઈં મોક્ષ એ કહવું જ કિમ હોઈ ॥ ૫૪ ॥

આમ જીવ અકર્તા અને અભોક્તા છે એમ સાંખ્ય અને વેદાંતી બન્ને માને છે. એ બન્ને મતમાં સરખો જ દોષ છે, તે બતાવીએ છીએ. જીવ જો ક્રિયા ન કરતો હોય તો એને બંધન ન હોઈ શકે અને તેથી મોક્ષ પણ ન હોઈ શકે. જો એમ કહેવામાં આવે કે પ્રકૃતિ ક્રિયાવતી છે એટલે એને બંધન છે, સાત્ત્વિક, રાજસિક, તામસ ભાવો સાથે એને જ સંબંધ છે, એના વિકારરૂપ મહત્તત્ત્વ(બુદ્ધિ)ના એ ભાવો છે, જીવ પરત્વે તો એનો અધ્યાસમાત્ર હોય છે, એ અધ્યાસ દૂર થાય અને પ્રકૃતિની સવિલાસ પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ થાય તે જ મોક્ષ. તો આ પણ યુક્ત નથી કારણકે જે બંધાય તેને જ છૂટવાનું હોય. એક (પ્રકૃતિ કે બુદ્ધિ) બંધાય અને બીજા(જીવ)ને મોક્ષ એમ કહી જ શી રીતે શકાય ?

પરમારથા[થિ]¹ નવિ બંધ ન મોક્ષ, ઉપચારઈ જો કરસ્યો તોષ ।
મોક્ષશાસ્ત્ર તો તુહ્ય સવિ વૃથા, જેહમાં નહી

પરમારથકથા ॥ ૫૫ ॥

હવઈ કોઈ કહસ્યઈ બંધ મોક્ષ જીવનઈ વ્યવહારઈ કહઈ છઈ,
પરમાર્થઈ તો અબદ્ધમુક્ત ચિત્સ્વરૂપ છઈ, “ન મુમુક્ષુર્ન વિમુક્ત
ઈત્યેષા પરમાર્થતા” ઈતિ વચનાત્ । તેહનઈ કહિઈ - જો પરમાર્થઈ
બંધ મોક્ષ નથી તો મોક્ષ ઉપચારઈ હોઈ । એ વાતઈ જ તુહ્યે સંતોષ
કરસ્યો તો સર્વ તુહ્યારઈ વૃથા છઈ મોક્ષશાસ્ત્ર જેહમાં પરમાર્થની
કથા નથી । તિવારઈ -

પંચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞો યત્ર-તત્રાશ્રમે રતઃ ।

જટી મુણ્ડી શિખી વાહપિ મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥

(અધ્યાત્મસાર, પ્રબન્ધ ૪, શ્લો. ૬૦)

બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મ ભૂયમાપ્નોતિ ।

(અધ્યાત્મસાર, પ્રબંધ-૭, શ્લો. ૨૫)

ઈત્યાદિ શાસ્ત્ર, સર્વપ્રવર્તક ન થાઈ ॥ ૫૫ ॥

તમે એમ કહેશો કે જીવને બંધમોક્ષ કહેવામાં આવે છે તે
વ્યવહારદષ્ટિએ, પરમાર્થદષ્ટિએ તો એ અબદ્ધ-અમુક્ત ચિત્સ્વરૂપ
છે, “પારમાર્થિક વાત તો એ છે કે જીવ મુમુક્ષુ નથી કે મુક્ત નથી”
એ વચન અનુસાર. તો કહેવાનું કે જો પારમાર્થિક દષ્ટિએ જીવને
બંધમોક્ષ નથી, તો મોક્ષ પણ ઉપચારની બાબત થઈ ગયો. આ
વાતથી તમે સંતોષ માનશો તો તમારાં સર્વ મોક્ષશાસ્ત્ર, જેમાં

૧. અન્યત્ર ‘પરમારથિ’ મળે છે.

પરમાર્થની - સત્યાર્થની વાત નથી એ નકામાં થઈ જશે, અને “પચીસ તત્ત્વોનો જાણકાર ગમે તે આશ્રમમાં હોય અને જટવાળો, મુંડન કરાવેલો કે ચોટલીવાળો હોય તોપણ તે મુક્તિ પામે છે” અને “બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે” એ તમારાં શાસ્ત્રવચનો પચીસ તત્ત્વોની કે બ્રહ્મની જાણકારી માટે લોકોને પ્રવૃત્ત કરનારાં રહેશે નહીં.

પ્રકૃતિ અવિદ્યા નાશઈ કરી, પહિલી આત્મદશા જો ફિરી ।
તો કૂટસ્થપણું તુમ્હ ગયું, નહિ તો કહો સ્યુ અધિકો
થયો ॥ ૫૬ ॥

એ ૨ આત્માનઈ કૂટસ્થપણું માનઈ છઈ તે દૂષઈ છઈ ।
પ્રકૃતિનો સાંખ્યમતઈ, અવિદ્યાનો વેદાંતિમતઈ નાશ હોઈ તિવારી
પહલી આત્માનઈ સંસારિદશા હુતી તે જો ફિરી તો તુહારઈ
કૂટસ્થપણું ગયું, પરિણામિપણું થયું, નહી તો કહો મુક્તિદશાઈ
અધિકુ સ્યું થયું ? સદા શુદ્ધ આત્મા છઈ, પ્રકૃતિ-અવિદ્યાનાશનઈ
અર્થઈ સ્યો સાધનપ્રયાસ કરો છો ? ॥ ૫૬ ॥

સાંખ્ય અને વેદાંતી બન્ને આત્મા કૂટસ્થ છે - અવિકારી છે
એમ માને છે એનો દોષ બતાવીએ છીએ. સાંખ્યમતે પ્રકૃતિનો નાશ
એટલે પ્રકૃતિનો વિયોગ - પ્રકૃતિ સાથેના સંબંધનો, પ્રાકૃતિક કર્મોનો
નાશ - થયે અને વેદાંતમતે અવિદ્યાનો નાશ થયે આત્માની દશા
ફરે છે કે નહીં ? જો પહેલાં સંસારી દશા હતી તે બદલાઈને નવી
શુદ્ધ મુક્ત અવસ્થા પ્રકટ થાય છે એમ કહો તો આત્માનું કૂટસ્થપણું
ગયું, પરિણામીપણું થયું. જો એમ કહો કે આત્માની દશા હતી તેવી
જ - સંસારી - રહે છે, તો મુક્તિદશામાં અધિક શું થયું ? વળી
આત્મા જો સદા શુદ્ધ છે તો પ્રકૃતિના વિયોગ કે અવિદ્યાના નાશ
માટે તત્ત્વજ્ઞાનાદિ સાધનોનો શા માટે પ્રયાસ કરો છો ?

માયાનાશ ન અધિકો ભાવ, શુદ્ધરૂપ તો પ્રથમ વિભાવ ।
 રત્નાદિકમાં શુદ્ધિ અશુદ્ધિ જો કહો તો સી ઇહાં કુબુદ્ધિ ॥ ૫૭ ॥

જો કહસ્યો માયાનાશ અધિકો ભાવ નથી, અધિકરણસ્વરૂપ જ છઈ તો પ્રથમ વિભાવરૂપ આત્મા તે શુદ્ધરૂપ થઈ જાઈ જે માટઈ તે આત્મામાહિં માયિકભાવનો અત્યંતાભાવ છઈ । શુદ્ધરૂપ જ્ઞાનઈ જ જો શુદ્ધ થાઈ તો સમલ ભાજનાદિક પણિ નિર્મલતાજ્ઞાનઈ જ નિર્મલ થયું જોઈઈ । રત્નાદિકનઈ જિમ શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ ઉપાય-ઉપાધિં કહો છો તિમ આત્માનઈ પરિણામવિશેષઈ જાણો । એસી કુબુદ્ધિ જે પુદ્ગલદ્રવ્યનઈ પરિણામઈ શુદ્ધિ અશુદ્ધિ કહો છો, અનઈ આત્માનઈ તિમ નથી કહતા ॥ ૫૭ ॥

જો એમ કહો કે માયાનાશ એ કોઈ અદકી વસ્તુ નથી, એ માયાના અધિકરણ (અધિષ્ઠાન) એવા આત્મરૂપ જ છે, તો પછી આત્માની જે પ્રથમ માયાયુક્ત માયોપહિત વિભાવદશા (અશુદ્ધ દશા) તે પણ શુદ્ધ અધિકરણસ્વરૂપ જ ઠરશે. એથી આત્મામાં માયાયુક્ત દશાનો અત્યંત અભાવ હોવાનું ઠરશે. જો એમ કહો કે શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું એટલે જ આત્માનું શુદ્ધ થવું તો વાસણો વગેરેના નિર્મલતાનું જ્ઞાન થવું એટલે જ મેલાં વાસણોનું નિર્મલ થવું એમ થાય, રાખ ઘસવા વગેરે ઉપાયોની જરૂર ન હોવી જોઈએ. પણ એવું નથી. જો તમે એમ કહો કે રત્નાદિકમાં ઉપાધિ (મેલ) વળગી હોય છે તેની અશુદ્ધિ હોય છે તેથી ઉપાયથી શુદ્ધિ થાય છે, માત્ર તેના શુદ્ધસ્વરૂપનું જ્ઞાન જ રત્નાદિકની શુદ્ધિ નથી તો આત્માને પણ એવા પરિણામ-વિશેષવાળો - અશુદ્ધ, શુદ્ધ એટલે કે માયોપહિત,

માયારહિત અવસ્થાવિશેષો ધરાવતો - માનવો જોઈએ. આ તે કેવી કુબુદ્ધિ કે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પરિણામ અનુસાર શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ હોય છે એમ કહેવું અને આત્માને તેમ નથી એમ કહેવું ?

રતનશોધ જિમ શતપુટખાર, તિમ આતમશોધક વ્યવહાર ।
 ગુણધારાઈ અખિલ પ્રમાણ, જિમ ભાખઈ દાસૂર સુજાણ ॥
 ૫૮ ॥

જિમ રતનશોધક - રતનદોષનો ટાલણહાર, શતપુટખાર -
 સો ખારપુટ છઈ તિમ આતમાના દોષનો શોધક ક્રિયાવ્યવહાર છઈ ।
 ચરમક્રિયાસાધન માટઈ પ્રથમાદિ ક્રિયા પણ લેખઈ છઈ । પ્રથમાદિ
 વિના ચરમ ખારપુટ ન હોઈ, તે વિના રતનશુદ્ધિ ન હોઈ, એ ક્રિયા
 દષ્ટાંત જાણવો । ગુણધારાવૃદ્ધિ સર્વપ્રમાણ^૧ એહ જ અભિપ્રાયઈ
 યોગવાશિષ્ઠગ્રંથ મધ્યે દાસૂરઋષિ રામચંદ્રપ્રતિ બોલ્યા - ॥ ૫૮ ॥

રત્નને શુદ્ધ કરનાર - એના દોષ દૂર કરનાર જેમ ટંકણખારના
 સો પુટ (૫૮) આપવા તે છે, તેમ આત્માના દોષને સાફ કરનાર
 ક્રિયાવ્યવહાર છે. છેલ્લી ક્રિયા થાય તેનાથી જ આત્મા શુદ્ધ થાય
 છે એવું નથી પણ છેલ્લી ક્રિયા માટે પહેલી વગેરે આગળની સર્વ
 ક્રિયાઓ જરૂરની હોય છે. ટંકણખારના પહેલા પુટ વિના છેલ્લો પુટ
 ન હોઈ શકે અને રત્નશુદ્ધિ ન હોઈ શકે એ ક્રિયા માટેનું દષ્ટાંત
 સમજવું. ગુણની કમશ: સાતત્યપૂર્વક વૃદ્ધિ કરવાની હોય છે એ સર્વને
 સ્વીકાર્ય છે. આ જ દષ્ટિથી યોગવાશિષ્ઠ ગ્રંથમાં દાસૂર ઋષિએ
 રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું છે -

૧. પ્રમાણ છઈ એહ પુ.

સતુષપણું જિમ તંદુલે ઘણું, શ્યામપણું ત્રાંબાનિં ઘણું ।
ક્રિયા વિના ન વિનાસઈ પુત્ર ! જાણિ પુરુષમલ તિમ

અપવિત્ર ॥ ૫૯ ॥^૧

સતુષપણું - ફોતરાસહિતપણું, જિમ તંદુલતણું - વ્રીહિતણું,
ત્રાંબાભાજનનું ઘણું - ઘણેરું શ્યામપણું - મલિનપણું, કંડન-
માર્જનપ્રમુખ ક્રિયા વિના હે પુત્ર - રામચંદ્ર ! નાસઈ નહી તિમ
અપવિત્ર જે અનાદિકાલીન પુરુષમલ કર્મરૂપ છઈ તે ક્રિયા વિના
જ્ઞાનમાત્રઈ નાસૈ નહી, વચનમાત્રઈ આત્મા સંતોસ્યઈ સ્યું થાઈ ।
ઉક્તં ચ -

ભણંતા અકરંતા ય બંધમુક્ષપઈન્નિણો ।

વાયાવિરિયમિત્તેણં સમાસાસિંતિ અપ્યયં ॥ ૫૯ ॥

યોખા - ડાંગરનું ફોતરાસહિતપણું અને ત્રાંબાના વાસણનું
મલિન હોવાપણું જેમ ખાંડવા-માંજવા વગેરે ક્રિયાઓ વિના દૂર થતું
નથી તેમ પુરુષને જે અનાદિકાલીન અપવિત્ર કર્મમલ લાગેલો છે તે
ક્રિયા વિના કેવળ જ્ઞાનથી નષ્ટ ન થાય. આત્માની શુદ્ધિની કેવળ
વાત કરીને આત્માને સંતોષ્યે શું વળે ? કહ્યું છે કે “બંધમોક્ષનું
વિવરણ કરનારા જે માત્ર બોલ્યા કરે છે ને ક્રિયા કરતા નથી તે
વાચાના વીર્યમાત્રથી આત્માને આશ્વાસન આપે છે.”

૧. જુઓ અધ્યાત્મોપનિષત્, અધિ. ૩, શ્લો. ૨૮.

એ તો શુદ્ધાશુદ્ધસ્વભાવ કહિંઈ તો સવિ જ્ઞવંઈ દાવ ।
કાલભેદથી નહિ વિરોધ, સઘટ-વિઘટ જિમ ભૂતલબોધ ॥

૬૦ ॥

એ તો આત્માનો સ્વભાવ જો સંસારિદશાઈ અશુદ્ધ, સિદ્ધિદશાઈ શુદ્ધ, ઈમ શુદ્ધાશુદ્ધ સ્યાદ્વાદ્વપ્રમાણઈ કરી માનિંઈ તો સર્વ દાવ મુક્તિશાસ્ત્રનો જ્ઞવંઈ^૧, પણિ એકાંતવાદઈ તો કાંઈ ન મિલઈ । વિરોધ પરિહરઈ છઈ, કાલનઈ ભેદથી વિરોધનઈ, જે માટઈ એક જ ભૂતલ ઘટકાલઈ ઘટવત્સ્વભાવ છઈ, અન્યકાલઈ અઘટસ્વભાવ છઈ ઈમ શુદ્ધાશુદ્ધોભય-સ્વભાવ કાલભેદઈ માનતાં વિરોધ નથી । અન્યનઈ જે ભાવાભાવસંબંધ ઘટક તે જ અહ્યારઈ શબલસ્વભાવ છે ॥ ૬૦ ॥

આત્માનો સ્વભાવ સંસારી દશામાં અશુદ્ધ અને સિદ્ધિદશામાં શુદ્ધ એમ સ્યાદ્વાદ્વપ્રમાણથી શુદ્ધાશુદ્ધ માનીએ તો મુક્તિશાસ્ત્રનો સઘળો લાગ - ઉપાય જ્ઞાવે - સિદ્ધ થાય. એકાંતવાદથી આત્માને એકલો અશુદ્ધ કે એકલો શુદ્ધ માનવાથી કાંઈ ન વળે, ગમે તેટલા ઉપાયો કરવા છતાં મોક્ષ ન મળે.

આત્માને શુદ્ધ અને અશુદ્ધ સ્વભાવનો માનવામાં વિરોધ રહેલો છે તેનો પરિહાર કાલનો ભેદ માનવાથી થાય છે. જેમકે એક જ ભૂતલ (પૃથ્વી, માટી), એમાંથી ઘડો બને છે તે કાળે ઘડાવાળા સ્વભાવનું છે, અન્ય કાળે 'અઘટ' (ઘડો નહીં એવા) સ્વભાવનું છે. એમ આત્માનો શુદ્ધાશુદ્ધ એ બે પ્રકારનો સ્વભાવ કાલભેદે માનતાં વિરોધ

રહેતો નથી. અન્ય દર્શનવાળાઓ જેને (ભૂતલાદિ અધિકરણને) ભાવ (ઘટાદિના ભાવ) અને અભાવ (ઘટાદિના અભાવ) સાથે સંબંધ ધરાવનાર ગણે છે તેને જ અમે ભાવાભાવરૂપ મિશ્રસ્વભાવવાળો કહીએ છીએ.

કેવલશુદ્ધ કહઈ શ્રુતિ જેહ, નિશ્ચયથી નહિ તિહાં સંદેહ ।
તે નિમિત્તકારણ નવિ સહિ, ચેતન નિજગુણકરતા કહઈ ॥

૬૧ ॥

શ્રુતિ કૂટસ્થપણુ કહિઉં છઈ તે મેલઈમેલિં, શ્રુતિ જે કેવલશુદ્ધ આત્મા કહિઓ છઈ તે નિશ્ચયનયથી તેહમાં સંદેહ નહી, જેહનો આવિર્ભાવ સિદ્ધમાહિ છઈ । તે નિશ્ચયમહામતા નિમિત્તકારણ ન માનઈ, શુદ્ધ પર્યાય ઉપાદાનદ્રવ્યનઈ સ્વભાવઈ જ શુદ્ધ કહઈ ॥ ૬૧ ॥

શ્રુતિમાં આત્માનું કૂટસ્થપણું કહ્યું છે તે છોડી દઈને શ્રુતિમાં આત્માને કેવલ શુદ્ધ કહ્યો છે તે નિશ્ચયનયની (પરમાર્થની) દષ્ટિએ એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ આ શુદ્ધ સ્વભાવનો આવિર્ભાવ સિદ્ધ દશામાં થાય છે. આ નિશ્ચયનય (અન્યદ્રવ્ય-સંયોગરૂપ) નિમિત્ત-કારણને માનતો નથી, શુદ્ધ પર્યાયના ઉપાદાનદ્રવ્યને જ માને છે અને એ રૂપે આત્માને શુદ્ધ કહે છે. વળી એની દષ્ટિએ ચેતન – આત્મા જ એના ગુણનો કર્તા છે. તેથી અન્ય દ્રવ્યના સંયોગથી જે ગુણપર્યાયો થાય છે તેને પણ તે સ્વીકારતો નથી.

ચેતનકર્મનિમિત્તઈ જેહ લાગઈ તેલિ જિમ રજ દેહ ।

કરમ તાસ કરતા સદહિ, નયવ્યવહાર પરંપર ગ્રહિ ॥ ૬૨ ॥

ચેતનકર્મ જે રાગ-દ્વેષ તે નિમિત્ત પામી જે પુદ્ગલ જીવનઈ આવઈ જિમ તેલનિમિત્ત પામી રજ દેહઈ આવી લાગઈ છે તેહનઈ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકરમ કહિઈ, તેહનો કર્તા જીવ છઈ, ઇમ વ્યવહારનય સદહઈ તે ભાવકર્મઘટિત પરંપરાસંબંધ માનઈ છઈ । નિશ્ચયનય તે પુદ્ગલનિમિત્ત જીવ સ્વપરિણામકર્તા, અધ્યવસાય-નિમિત્ત પુદ્ગલ સ્વપરિણામકર્તા ઇમ માનઈ ॥ ૬૨ ॥

ચેતનના પર્યાયરૂપ કર્મ એટલે કે ભાવકર્મ તે રાગદ્વેષ. જેમ (શરીર પર લગાવેલા) તેલનું નિમિત્ત પામી શરીરને રજ વળગે છે તેમ એ રાગદ્વેષનું નિમિત્ત પામી જીવને જે કર્મપુદ્ગલ લાગે છે તે જ્ઞાનાવરણીય આદિ દ્રવ્યકર્મ. વ્યવહારનય એમ માને છે કે તેનો કર્તા જીવ છે. એટલે કે તે ભાવકર્મથી નિર્મિત થયેલા પરંપરાસંબંધમાં માને છે. નિશ્ચયનય માને છે કે કર્મપુદ્ગલોનું નિમિત્ત પામી જીવ પોતાનાં રાગદ્વેષાદિ પરિણામો જ નિપજાવે છે, જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો રૂપ પરિણામ નિપજાવવા એ સમર્થ નથી. એ પુદ્ગલો પોતે જ જીવના રાગદ્વેષાદિ અધ્યવસાયોનું નિમિત્ત પામીને જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો રૂપ પોતાનાં પરિણામ નિપજાવે છે. જીવ કે પુદ્ગલ દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાનાં પરિણામ નિપજાવવા સમર્થ છે. કોઈ, અન્યનાં પરિણામ નિપજાવી શકતું નથી.

બીજ-અંકુરન્યાઈ એ ધાર, છે અનાદિ પણિ આવઈ પાર ।
મુગ્ધાતિ સાદિ નઈ જિમ^૧ અનંત, તિમ ભવ્યત્વ અનાદિ

સઅંત ॥ ૬૩ ॥

ઇમ ભાવકર્મઈ દ્રવ્યકર્મ, દ્રવ્યકર્મઈ ભાવકર્મ, કહતાં
અન્યોન્યાશ્રયદોષ થાઈ તે ટાલઈ છઈ । એ દ્રવ્યકર્મ ભાવકર્મ
અન્યોન્યાપેક્ષની ધારા બીજ-અંકુરપણઈ અનાદિ છઈ,
પ્રામાણિકત્વાન્ન દોષઃ । એ ધારા અનાદિ છઈ પણિ શુક્લધ્યાનઈ
દાહ થાઈ તિવારઈ પાર આવઈ, જિમ બીજાંકુરસંતાનનો એકનઈ
નાશઈ । અનાદિ ભાવનો કિમ અંત હોઈ ? તિહાં કહઈ છઈ - જિમ
સાદિ હોઈ તે સાંત જ, એ વ્યાપ્તિ નથી, મોક્ષપદાર્થઈ જ વ્યભિચાર
હોઈ તે માટઈ, તિમ અનાદિ હોઈ તે અનંત ઇમ નિશ્ચય ન કહવો,
ભવ્યત્વઈ વિઘટઈ તે માટઈ ॥ ૬૩ ॥

ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ એમ કહેવામાં
પરસ્પરાશ્રયનો દોષ થતો નથી કેમકે એમની પરસ્પરાશ્રયની ધારા
બીજ-અંકુરના જેવી છે. એક ને એક બીજ ને અંકુર એકબીજાના
આશ્રિત હોતા નથી. અંકુર જે બીજને આશ્રયે ફૂટે છે તે બીજ પૂર્વના
અન્ય કોઈ અંકુરનું પરિણામ હોય છે. એ જ રીતે વર્તમાનમાં રાગાદિ
પરિણતિરૂપ ભાવકર્મથી જે દ્રવ્યકર્મો બંધાય છે તે કંઈ એ ભાવકર્મનાં
કારણરૂપ નથી હોતાં, પણ ભૂતકાળમાં બંધાયેલાં ને અત્યારે ઉદયમાં
આવેલાં દ્રવ્યકર્મ હોય છે. આથી આ ધારા અનાદિ છે એમ સપ્રમાણ
સિદ્ધ થાય છે. એ ધારા અનાદિ છે પણ અનંત નથી, શુક્લ ધ્યાનથી

૧. જેમ ૩૦

એને બાળી નાખવામાં આવે ત્યારે એનો અંત આવે છે, જેમ બીજ અને અંકુરની પરંપરાનો પણ એ બેમાંથી એકનો નાશ થવાથી અંત આવે છે. જે અનાદિ પદાર્થ છે તેનો અંત કેમ હોય એ શંકા અસ્થાને છે કેમકે જેને આદિ હોય તેને અંત હોય એ વ્યાપ્તિ નથી. એ વ્યાપ્તિ મોક્ષની બાબતમાં ટકી શકતી નથી – મોક્ષને આદિ છે પણ અંત નથી. એમ જ જેને આદિ નથી તેને અંત નથી એવો નિયમ પણ નથી. ભવ્યત્વની બાબતમાં એ નિયમ ભાંગી પડે છે. જીવમાં ભવ્યત્વ અનાદિકાળથી છે પણ જીવ મોક્ષ પામતાં ભવ્યત્વની સ્થિતિ રહેતી નથી, એનો અંત આવે છે.

મુક્તિપ્રાગભાવહ' તે ઠામિ જાતિયોગ્યતા જિય

પરિણામમિ^૨ ।

જૂઠી માયા કારણ થાઈ, વંધ્યા માતા કિમ ન કહાય ॥ ૬૪ ॥

તે જાતિ ભવ્યત્વનામઈ જીવપારિણામિકભાવરૂપ છઈ, નૈયાયિકાદ્યભિમત મુક્તિપ્રાગભાવનઈ ઠામિ છઈ । તુચ્છ અભાવરૂપ જ માનઈ તો જાતિ કાર્ય ન કરઈ, મુક્ત્યધિકાર તે ભવ્યત્વ છઈ । શમ-દમવત્ત્વઈ અધિકારિતા હુઈ તો તદ્જ્ઞાનઈ પ્રવૃત્તિ, તદ્દુત્તર શમાદિ સંપત્તિ, ઇમ અન્યોન્યાશ્રય થાઈ, ઇત્યાદિ ઘણી યુક્તિ ન્યાયાલોકઈ કહી છઈ । તે ભવ્યત્વવંત જીવ તથાભવ્યત્વપરિણામઈ તત્તત્કાર્યનો કર્તા છઈ । જો જૂઠી માયા જ કારણ કહિઈ તો 'વંધ્યા માતા' એ સાચું થાઈ । ઉક્તં ચ હેમસૂરિભિઃ -

માયા સતી ચેદ્ દ્વયતત્ત્વસિદ્ધિરથાહસતી હન્ત કુતઃ પ્રપંચઃ ? ।

માયૈવ ચેદર્થસહા ચ તત્ કિં માતા ચ વંધ્યા ચ ભવત્ પરેષામ્ ॥

(અન્યયોગ-૧૩) ઇતિ ॥ ૬૪ ॥

ભવ્યત્વ તે ભવ્યત્વ છે. જીવની ભવ્યત્વ નામે જાતિ એના પારિણામિક (કર્મનિમિત્તક નહીં એવું, નિર્નિમિત્તક, સ્વરૂપગત) ભાવરૂપ છે. ભવ્યત્વ નૈયાયિકો આદિને અભિમત મુક્તિના પ્રાગભાવ (નિષ્પન્ન થયા પૂર્વે અભાવ હોવો તે)ને સ્થાને છે. માટીમાં ઘટકાર ધારણ કરવાની યોગ્યતા તે જ ઘટપ્રાગભાવ. માટીમાં આવી યોગ્યતારૂપ ઘટપ્રાગભાવ ન હોય અને કેવળ તુચ્છ અભાવરૂપ જ

૧. અન્યત્ર 'પ્રાગભાવહ' મળે છે.

૨. અન્યત્ર 'પરિણામિ' મળે છે.

ઘટપ્રાગભાવ હોય તો એ અભાવ ઘટને કદી કરે નહીં.

ભવ્યત્વજાતિને જો તુચ્છ અભાવરૂપ જ માનીએ તો એ જાતિ કશું ન કરી શકે. મુક્તિની યોગ્યતા તે જ ભવ્યત્વ છે. ભવ્યત્વ મુક્તિને કરે છે. શમદમવાળા હોવાપણું એ જ મુક્તિની યોગ્યતા છે એમ માનીએ તો શમદમાદિરૂપ મુક્તિયોગ્યતા હોય તો મુક્તિ માટેની પ્રવૃત્તિ થાય અને મુક્તિ માટેની પ્રવૃત્તિ કરો ત્યાં શમદમાદિરૂપ મુક્તિયોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે. ભવ્યત્વવાળો જીવ પોતાના તે પ્રકારના એટલે કે નિર્નિમિત્તક સ્વરૂપભૂત ભવ્યત્વને પરિણામે તે-તે કાર્ય - મોક્ષાદિના ઉપાયરૂપ કાર્યનો કર્તા થાય છે. જૂઠી માયાને એના કારણરૂપ લેખીએ તો 'વંધ્યા માતા' એ ઉક્તિ સાચી ઠરે. હેમસૂરિજીએ કહ્યું છે કે, "માયાને જો સત્ - ખરી ગણીએ તો બ્રહ્મ ને માયા એ બે તત્ત્વોની સિદ્ધિ થાય અર્થાત્ અદ્વૈત ન રહે, અને જો એને અસત્ - મિથ્યા માનીએ જગત્રપંચ શાનાથી થયેલો માનવો? અસત્ - મિથ્યા માયા ક્રિયાકારિત્વવાળી છે એમ માનનારને તો વંધ્યા માતા હોઈ શકે એમ માનવાની સ્થિતિ આવે."

જગિ મિથ્યા તો એ સી વાય, આશામોદક મોદક સાચા ।
જો અજ્ઞાન કહઈ બહુરૂપ, સાચભાવનો સ્યો અંધકૂપ ॥ ૬૫ ॥

જો સવિલાસાજ્ઞાનકાર્ય જગ મિથ્યા કહો છો તો એ સી વાય
જે એક આશાના મોદક અનઈ એક સાચમોદક ૨ અજ્ઞાનજન્ય છઈ ।
જો અજ્ઞાન જાગ્રત્ સ્વપ્ન પ્રપંચારંભક ભિન્ન ભિન્ન માનો તો
સાચભાવ ઘટ-પટાદિક દષ્ટવૈચિત્ર્યવંત માનતાં સ્યો અંધકૂપ છઈ
તુલ્લનઈ ? અત્ર શ્લોક: -

આશામોદકતૃપ્તા યે, યે યાસ્વાદિતમોદકા; ।

રસવીર્યવિપાકાદિ તુલ્યં તેષાં પ્રસજ્યતે ॥ () ॥ ૬૫ ॥

પોતાના વિલાસોવાળું જગત અજ્ઞાનનું કાર્ય છે અને તેથી
મિથ્યા છે એવું જો કહો છો તો અભિલષિત (કલ્પિત) મોદક અને
સાચા (વાસ્તવિક જગતમાં દેખાતા) મોદક (લાડુ) વચ્ચે ભેદ કરવાની
વાત ક્યાંથી ટકે, કેમકે સાચો મોદક પણ અજ્ઞાનજન્ય છે.

જાગ્રત્-પ્રપંચનું જનક અજ્ઞાન અને સ્વપ્નપ્રપંચનું જનક
અજ્ઞાન એ બે ભિન્ન અજ્ઞાનો છે એમ જો તમે કહેતા હો તો જાગ્રત
અવસ્થામાં અનુભવાતી વિલક્ષણતાઓ ધરાવતા ઘટ, પટ વગેરેને
અજ્ઞાનપ્રસૂત મિથ્યા નહીં પણ સદ્રૂપ (અને સ્વપ્નાવસ્થામાં
અનુભવાતા હાથી વગેરેને અજ્ઞાનપ્રસૂત મિથ્યા) માનવામાં તમને શો
અંધકૂપ - ગૂઢ અંતરાય નડે છે ? કહ્યું છે કે “આશામોદકથી જે તૃપ્ત
છે અને જેમણે સાચા મોદકનો ખરેખર આસ્વાદ કર્યો છે તે બન્નેનાં
રસ અને વીર્ય વગેરેનાં પરિણામોને (ફળોને) સરખા માનવાનો પ્રસંગ
(આખા જગતને જેઓ મિથ્યા માને છે તેમને માટે) આવશે.”

સાધક છઈ સવિકલ્પ પ્રમાણ, તેણિ સામાન્ય-વિશેષ મંડાણ ।
નિરવિકલ્પ તો નિજરુચિ માત્ર, અંશઈ શ્રુતિ નિર્વાહિં યાત્ર ॥

૬૬ ॥

કોઈ વેદાંતી કહઈ છઈ - પ્રમાણપણઈ જ્ઞાન અવશ્ય ઉપસ્થિત
છઈ તેહનઈ વિષય સંબંધ પ્રાગભાવાદિક જનઈ ગૌરવ છઈ તે માટઈ
બાહ્ય સંબંધરહિત અનાદાંત બ્રહ્મ જ છઈ સત્ય, અન્ય વસ્તુ
પ્રમાણાભાવઈ જ અસિદ્ધ છઈ । તેહનઈ કહિઈ જે તુલ્લે સાધક જ્ઞાન
અવલંબો છો તે સવિકલ્પ જ પ્રમાણ છઈ, નિર્વિકલ્પ સ્વયં અસિદ્ધ
પરસાધક કિમ હુઈ ? તે સવિકલ્પક તો સામાન્ય-વિશેષરૂપ અર્થનઈ
ગ્રહઈ છઈ, સ્વયં ઉપયોગરૂપઈ તથા અવગ્રહાદિરૂપઈ સામાન્ય-
વિશેષરૂપ છઈ, તિવારઈ સર્વત્ર ત્રિલક્ષણપણુ જ સત્ય છઈ, નિર્વિકલ્પ
માનવું તે તો નિજરુચિમાત્ર છઈ । બૌદ્ધ સ્વલક્ષણવિષય તે માનઈ,
વેદાંતી બ્રહ્મવિષય, એ સર્વ રુચિમાત્ર થયું । શ્રુતિ જે નિર્વિકલ્પ-
બ્રહ્મપ્રતિપાદક છઈ તે અંશઈ કં એક નયઈ યાત્ર કં વ્યવહાર તે
નિર્વાહઈ છઈ ॥ ૬૬ ॥

કોઈ વેદાંતી કહે છે કે પ્રમાણ તરીકે જ્ઞાન તો અવશ્ય ઉપસ્થિત
છે. પણ તે જ્ઞાનનો વિષય સંયોગાદિ સંબંધ, પ્રાગભાવ વગેરેને
માનતાં, ગૌરવ - દૂરાકૃષ્ટતા આવે છે. તેથી બાહ્ય સંબંધરહિત બ્રહ્મ
જ સત્ય છે, અન્ય વસ્તુ પ્રમાણના અભાવે અસિદ્ધ છે. આ
વેદાંતીઓને કહેવાનું કે વસ્તુના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ માટે તમે જે
સાધક જ્ઞાનનું અવલંબન લો એ સવિકલ્પ (વિશેષગ્રાહી) જ્ઞાન હોય
તો જ પ્રમાણ છે. નિર્વિકલ્પ (સામાન્યમાત્રગ્રાહી) જ્ઞાન પોતે જ

અસિદ્ધ છે એ બીજી વસ્તુનું સાધક કેમ બને - બીજી વસ્તુનું અસ્તિત્વ કેમ જણાવી શકે ? સવિકલ્પક જ્ઞાન સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુને ગ્રહે છે. એ ઉપયોગની અપેક્ષાએ - જ્ઞાનત્વની દષ્ટિએ સામાન્યરૂપ છે, તથા અવગ્રહ (ઇન્દ્રિયજ્ઞાન) વગેરે પર્યાયોની અપેક્ષાએ વિશેષરૂપ છે. આમ સર્વત્ર ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિરતા એ ત્રણ લક્ષણયુક્તતા એ જ સત્ય છે. ઉત્પત્તિ અને નાશ પર્યાયોનાં અર્થાત્ વિશેષોનાં થાય છે. દ્રવ્ય સ્થિર રહે છે. અને વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયાત્મક છે, તેથી ઉત્પત્તિ-નાશ-સ્થિરતાયુક્ત છે. પર્યાય વિશેષસ્થાનીય છે, દ્રવ્ય સામાન્યસ્થાનીય છે. જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પક અર્થાત્ સામાન્યમાત્રગ્રાહી સ્વીકારવું એ પોતાની રુચિમાત્ર છે. બૌદ્ધો જ્ઞાનને સ્વલક્ષણમાત્ર(વિશેષમાત્ર)ગ્રાહી માને છે અને વેદાંતી જ્ઞાનને બ્રહ્મમાત્ર(સન્માત્ર = સત્તાસામાન્યમાત્ર)ગ્રાહી માને છે તે તેમની રુચિમાત્ર થઈ. વેદશાસ્ત્રે નિર્વિકલ્પ અર્થાત્ નિર્ગુણ, સન્માત્રસ્વરૂપ, નિર્વિશેષ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે એક નય - એક દષ્ટિનું પ્રવર્તન છે.

બ્રહ્મ પરાપરવચનિં કહિઉં, એક બ્રહ્મ ઉપનિષદઇં રહિઉં ।
માયોપમ પણિ જગિ શ્રુતિ સુણ્યો, જેહની જિમ રુચિ તેણિ
તુમ મુણ્યુ ॥ ૬૭ ॥

“દ્વે બ્રહ્મણી વેદિતવ્યે પરં ચાપરં ચ” એ વચનઇં વેદમાંહિં બ્રહ્મ
પરાપર દ્વિભેદઇં કહિઉં, ઉપનિષદઇં એક જ બ્રહ્મ લહિઉં –
“એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ, નેહ નાનાઽસ્તિ કિઞ્ચન” ઇત્યાદિવચનાત્,
તથા “માયોપમં વૈ સકલં જગત્” એ વચનઇં, સર્વ જગત
શૂન્યરૂપપણિ કહિઉં । તિહાં જેહની જિમ રુચિ તેણિં તિમ જાણ્યું ખરું
કરીનઇં દ્વૈતવાદી અદ્વૈતવાદી શૂન્યવાદીઇં, વલતું તે વાદી યુક્તિ પણિ
તેહવી જ કલ્પઇ ॥ ૬૭ ॥

“પર અને અપર બે બ્રહ્મ જાણવાં” એમ વેદમાં બ્રહ્મ બે પ્રકારનું
કહ્યું છે, ત્યારે ઉપનિષદમાં એક જ બ્રહ્મ હોવાનું જણાવ્યું છે; “બ્રહ્મ
એક અને અદ્વિતીય છે. અહીં બીજી કોઈ વસ્તુ નથી.” વળી “આખું
જગત માયારૂપ છે” એ વચનથી સર્વ જગત શૂન્ય હોવાનું કહ્યું છે.
આમ દ્વૈતવાદી, અદ્વૈતવાદી, શૂન્યવાદી – એમણે, જેમને જે રુચ્યું તે
ખરું માન્યું અને તેમણે પોતાના મતને અનુકૂળ તર્કો વિચાર્યા.

સ્યાદ્વાદ વિણ પણિ સવિ મૃષા, ખારઈ જલઈ નવિ
ભાજઈ^૧ તૃષા ।

માયા મિટૈ રહઈ જો અંગ, તો કિમ નહી પરમારથરંગ ? ॥

૬૮ ॥

પણિ તે નિજનિજ નયરુચિ છઈ, તે સ્યાદ્વાદ વિના સર્વ જૂઠી,
જે વિના સ્વમતનિર્વાહ ન થાઈ । ખારઈ જલઈ તૃષા ન ભાજઈ તિમ
સ્યાદ્વાદ વિના કાંક્ષા ન ટલઈ । જો વેદાંતનઈ મતિં સર્વ માયાજનિત
પ્રપંચ છઈ તો માયા મિટવઈ તત્કાર્યઅંગ કિમ રહઈ ? જો રહઈ,
અંગ પારમાર્થિક જ થાઈ, વ્યાવહારિક કિમ કહિઈ ? ॥ ૬૮ ॥

❀

પોતપોતાના નય - મત માટેની આ સર્વ રુચિ સ્યાદ્વાદ વિના
જૂઠી છે, સ્યાદ્વાદના આશ્રય વિના તે મતોનો નિર્વાહ થતો નથી.
ખારા જળથી જેમ તરસ ન ફીટે તેમ સ્યાદ્વાદ વિના એ મતો
પરત્વેની આસક્તિ દૂર થતી નથી. જેમકે, વેદાંતના મત મુજબ જો
સર્વ માયાજનિત પ્રપંચ છે, તો માયા દૂર થયે તેનું પરિણામરૂપ અંગ
- પ્રપંચ કેવી રીતે ટકે ? અને જો ટકે તો એને પારમાર્થિક કહેવાય,
વ્યાવહારિક શા માટે ?

૧. ડાંમાં 'ભાષુઈ' જેવું વંચાય છે, પુઠાંમાં 'ભાષુઈ' જ છે. અન્યત્ર 'ભાજઈ'
(તેમ 'ભાગઈ') મળે છે.

બાધિતઅનુવૃત્તિં તે રહી જ્ઞાનીનઇં પ્રારબ્ધિં કહી ।

કર્મવિલાસ થયો તો સાચ, જ્ઞાનિં ન મિટયો જેહનો નાચ ॥

૬૯ ॥

હવે ઈમ કહસ્યો જે જ્ઞાનીનઇં પણિ માયા બાધિતાનુવૃત્તિં રહી
છઇ દગ્ધરજજુઆકાર તે પ્રારબ્ધઇ કરીનઇ । “જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ
ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન !” (ગીતા ૪, ૩૭) ઈહાં કર્મપદ
પ્રારબ્ધાતિરિક્ત કર્મપર કહવું તો કર્મવિલાસ સાચો થયો પણિ
કલ્પિત [ન] થયો, જેહનું નાચ કં નાટક જ્ઞાનઇ પણિ ન મિટિં ।
સિદ્ધાંત પણિ એહ જ છઇ - કેવલજ્ઞાન ઊપનઇ પણિ ભવોપગ્રાહી
કર્મ ટલતાં નથી, સર્વકર્મક્ષય તે મુક્તિદશાઇં પરમ સમાધિં જ
હોઇ^૧ ॥ ૬૯ ॥

હવે એમ કહેશો કે જ્ઞાનીને માયા બાધિત થવા છતાં એનું
અસ્તિત્વ ચાલુ રહે છે, જ્ઞાનીએ પ્રપંચરૂપ ભ્રમને ભ્રમ રૂપે જાણ્યો
હોવા છતાં તે પ્રપંચ નિવૃત્ત થતો નથી, બળેલા દોરડાના આકારની
જેમ, એનું કારણ છે પ્રારબ્ધ કર્મોનો ભોગ. બળેલું દોરડું બાંધવા
વગેરે એનાં કાર્યો કરવા અસમર્થ હોય છે તેમ પ્રારબ્ધ કર્મોનો ભોગ
નવાં કર્મો બંધાવવારૂપ કાર્ય કરતાં નથી અને સંસારપરંપરા આગળ
ચાલતી નથી. ગીતામાં “જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળી નાખે
છે” એમ કહ્યું છે ત્યાં કર્મ એટલે પ્રારબ્ધથી જુદાં કર્મો સમજવાનાં
છે. (પ્રારબ્ધ કર્મો તો જ્ઞાન થયા પછી પણ ભોગવવાનાં રહે છે.)

આનો અર્થ તો એ થાય કે જેનો ખેલ જ્ઞાનથી પણ દૂર થતો

૧. હોઇ સત્ય પુ.

નથી એ કર્મનો વિલાસ સાચો છે, મિથ્યા નથી. અમારો સિદ્ધાંત પણ એ જ છે કે કેવળજ્ઞાન ઊપજ્યે પણ ભવોપગ્રાહી કર્મો નષ્ટ થતાં નથી. સર્વ કર્મનો ક્ષય તો મુક્તિદશા (અયોગિકેવલીદશા - ચૌદમા ગુણસ્થાનક)માં પરમ શુક્લધ્યાનથી જ થાય છે.

વ્યવહારિક આભાસિક ગણઇ યોગી તે છે ભ્રમ-અંગગણઇ
[અંગણઇ]^૧ ।

યોગિ અયોગિ શરીર અશેષ, સ્યો વ્યવહાર આભાસવિશેષ ॥
૭૦ ॥

જે યોગી વ્યાવહારિક પ્રપંચનઇ આભાસિક ગણઇ છઇ તે ભ્રમગૃહનઇ અંગણઇ રમઇ છઇ । અન્યનઇ અન્ય કરી જાણવું તેહ જ ભ્રમ । યોગીનું શરીર તે આભાસિક, અયોગીનું શરીર તે વ્યાવહારિક કથનમાત્ર, સદૃશપરિણામ જ દિસઇ છઇ । તેણઇ કરી જે એહવું કહઇ છઇ જ્ઞાનીનઇ કોધાદિક ભાવ છઇ તે આભાસિક ગુંજાપુંજવલ્લિસમાન, તે સર્વ નિરસ્ત કરિઉં જાણવું । કર્મજનિત ભાવ તે સત્ય જ છઇ, નહી તો ક્ષુધાતૃષાદિભાવ પણિ સર્વ જૂઠા થાઇ તે તો પ્રત્યક્ષ વિરોધ ॥ ૭૦ ॥

જે યોગી જગત્પ્રપંચને વ્યાવહારિક નહીં પણ આભાસિક ગણે છે, તે યોગી ભ્રમરૂપી ઘરના આંગણામાં રમે છે. તાત્પર્ય કે એ ભ્રમ સેવે છે. એકને બીજું કરી જાણવું તે જ ભ્રમ. તત્ત્વજ્ઞાન પામેલા યોગીનાં સર્વ કર્મો ભસ્તસાત્ થવાથી એનું શરીર રહેતું નથી, શરીર દેખાય છે તે આભાસિક છે, જ્યારે અયોગીનું શરીર વ્યાવહારિક છે એ પણ કહેવાની વાત છે, સત્ય નથી કેમકે બન્ને શરીર એકસરખાં પરિણામવાળાં છે. એમાં વ્યવહાર અને આભાસ એવા કોઈ વિશેષો નથી. તે જ રીતે, એમ જે કહેવામાં આવે છે કે જ્ઞાનીમાં કોધાદિક ભાવો દેખાય છે તે પણ, ચણોઠીઓનો ઢગલો અગ્નિ સમાન ભાસે

૧. અન્યત્ર 'અંગણઇ' મળે છે.

છે તેમ, આભાસ માત્ર છે એ વાત પણ નિરસ્ત થયેલી જાણવી. કર્મજનિત બધા ભાવો સત્ય જ છે, નહીં તો ક્ષુધા-તૃષ્ણા વગેરેને પણ જૂઠાં માનવાં પડે એ દેખીતો વિરોધ છે.

અન્યઅદષ્ટિ યોગિશરીર રહિ કહઈ તે નહિ શ્રુતધીર ।
જો શિષ્યાદિ અદષ્ટિ રહિ, અરિઅદષ્ટ તેહનઈ કિમ

સહઈ ? ॥ ૭૧ ॥

કોઈ કહઈ છઈ ઉન્મત્તપ્રાય^૧ - જ્ઞાનીનઈ સરવ અદષ્ટ ગયાં
૨ શરીર રહઈ છઈ અન્ય શિષ્યાદિકનઈ, જિમ લોકાદષ્ટઈ
ઈશ્વરશરીર રહઈ છઈ, તે શ્રુતધીર નહી - સિદ્ધાંતમાંહિ ધૈર્યવંત
નહી । જો યોગીનું શરીર શિષ્યાદિકનઈ અદષ્ટઈ રહઈ તો અરિ ક૦
વૈરી તેહનઈ અદષ્ટઈ પડઈ કાં નહી ? તે માટિં સ્વાદષ્ટઈ જ
સ્વશરીરનિર્વાહ માનવો ॥ ૭૧ ॥

કોઈ ગાંડા જેવી વાત કહે છે કે જેમ લોકનાં અદષ્ટથી (કર્મોથી)
ઈશ્વરશરીર રહે છે તેમ જ્ઞાનીને સર્વ અદષ્ટ (કર્મો) ગયાં છતાં
શિષ્યાદિનાં અદષ્ટથી (કર્મોથી) એનું શરીર રહે છે. પણ આમ
કહેનારા પોતાના સિદ્ધાંતમાં ધૈર્યવંત નથી. જો યોગીનું શરીર
શિષ્યાદિનાં અદષ્ટે (કર્મો) ટકી રહે છે તો વૈરીનાં અદષ્ટે (કર્મો) પડી
કેમ જતું નથી ? એથી પોતાનાં અદષ્ટે (કર્મો) જ પોતાનું શરીર ટકે
છે એમ માનવું યુક્ત છે.

૧. ઉમાં આ પછી 'યા' છે.

શક્તિઅનંતસહિત અજ્ઞાન, કર્મ કહો તો વાધઈ વાન ।
કરમિં હુઈ જનમની યુક્તિ, દર્શન-જ્ઞાન-ચરણથી મુક્તિ ॥

૭૨ ॥

ઈમ અવિદ્યા - માયાશબ્દવાચ્ય અનિર્વચનીય અજ્ઞાન વેદાંતીસંમત ન ઘટઈ । જો અનંતશક્તિસહિત અજ્ઞાનરૂપ કર્મ કહો તો વાન વધઈ, તેહના ઉદય-ક્ષયોપશમાદિકથી અનેક કાર્ય થાઈ । 'કર્મક્ષયઈ મોક્ષ થાઈ' તેહ જ કહઈ છઈ । કર્મઈ જન્મની - સંસારની યુક્તિ હોઈ, ક્ષાયિક ભાવઈ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રકાટાઈ તિવારઈ મુક્તિ હોઈ ॥ ૭૨ ॥

આમ વેદાંતીઓ જેમાં માને છે તે 'અવિદ્યા' 'માયા' એવા શબ્દોથી ઉલ્લેખાતું અનિર્વચનીય અજ્ઞાન તર્કસંગત નથી. જો અનંત શક્તિવાળા અજ્ઞાનરૂપ કર્મને સંસારનું કારણ કહો તો પ્રતિષ્ઠા વધે. કર્મના ઉદય, ક્ષયોપશમ વગેરેથી અનેક પ્રકારનાં કાર્ય થાય છે. 'કર્મક્ષયે મોક્ષ થાય છે' એ ઉક્તિ એમ જ બતાવે છે. કર્મથી સંસાર સાથે સંબંધ થાય છે - સંસાર ઊભો થાય છે અને કર્મક્ષયે કરીને - ક્ષાયિક ભાવે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર પ્રકટ થાય છે, ત્યારે સંસારથી મુક્તિ થાય છે.

પ્રતિબિંબઈ જે ભાખઈ ભોગ, કિમ તસ રૂપી-અરૂપી યોગ ।
આકાશાદિકનું પ્રતિબિંબ જિમ નહી તિમ ચેતન અવલંબ ॥

૭૩ ॥

ચિત્-પ્રતિબિંબઈ બુદ્ધિનિષ્ઠ ભોગ છઈ તે સાક્ષાત્ આત્માનઈ નથી ઈમ કહઈ છઈ તેહનઈ રૂપી-અરૂપીનો યોગ સંભવઈ નહી । આકાશ અરૂપીનું જિમ આદર્શઈ પ્રતિબિંબ નથી તિમ બુદ્ધિમાંહિ ચેતનનો અવલંબ ન હોઈ । ‘ગભીરં જલં’ કહતાં આકાશ-પ્રતિબિંબાઈ નથી ગભીરપણું, તે જલધર્મ છઈ । પ્રતિબિંબસ્વરૂપ દેખાડી ચિત્-પ્રતિબિંબ ન હોઈ ઈચ્યું કહઈ છઈ ॥ ૭૩ ॥

❀

બુદ્ધિમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડે છે એ રીતે ચેતન એટલે કે પુરુષને પ્રતિબિંબ દ્વારા બુદ્ધિનિષ્ઠ સુખાદિનો ભોગ છે, સાક્ષાત્ ભોગ નથી એમ સાંખ્યવાદીઓ કહે છે, પણ રૂપી-અરૂપીનો યોગ સંભવતો નથી. અરૂપી આકાશનું જેમ અરીસામાં પ્રતિબિંબ નથી પડતું તેમ બુદ્ધિમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ ન હોઈ શકે. ‘પાણી ઊંડું છે’ એમ કહીએ છીએ ત્યારે ઊંડાણ એ આકાશના પ્રતિબિંબને કારણે છે એમ તમે માનતા હો તો એ બરાબર નથી, ઊંડાણ એ જલનો ધર્મ છે. આમ, ચેતનનું પ્રતિબિંબ ન હોય એમ કહેવાનું થાય છે.

આદર્શાદિકમાં જે છાય આવઠ તે પ્રતિબિંબ કહાય ।
મૂલ [થૂલ]^૧ ખંધનું સંગત તેહ, નવિ પામઠ પ્રતિબિંબ
અદેહ ॥ ૭૪ ॥

આદર્શાદિક કં આરીસાપ્રમુખ તે સ્વચ્છ દ્રવ્ય તેહમાં જે છાયા
આવઠ તે પ્રતિબિંબ કહાઈ । ઉક્તં ચ -

જે આયરિસસ્સંતો દેહાવયવા હવંતિ સંકંતા ।

તેસિં તત્થુવલહી પગ્ગાસજોગાણ ઇ ઇયરેસિં ॥ (વિંશિકા, ૧૮-૧૦)

તે પ્રતિબિંબ સ્થૂલપુદ્ગલનુ હોઈ । ઉક્તં ચ -

સામા ઉદ્ધિયા છાયા અભાસુરગયાણિસિં તુ કાલાભા ।

સ ચ્યેય ભાસુરગયા સદેહવન્ના મુણેયવ્વા ॥ (વિંશિકા ૧૮-૯)

અદેહ કં અશરીર જે આત્મા તે બુદ્ધિમાહિં પ્રતિબિંબ નવિ
પામઠ ॥ ૭૪ ॥

અરીસા વગેરે સ્વચ્છ પદાર્થોમાં અન્ય પદાર્થોની જે છાયા પડે
તેને પ્રતિબિંબ કહેવાય. કહ્યું છે કે “અરીસામાં દેહના જે અવયવો
સંક્રાન્ત થાય છે તેમની જ, પ્રકાશનો યોગ થવાથી, ત્યાં ઉપલબ્ધિ
હોય છે, અન્યની નહીં.” વળી કહ્યું છે કે “અપ્રકાશમાન પદાર્થમાં
પડેલી છાયા શ્યામ હોય છે, જેમ રાત્રે કાળી છાયા પડે છે. એ જ
જ્યારે પ્રકાશમાન ચળકતા પદાર્થમાં પડે છે ત્યારે સ્વદેહના વર્ણવાળી
હોય છે એમ જાણવું.” આ પ્રતિબિંબ સ્થૂલ પુદ્ગલસ્કંધ - પુદ્ગલ-
પિંડનું પડતું હોય છે. અશરીર આત્માનું બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ પડતું
નથી.

૧. અન્યત્ર ‘થૂલ’ તેમજ ‘સ્થૂલ’ મળે છે.

બુદ્ધિં ચેતનતા સંક્રમઈ, કિમ નવિ ગગનાદિક ગુણ રમૈ ।
બુદ્ધિ જ્ઞાન ઉપલબ્ધિ અભિન્ન, એહનો ભેદ કરિ સ્યું ખિન્ન ॥

૭૫ ॥

બુદ્ધિ - બુદ્ધિતત્ત્વઈ ચેતનતા ક૦ ચૈતન્ય જો સંક્રમઈ - પ્રતિબિંબઈ તો ગગનાદિક અરૂપી દ્રવ્યનાં ગુણ બુદ્ધિમાહિ કિમ નવિ રમઈ ? બુદ્ધિ તે ચિત્પ્રતિબિંબાધિષ્ઠાન, જ્ઞાન તે ઈન્દ્રિયવૃત્તિ, ઘટાદિસંગ ઉપલબ્ધિ તે આદર્શમલિનતાથી પ્રતિબિંબિત મુખ-મલિનતાસ્થાનીય ભોગ, એ સાંખ્યકલ્પના જૂઠી છઈ, ૩ એકાર્થ છઈ । અત એવ ગૌતમસૂત્રઈ સ્યું છઈ ? “બુદ્ધિરુપલબ્ધિર્જ્ઞાનમિત્યન-ર્થાન્તરમ્” () ઈતિ । એહનો ભેદ ખિન્ન થકી તૂં સ્યું કરઈ છઈ ? સમો અર્થ કાં ન માનઈ ? ॥ ૭૫ ॥

અરૂપી એવું ચૈતન્ય જો બુદ્ધિમાં સંક્રમી શકે - પ્રતિબિંબિત થઈ શકે તો આકાશ વગેરે અરૂપી દ્રવ્યના ગુણ પણ બુદ્ધિમાં કેમ ન આવે ? સાંખ્યે બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને ઉપલબ્ધિ વચ્ચે ભેદ માન્યો છે - ચૈતન્યના પ્રતિબિંબને ઝીલવાનું અધિષ્ઠાન તે બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો દ્વારા બુદ્ધિની વિષયાકાર પરિણતિ તે જ્ઞાન અને ઘટાદિનો પુરુષને થતો સંગ તે ઉપલબ્ધિ. દર્પણ પરની મલિનતા એમાં પ્રતિબિંબિત મુખની મલિનતા રૂપે ભાસે છે, તેમ બુદ્ધિમાં રહેલ વિષયાદિ ભોગ તેમાં પ્રતિબિંબિત પુરુષમાં ભાસે છે. સાંખ્યની આ બધી કલ્પના જૂઠી છે. વસ્તુતઃ બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને ઉપલબ્ધિ ત્રણે અભિન્ન છે - એક જ છે. ગૌતમસૂત્રમાં શું છે ? “બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ અને જ્ઞાન એ જુદાજુદા અર્થના શબ્દો નથી - એક જ અર્થના છે.” તો પછી આવો ભેદ કરવાની તકલીફ શા માટે ? સાચો અર્થ કેમ ન સ્વીકારવો ?

બુદ્ધિતત્ત્વ જે સાંખ્ય માનઈ છઈં તે નિત્યાનિત્યવિકલ્પઈં દૂષઈં
છઈં -

બુદ્ધિ નિત્ય તો પુરુષ જ તેહ, જ્ઞાન પ્રવૃત્તિ ઇચ્છા સમગેહ ।
જો અનિત્ય તો કિહા વાસના ? પ્રકૃતિ તો સી બુદ્ધિસાધના ? ॥

૭૬ ॥

જો જ્ઞાનાદિધર્માશ્રય બુદ્ધિ નિત્ય માંનઈં તો તેહ જ પુરુષ છઈં,
જે માટઈં જ્ઞાન ઇચ્છા પ્રવૃત્તિ સમગેહ કં સમાનાશ્રય છઈં,
જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનઈં વ્યધિકરણપણું કલ્પવું અનુચિત છઈં । તથા બુદ્ધિ
નિત્ય પુરુષોપાધિરૂપ ન ટલઈં તો મુક્તિ પણિ કિમ હુઈં ? જો અનિત્ય
માનો તો બુદ્ધિવિનાશઈં વાસના કિહાં રહઈં ? જો ન રહઈં તો પુનઃ
પ્રપંચોત્પત્તિ કિમ હુઈં ? જો ઇમ કહસ્યો - બુદ્ધિવિનાશઈં પ્રકૃતિં લીન
વાસના રહઈં તો બુદ્ધિસાધનાનુ સ્યું કામ ? પ્રકૃત્યાશ્રિત
જ્ઞાનાદિગુણાવિભાવઈં જ કાર્ય હુસ્યઈં ॥ ૭૬ ॥

જે બુદ્ધિતત્ત્વમાં સાંખ્ય માને છે તે નિત્ય છે કે અનિત્ય એવા
વિકલ્પો રજૂ કરી એનો દોષ બતાવવામાં આવે છે. જો જ્ઞાનાદિ ધર્મોથી
યુક્ત બુદ્ધિને નિત્ય માનીએ તો તે જ પુરુષ છે એમ સિદ્ધ થઈ જશે.
વળી જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રવૃત્તિનો આશ્રય એક જ હોય છે - જ્ઞાન,
(ઇચ્છા) અને પ્રવૃત્તિના આશ્રય જુદા માનવા તે અનુચિત છે. એટલે
જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ બુદ્ધિ તે ઇચ્છા તથા પ્રવૃત્તિનો આશ્રય પણ સિદ્ધ
થશે. ઉપરાંત, ઉપાધિ રૂપે પુરુષને વળગેલી બુદ્ધિ નિત્ય હોય તો
પુરુષને મોક્ષ ક્યાંથી હોય ? જો બુદ્ધિને અનિત્ય માનીએ તો તેનો
નાશ થયે વાસના ક્યાં રહેશે અને જો વાસના ન રહે તો ફરીને

પ્રપંચની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય ? જો એમ કહેવામાં આવે કે બુદ્ધિનો નાશ થયા છતાં વાસના પ્રકૃતિમાં લીન થઈને રહે છે અને પ્રપંચની ઉત્પત્તિ કરે છે, તો પછી બુદ્ધિ જેવા સ્વતંત્ર તત્ત્વની સિદ્ધિ કરવાનું શું કામ છે ? પ્રકૃતિમાં જ જ્ઞાનાદિ ગુણનો આવિર્ભાવ માનવાથી કામ સરશે.

અહંકાર પણ તસ પરિણામ, તત્ત્વ ચઉવીસતાણો કિહાં ઠામ ।
શક્તિ-વિગતિ પ્રકૃતિ સવિ કહો, બીજાં તત્ત્વ વિમાસી રહો ॥

૭૭ ॥

બુદ્ધિતત્ત્વ મિથ્યા, તિવારદ તત્પરિણામ અહંકારાદિકદં મિથ્યા,
૨૪ તત્ત્વનો ઠામ કિહા હુઈ ? ૨૪ તત્ત્વના ધર્મ શક્તિ-વિગતિ કરી
પ્રકૃતિથી જ સર્વ કહો, બીજાં તત્ત્વ બુદ્ધ્યાદિક દઈ તે વિમાસીનદં
રહો, એતલદ પ્રકૃતિવિલાસ તે અજીવતત્ત્વ-વિલાસ જ હુઓ ।
જીવતત્ત્વ તો મુખ્ય જ, બીજાં તત્ત્વ ઉભયપરિણામરૂપ દઈ ઇમ
નવતત્ત્વપ્રક્રિયા તેહ જ શુદ્ધ થઈ જાણવી ॥ ૭૭ ॥

❀

બુદ્ધિતત્ત્વ, આમ, મિથ્યા ઠરે છે ત્યારે એના પરિણામરૂપ
અહંકાર વગેરે પણ મિથ્યા ઠરે છે. તો પછી પ્રશ્ન થાય કે પુરુષ
સિવાયનાં ૨૪ તત્ત્વનું સ્થાન જ ક્યાં છે ? ૨૪ તત્ત્વનાં જે ધર્મ કે
કાર્ય છે તે પ્રકૃતિની પોતાની શક્તિથી જ થાય છે એમ માનો એટલે
બુદ્ધિ વગેરે ૨૪ તત્ત્વોનો વિચાર કરતાં અટકો. આ પ્રકૃતિવિલાસ
તે જૈન દર્શન મુજબ અજીવતત્ત્વનો વિલાસ થયો. જીવતત્ત્વ (પુરુષ)
તો મુખ્ય છે જ. બીજાં તત્ત્વ - પુણ્ય-પાપ વગેરે - આ બન્નેનાં
પરિણામરૂપ છે. આમ નવ તત્ત્વની વિચારણા જ શુદ્ધ ઠરે છે.

વિરમૈ રમૈ યથા નર્તકી, અવસર દેખી અનુભવ થકી ।
પ્રકૃતિ અચેતન કિમ તિમ રમૈ વિરમૈ જો કરતા નવિ ગમિ ॥

૭૮ ॥

જિમ નર્તકી ક૦ નાટિકણી કાર્યનાસાદિકનઈ વિષયિ રમઈ તથા અવસર દેખી દાનાદિક પામી વિરમઈ પોતાના અનુભવથી, તિમ પ્રકૃતિ અચેતન છઈ તે કિમ રમઈ-વિરમઈ જો કરતા પુરુષ તુઝનઈ ન ગમઈ ? એવં ચ -

રઙ્ગસ્ય દર્શયિત્વા નિવર્તતે નર્તકી યથાહહ્તાનમ્ ।

પુરુષસ્ય તથાહહ્તાનં પ્રકાશ્ય વિનિવર્તતે પ્રકૃતિઃ ॥ ()

ઈત્યાદિ શિષ્ય કહઈ છઈ તે શિષ્યધંધન માત્ર [જાણ]વું । પુરુષનઈ આત્મદર્શન પ્રકૃતિ કરઈ તે અચેતનનઈ ન સંભવઈ ન વા તિહાં પ્રયોજન તદ્જ્ઞાન છઈ ॥ ૭૮ ॥

સાંખ્યવાદીઓ પ્રકૃતિને નટડીની સમાન લેખે છો, પણ નટડી પ્રયોજનને લક્ષમાં લઈને ખેલ કરે છે, અને અનુભવથી અવસરને ઓળખી લઈને દાન વગેરે પામી ખેલ પૂરો કરે છે તેમ અચેતન પ્રકૃતિ કેવી રીતે કરી શકે ? પુરુષ કર્તા હોવાનું તો એમને માન્ય નથી. વળી “સભાને પોતાની જાત દેખાડીને નર્તકી જેમ નિવર્તે છે, તેમ પ્રકૃતિ પુરુષ સમક્ષ પોતાને પ્રકટ કરીને નિવર્તે છે”^૧ એમ શિષ્યોને કહેવામાં

૧. સાંખ્યો માને છે કે પ્રકૃતિ પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગને સાધી આપવા સૃષ્ટિકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પોતાનાથી તદ્દન ભિન્ન સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિ છે એવું પુરુષને ભાન કરાવવું તે પ્રકૃતિના સ્વસ્વરૂપપ્રકાશનનો અર્થ છે. પુરુષના મોક્ષ માટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ છે. તે સિદ્ધ થતાં પ્રકૃતિ તે પુરુષને અનુલક્ષી નિવૃત્ત થાય

આવે છે તે એમને ભરમાવવાનું જ કામ છે એમ માનવું જોઈએ. પુરુષ સમક્ષ પ્રકૃતિ પોતાની જાત પ્રકટ કરે તે એ અચેતન હોતાં સંભવે નહીં, વળી એ માટે પ્રકૃતિને પ્રયોજન નથી કે નથી એ અંગેનું જ્ઞાન.

છે. અચેતન પ્રકૃતિ પ્રયોજનપૂર્વકની ક્રિયા કેવી રીતે કરી શકે ? ઈશ્વરકૃષ્ણ કહે છે કે જેમ દૂધ અણ અચેતન હોવા છતાં વત્સવિવૃદ્ધિ માટે ઝરે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ અણ અચેતન હોવા છતાં પુરુષના વિમોક્ષને માટે સૃષ્ટિકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

પ્રકૃતિ દિદક્ષાઈં જિમ સર્ગ, શાંતવાહિતાઈં મુક્તિનિસર્ગ ।
કરતા વિણ એ કાલવિશેષ, તિહાં વલગૈ નય અન્ય

અસેષ ॥ ૭૯ ॥

પ્રકૃતિદિદક્ષાઈં સર્ગ ક૦ સૃષ્ટિ જિમ સાંખ્ય કહઈ છઈ તિમ
નિસર્ગમુક્તિ ક૦ સ્વભાવમુક્તિ શાંતવાહિતાઈં હુઈ, એ બે લક્ષણ
કર્તાનાં છઈ । તે વિના જો પ્રકૃતિપરિણામનાં લક્ષણ કહિઈ તો કાલનાં
લક્ષણ થાઈ । તિહાં અન્ય અશેષ નય વલગઈ । તે સર્વના અર્થનો
અનુગ્રહ કરવા પાંચ કારણસમવાય માંનવો, તિવારઈ કર્તા
મુખ્યપણઈ આવઈ । ઉક્તં ચ -

કાલો(૧) સહાવ(૨) શિયઈ(૩) પુવ્વકયં(૪) પુરિસકાર(૫)

શેગંતા ।

સમવાએ સમ્મત્તં એગંતે હોઈ મિચ્છત્તં ॥

(સમ્મતૌ, કા. ૩, ગા. ૫૩) ॥ ૭૯ ॥

પ્રકૃતિના વિલાસોને જોવાની ઇચ્છાથી (બુદ્ધિથી લઈ પંચભૂત
સુધીની) સૃષ્ટિરૂપ કાર્ય થાય છે એમ સાંખ્ય કહે છે, તેમ આ પણ
વાત છે કે એ ઇચ્છાને શાંત કરવાથી સ્વભાવમુક્તિ થાય છે. આ
જોવાની ઇચ્છા ને એનું શમન બન્ને કર્તાનાં લક્ષણો છે. એટલે
સૃષ્ટિરૂપ કાર્યનું કારણ કર્તા જ છે એમ થાય. જો એમ માનવાને
બદલે એને પ્રકૃતિપરિણામનાં લક્ષણ કહીએ તો એને કાળનાં લક્ષણ
માનવાની પણ સ્થિતિ આવે. તે-તે કાળે જે વિલાસો થાય છે તે કાળ
દેખાડે છે એમ કહી શકાય. અર્થાત્ સૃષ્ટિકાર્યનું કારણ પ્રકૃતિ-
પરિણામ જ છે કે કાળ જ છે એ બે મતો થાય. આમ બીજા બધા

નયો - મતો - પણ આપણને વળગશે. સારું એ છે કે આ બધાના અર્થનો સમાસ કરીને કાર્યનું કારણ પાંચ કારણોના સમવાયને જ માનવો. ત્યારે કર્તા મુખ્યત્વે પ્રાપ્ત કરે. કહ્યું છે કે “કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત (કર્મ) અને પુરુષાર્થ આ પાંચ એકલાં સ્વતંત્રપણે કાર્યનાં કારણ નથી. એમનો સમવાય થાય છે ત્યારે તે સમવાય જ કાર્યનું કારણ છે એમ માનવામાં સમ્યક્ત્વ છે, એ એકલાં - સ્વતંત્રપણે - કાર્યનાં કારણ છે એમ માનવામાં મિથ્યાત્વ છે.”

પ્રકૃતિ કર્મ તે માટઈ ગણો, જ્ઞાનક્રિયાથી તેસ ક્ષય ભણો ।
અશુદ્ધભાવ કરતા સંસાર, શુદ્ધભાવ કરતા ભવપાર ॥ ૮૦ ॥

અકર્તૃઅભોક્તૃવાદિનૌ ગતૌ ॥

તે માટઈ પ્રકૃતિ તે કર્મનું જ નામ ગણો । તે પ્રધાન, કર્મ, સંસ્કાર, વાસના, વિદ્યા, સહજમલ એ સર્વ એકાર્થ જ શબ્દ છઈ દર્શનભેદઈ । તે કર્મનો ક્ષય જ્ઞાનક્રિયાથી જાણો । અશુદ્ધ ભાવ જે આત્મા છઈ તે સંસારનો કર્તા છઈ, શુદ્ધભાવ છઈ તે ભવપારનો કર્તા છઈ ।

અપ્યા ક્તા વિક્તા ય સુહાણ ય દુહાણ ય ।

(ઉત્તરાધ્યયન, ૨૦, ૩૭)

ઈત્યાદિ શાસ્ત્રવચન પણિ છઈ ।

અકર્તા અભોક્તા આત્મા માનઈ છઈ તે બે વાદી ગયા ॥ ૮૦ ॥

સાંખ્યને અભિમત પુરુષ-પ્રકૃતિમાં આ બંધા દોષો આવે છે તેથી પ્રકૃતિ એ કર્મનું જ નામ છે એમ માનવું જોઈએ. જુદાંજુદાં દર્શનોમાં એનાં પ્રધાન, કર્મ, સંસ્કાર, વાસના, અવિદ્યા, સહજમલ એવાં નામો છે, પણ એ એક અર્થનાં જ છે. આ કર્મનો ક્ષય જ્ઞાન અને ક્રિયાથી થાય છે. અશુદ્ધ ભાવથી યુક્ત થયેલો આત્મા એ સંસારનો કર્તા છે અને શુદ્ધ ભાવથી યુક્ત થયેલો આત્મા ભવપાર એટલે મોક્ષનો કર્તા છે. “સુખો અને દુઃખોનો કર્તા તથા વિકર્તા એટલે કે વિનાશ કરનાર આત્મા છે” એવું શાસ્ત્રવચન પણ છે. આમ આત્માને અકર્તા તથા અભોક્તા માનનાર બે વાદીઓ નિરસ્ત થયા.

એક કહી નવિ છે નિરવાણ, ઇન્દ્રિય વિણ સ્યાં સુખમંડાણ ।

દુખ-અભાવ મુરછા અનુસરે, તિહાં પ્રવૃત્તિ પંડિત કુણ

કરે ? ॥ ૮૧ ॥

એક વાદી કહે છે - નિર્વાણ કં મોક્ષ તે નથી । ઇન્દ્રિયવિલાસ વિના મુક્તિસુખ છઈ, તેહનાં મંડાણ છઈ તે કુણ સદ્દહઈ ? તો અશેષવિશેષગુણોચ્છેદરૂપ વૈશેષિકાભિમત મુક્તિ માનો, દુઃખાભાવેચ્છાઈ જ મુમુક્ષુપ્રવૃત્તિ હુસ્યઈ, તે ઊપરિ કહઈ છઈ - દુઃખાભાવ તે પુરુષાર્થ નથી, જે માટેઈ મૂર્ચ્છાવસ્થાઈ પણિ અવેદ્ય દુઃખાભાવ છઈ, તિહાં કુણ પ્રવૃત્તિ પંડિત કરે ? ઉક્તં ચ -

દુઃખાભાવોઽપિ નાવેદ્યઃ પુરુષાર્થતયેષ્યતે ।

ન હિ મૂર્ચ્છાદેવસ્થાર્થે પ્રવૃત્તો દશ્યતે સુધીઃ ॥ ()

ઈતિ ॥ ૮૧ ॥

એક વાદી કહે કે નિર્વાણ એટલે કે મોક્ષ છે જ નહીં. મોક્ષને સુખનું સ્થાન માનવામાં આવે છે પરંતુ મોક્ષમાં ઇન્દ્રિયો નથી, અને ઇન્દ્રિયવિલાસ વિના મોક્ષમાં સુખનાં મંડાણ છે એ વાતમાં કોણ વિશ્વાસ કરશે ? વૈશેષિકો આત્માના જ્ઞાન વગેરે સર્વ વિશેષ ગુણોના અભાવરૂપ મુક્તિ માને છે. એમના મત મુજબ દુઃખના અભાવની ઇચ્છાથી મોક્ષ માટેની પ્રવૃત્તિ થશે. પરંતુ દુઃખનો અભાવ તે કંઈ પુરુષાર્થ નથી, કેમકે મૂર્ચ્છાવસ્થામાં પણ દુઃખનો અભાવ છે, પણ કોઈ સુજ્ઞ મૂર્ચ્છાવસ્થાને માટે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. કહ્યું છે કે “અવેદ્ય એવો દુઃખાભાવ પણ પુરુષાર્થ તરીકે ઇષ્ટ નથી. કોઈ સુજ્ઞ માણસ મૂર્ચ્છાવસ્થા માટે પ્રવૃત્ત થતો જોવા મળતો નથી.”

કાલ અનંતે મુક્તિં જતાં, હુઈ સંસારવિલય આજતાં ।
વ્યાપકનઈ કહો કેહો ઠામ, જિહાં એક સુખસંપત્તિધામ ॥

૮૨ ॥

જો મોક્ષપદાર્થ સત્ય હોઈ તો અનંતકાલઈ મુક્તિં જતાં-
આજતાંઈ સંસારનો વિલય થાઈ । એક-એક યુગઈ એક-એક મુક્તિં
જાઈ તોઈ અનંતયુગ ગયાઈ તિવારઈ સંસાર ખાલી કાં ન થાઈ ?
'સત્યમનન્તા એવ હ્યપવૃંક્તાસ્તથાપિ સંસારસ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાદ્'
ઈત્યાદિ કિરણાવલિકારઈ કહિઉં તે તો' ઘટઈ જો કાલાનન્ત્યથી
જીવપરિમાણાનન્ત્ય અધિક હુઈ; તે માટિં એ કલ્પનામાત્ર । બીજું
આત્મા વ્યાપક સર્વ કહઈ છે તેહનઈ કિહો ઠામ છઈ એક, સુખ-
સંપત્તિનું ઘર જિહાં એ જાઈ, ક્રિયાવત્વાભાવાન્નાત્મનઃ સિદ્ધિક્ષેત્રે
ગમનમિત્યર્થઃ ॥ ૮૨ ॥

જો મોક્ષપદાર્થ સત્ય હોય તો અનંત કાળે (અનંત કાળ
સુધીમાં) બધા જીવો મુક્તિએ જાય-પહોંચે એનાથી સંસારનો વિલય
થાય. એક એક યુગે એક-એક જીવ મોક્ષે જાય તો અનંત યુગે સંસાર
ખાલી કેમ ન થાય ? “અનંત જીવો મુક્ત થયા છે એ સાચું છે તોપણ
સંસાર પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે” એમ કિરણાવલિકારે કહ્યું છે તે તો જ બંધ
બેસે, જો કાળની અનંતતાથી જીવસંખ્યાની અનંતતા વધારે હોય.
પણ એ તો કલ્પનામાત્ર છે, એમ માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી.
વળી, આત્માને (જૈનો સિવાય) બધા વ્યાપક કહે છે, તો તેને માટે
સુખ-સંપત્તિના ઘર સમું એક સ્થળ કયું છે કે જ્યાં એણે જવાનું

૧. તો તો ૩૦ પૃ. (અન્યત્ર એક 'તો' મળે છે.)

હોય ? મતલબ કે જે સર્વવ્યાપક છે એને ક્યાંય જવાનું હોતું નથી. વ્યાપક આત્માને ગતિક્રિયા હોતી નથી તેથી તેને સિદ્ધક્ષેત્રમાં જવાનું પણ હોતું નથી. (જૈનોના મતે આત્મા વ્યાપક નથી, તેથી મુક્ત થતો આત્મા ઊર્ધ્વ ગતિ કરી લોકાંતે સિદ્ધક્ષેત્રમાં - સિદ્ધશિલામાં જાય છે.)

કિમ અનંત ઇક ઠામિ મિલૈ, પહિલો નહિ તો કુણસ્યું ભલૈ ? ।
પહિલાં ભવ કઈ પહિલાં મુક્તિ ? એ તો જોતાં ન મિલઈ
યુક્તિ ॥ ૮૩ ॥

વલી મોક્ષમાં અનંત સિદ્ધ માનો તો ઇક ઠામઈ અનંતા કિમ મિલઈ ? પહલો અનાદિસિદ્ધ ન માનો તો બીજા સિદ્ધ થાઈ તે કુણમાંહિ મિલઈ ? પહલો નહી તો કુણ સિદ્ધનઈ સર્વ સાધક નમઈ ? પહલાં સંસાર કઈ પહલાં મુક્તિ ? પ્રથમ પક્ષઈ મુક્તિ સાદિ થઈ, દ્વિતીય પક્ષઈ વદદ્વ્યાઘાત, બંધ વિના મુક્તિ કિમ હોઈ ? યુક્તિ જોતાં મિલતી નથી ॥ ૮૩ ॥

મોક્ષમાં માનવા સામે બીજા પણ ઘણા પ્રશ્નો છે. સિદ્ધક્ષેત્રને તો તમે (જૈનો) પરિમિત જ માનો છો તો એક સ્થાને અનંત સિદ્ધ કેમ ભેગા થઈ શકે ? જો તમે એમ કહો કે પછી સિદ્ધ થનારા જીવો પહેલાં સિદ્ધ થયેલામાં ભળી જાય છે તેથી અનંત સિદ્ધોને ત્યાં રહેવામાં કોઈ આપત્તિ નથી, તો કહેવાનું કે કોઈ પણ જીવને તમે અનાદિસિદ્ધ તો માનતા નથી, તો પછી સિદ્ધ થતા જીવો કોનામાં ભળી જાય ? ઉપરાંત કોઈ અનાદિસિદ્ધ ન હોય તો બધા સાધકો મુક્તિ મેળવવા માટે કયા સિદ્ધને નમે - કયા સિદ્ધની ભક્તિ કરે ? વળી, પહેલો સંસાર કે પહેલી મુક્તિ ? પહેલો સંસાર માનો તો મુક્તિને સાદિ (જેને આદિ છે એવી) માનવાની આપત્તિ આવશે અને મુક્તિને પહેલી માનશો તો-તો એ વચન પોતાને જ ખોટું પાડશે, કેમકે પહેલાં સંસારબંધ ન હોય તો મુક્ત શામાંથી થવાનું હોય ? બધી રીતે વિચારતાં મોક્ષ છે એવી વાત બેસતી નથી.

જિહાં ન ગીત નવિ ભાવવિલાસ, નહિ શૃંગાર કુતૂહલ હાસ ।
તેહ મુગતિથી કહઈ કૃપાલ વનમઈ જનમ્યો ભલો

શૃંગાલ ॥ ૮૪ ॥

જિહાં ગીતગાન^૧ નહી, ભાવવિલાસ નહી, શૃંગારરસ નહી, કુતૂહલ કં ખ્યાલ નહી, હાસ કં હાસ્યરસ નહી તે મુક્તિમાંહિ સ્યું સુખ હુસ્યઈ ? તે મુક્તિથી કૃપાલ ઋષિ કહઈ છઈ વનમાંહિ સીયાલજન્મ હોઈ તોઈ ભલો ।

વરં વૃન્દાવને રમ્યે શૃંગાલત્વં સ ઈહતે ।

ન તુ વૈશેષિકીં મુક્તિં જૈમિનિર્ગન્તુમિચ્છતિ ॥ () ૮૪ ॥

જ્યાં ગીત-ગાન નથી, ભાવોનો વિલાસ નથી, શૃંગારરસ નથી, જ્યાં વિનોદકીડા નથી, હાસ્યરસ નથી તે મુક્તિમાં શું સુખ હોય ? એના કરતાં તો વનમાં શિયાળ થવું વધુ સારું. કૃપાળુ જૈમિનિ ઋષિએ કહ્યું છે કે “જૈમિનિ વૈશેષિકોની મુક્તિને પામવા ઇચ્છતો નથી, એનાં કરતાં તો રમ્ય વૃન્દાવનમાં શિયાળ થવાનું વધુ પસંદ કરે છે.”

ભવઅભિનંદી એહવા બોલ, બોલઈ તે ગુણરહિત નિટોલ ।
જેહનઈ નહીં મુગતિકામના, બહુલસંસારી તે દુરમના ॥ ૮૫ ॥

ભવઅભિનંદિલક્ષણવંત જે કહિયા છઈ તે મુગતિ ઊથાપવા
એહવા બોલ બોલઈ છઈ તે ગુણરહિત^૧ કહિઈં અનઈ નિટોલ -
નિશૂક કહિઈ । જેહનઈ મોક્ષની કામના કં વાંછના નથી તે દુરમના
કં માઠામનવંત બહુલસંસારી કં અભવ્ય અથવા દૂરભવ્ય કહિઈં ।
ચરમપુદ્ગલાવર્તવર્તી હોઈ તેહનઈ જ મુક્તિકામના હુઈ । ઉક્તં
ચ -

મુખ્યાસઓ વિ નડન્નત્થ હોઈ ગુરુભાવમલપહાવેણં ।

જહ ગુરુવાહિવિગારે ન જાઓ પત્થાસઓ સમ્મં ॥

(વિંશિકા, ૪/૨) ॥ ૮૫ ॥

સંસારને પસંદ કરવાના લક્ષણવાળા જે પુરુષો મોક્ષનું ખંડન
કરતાં આવાં વચનો કહે છે તે ગુણરહિત અને નહોર - નિર્દય છે.
જેમને મોક્ષની કામના નથી તેવા તે દુષ્ટ મનવાળા, બહુ સંસારવાળા
એટલે કે અભવ્ય (મુક્તિ ન પામનારા) કે દૂરભવ્ય (ઘણા જન્મે મુક્તિ
પામનારા) છે. છેલ્લા પુદ્ગલાવર્તમાં આવેલા હોય છે તેમને જ
મુક્તિની કામના હોય. કહ્યું છે કે “જેમ મહાવ્યાધિનો વિકાર હોય
ત્યારે પથ્યને માટે બરાબર મન થતું નથી તેમ તીવ્ર ભાવમલ
(રાગદ્વેષાદિ વિકારો)નો પ્રભાવ હોય ત્યારે અન્ય કાળે (ચરમ
પુદ્ગલાવર્ત સિવાય) મોક્ષને માટે મન થતું નથી.”

પહલાં મોક્ષ સુખરૂપ સાધઈં છઈં ।

ઈંદ્રિયસુખ જે દુખનું મૂલ, વ્યાધિપડિગણ અતિપ્રતિકૂલ ।

ઈંદ્રિયવૃત્તિરહિત સુખસાર, ઉપશમ અનુભવસિદ્ધ ઉદાર ॥

૮૬ ॥

ઈંદ્રિયસુખ છઈં તે દુખનું મૂલ છઈં, તે વ્યાધિપ્રતિકાર છઈં ।
ક્ષુધાઈં પીડિત હુઈં તિવારઈં ભોજન ભલુ લાગઈં, તૃસાઈં હોઠ સૂકાઈં
તિવારઈં પાણી પીવું ભલુ લાગઈં, હૃદયમાંહિં કામાગ્નિ દીપઈં
તિવારઈં મૈથુનઈંચ્છા ઉપજઈં, એ વ્યાધિનાં ઔષધ છઈં, સુખ જાણઈં
તે મિથ્યા । યત્ સૂક્તમ્ -

ક્ષુધાર્તઃ સન્ શાલીન્ કવલયતિ માંસ્પાકવલિતાન્,
તૃષા શુષ્યત્યાસ્યે પિબતિ ચ સુધાસ્વાદુ સલિલમ્ ।
પ્રદીપ્તે કામાગ્નૌ નિજહ્લદિ વૃષસ્યત્યથ વધૂં,
પ્રતીકારો વ્યાધિઃ સુખમિતિ વિપર્યસ્યત્યથ જનઃ ॥

(ભર્તૃહરિ, શતક)

ઈંદ્રિયવૃત્તિરહિત ધ્યાનસમાધિજનિત ઉપશમસુખ છઈં તેહ જ
સાર કં નિરુપચરિત છઈં । તે ક્ષણઈં એક રાગદ્વેષરહિત થઈં
આત્મામાંહિં જોઈંઈં^૧ તો અનુભવસિદ્ધ છઈં । ઉક્તં ચ પ્રશમરતૌ -
સ્વર્ગસુખાનિ પરોક્ષાણ્યત્યન્તપરોક્ષમેવ મોક્ષસુખમ્ ।
પ્રશમસુખં પ્રત્યક્ષં ન પરવશં ન વ્યયપ્રાપ્તમ્ ॥ (૨૩૭)

તથા -

યત્ સર્વવિષયકાંક્ષોદ્ભવં સુખં પ્રાપ્યતે સરાગેણ ।
તદનન્તકોટિગુણિતં મુઘૈવ લભતે વિગતરાગઃ ॥ (૧૨૪)

૧. જોઈં ઉં

ઈત્યાદિ ॥ ૮૬ ॥

પહેલાં મોક્ષ સુખરૂપ છે એ સિદ્ધ કરીએ છીએ.

ઈન્દ્રિયસુખ ખરેખર તો દુઃખનું મૂળ છે. એ વ્યાધિના પ્રતીકારરૂપ છે. ક્ષુધાથી પીડિત હોઈએ ત્યારે ભોજન સારું લાગે છે, તૃષ્ણાથી હોઠ સુકાય ત્યારે પાણી પીવું સારું લાગે છે, હૃદયમાં કામાગ્નિ સળગે છે ત્યારે મૈથુનની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે ભોજન, જલ વગેરે બધાં વ્યાધિનાં ઔષધ છે. એને સુખ માનવાં એ ખોટું છે. યોગ્ય રીતે કહ્યું છે કે “ક્ષુધાર્ત હોય તે માંસયુક્ત ભાત આરોગે છે, જેનું મોઢું તરસથી સુકાય છે તે અમૃત જેવા સ્વાદવાળું પાણી પીએ છે, પોતાના હૃદયમાં કામાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય તે વધૂ સાથે મૈથુન કરે છે. આ બધા વ્યાધિના પ્રતીકાર છે અને માણસ એ સુખ છે એમ ઊંધું સમજે છે.” ઈન્દ્રિયવૃત્તિરહિત અને ધ્યાનસમાધિથી જન્મતું જે ઉપશમભાવનું સુખ છે તે જ સારરૂપ યથાર્થ સુખ છે. ત્યાં ‘સુખ’ શબ્દનો પ્રયોગ લાક્ષણિક કે આલંકારિક નથી. એક ક્ષણ રાગદ્વેષરહિત થઈ આત્મામાં જોશો તો આ વાત અનુભવસિદ્ધ જણાશે. ‘પ્રશમરતિ’માં કહ્યું છે કે, “સ્વર્ગનાં સુખો પરોક્ષ છે ને મોક્ષનું સુખ તો અત્યન્ત પરોક્ષ છે પણ ઉપશમભાવનું સુખ પ્રત્યક્ષ છે, એ બીજા પર આધારિત સુખ નથી – સ્વાધીન સુખ છે ને એ નષ્ટ થતું નથી.” તથા “રાગી જીવ સર્વ વિષયોની આકાંક્ષાથી ઉત્પન્ન થતું જે સુખ મેળવે છે તેના કરતાં અનંતગણું સુખ વિરાગી જીવ સહજપણે મેળવે છે.”

તિહાં અભ્યાસ મનોરથપ્રથા પહિલા આગિ નવિ પરકથા ।
ચંદ્રચંદ્રિકા શીતલધામ જિમ સહજઈ તિમ એ સુખઠામ ॥

૮૭ ॥

તે ઉપશમસુખમાંહિ પહલાં અભ્યાસ અનઈ મનોરથ તેહની પ્રથા ક૦ વિસ્તાર હોઈ, દષ્ટં ચાભ્યાસિકં માનોરથિકં ચ સુખં લોકેહપિ, પછઈ નિર્વિકલ્પક-સમાધિં, પરદ્રવ્યની કથા જ ન હોઈ । ઉક્તં ચ જ્ઞાનસારે -

પરબ્રહ્મણિ મગ્નસ્ય શ્વથા પૌદ્ગલિકી કથા ।

ક્વામી ચામીકરોન્માદાઃ સ્ફારા દારાદરાઃ ક્વ ચ ? ॥ (૨, ૪)

અભ્યાસમાશ્રિત્યાપ્યુક્તં પ્રશમરતૌ -

યાવત્ પરગુણદોષપરિકીર્તને વ્યાપૃતં મનો ભવતિ ।

તાવદ્ વરં વિશુદ્ધે ધ્યાને વ્યગ્રં મનઃ કર્તુમ્ ॥ (૧૮૪)

ચંદ્રની ચંદ્રિકા જિમ સહજઈ શીતલ તિમ આત્મસ્વભાવરૂપ ઉપશમ છઈ તે સહજઈ સુખનું ઠામ છે ॥ ૮૭ ॥

લોકવ્યવહારમાં સુખ અભ્યાસ (પુનઃપુનઃ પ્રવૃત્તિ) અને મનોરથના ગુણવાળું જોવામાં આવે છે. ઉપશમસુખમાં પણ પહેલાં તો અભ્યાસ અને મનોરથનો વિસ્તાર ચાલે છે. એટલે કે ઉપશમ સુખનો અનુભવ, એ પછી એને ફરી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા, એ પછી એ માટે પ્રવૃત્તિ, એ પછી ઉપશમસુખનો ફરી અનુભવ, ફરી ઇચ્છા, ફરી પ્રવૃત્તિ એમ ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. પણ આગળ ચાલતાં નિર્વિકલ્પ સમાધિ સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે પછી બીજી કોઈ વસ્તુની તો વાત જ રહેતી નથી. ‘જ્ઞાનસાર’માં કહ્યું છે કે, “પરબ્રહ્મમાં મગ્ન થયેલા

જીવને પૌદ્ગલિક પદાર્થો અંગેની કથા શિથિલ થઈ જાય છે. એમાં સુવર્ણ માટેના ઉન્માદ અને સ્ત્રી માટેની આસક્તિને માટે ક્યાં સ્થાન હોય ?” અભ્યાસને અંગે “પ્રશમરતિ”માં કહ્યું છે કે, “મન જેટલો વખત બીજાના ગુણદોષ ગાવામાં રોકાયેલું રહે છે તેટલો વખત મનને વિશુદ્ધ ધ્યાનમાં મગ્ન કરવું એ વધારે સારું છે.” ચંદ્રની ચંદ્રિકા જેમ સહજપણે શીતલતાનું ધામ છે તેમ આત્મસ્વભાવરૂપ ઉપશમ સહજપણે સુખનું સ્થાન છે.

તરતમતા એહની દેખીઈ, અતિપ્રકર્ષ તે શિવ લેખીઈ ।
દોષાવરણતણી પણિ હાણિ, ઈમ નિશેષ પરમપદ જાણિ ॥

૮૮ ॥

એહ શમસુખની તરતમતા ઉત્કર્ષાપકર્ષ દેખિઈ, જે અતિપ્રકર્ષ તે શિવ - મોક્ષ લેખવિઈ । દોષાવરણની હાનિ પણિ તરતમભાવઈ^૧ છઈ, જે નિ:શેષ તે પરમપદ જાણિ । ઉક્તં ચ -

દોષાવરણયોર્હાનિનિ:શેષાહસ્યતિશાયનાત્ ।
ક્વચિદ્ યથા સ્વહેતુભ્યો બહિરન્તર્મલક્ષય: ॥

ઈતિ અષ્ટસહસ્યામ્ (પરિચ્છેદ ૧, શ્લો. ૪)

દુ:ખાભાવથી પણિ સુખ જ સિદ્ધનઈ કહવું ॥ ૮૮ ॥

જુદાજુદા જીવોમાં શમસુખનું ઓછાવત્તાપણું જોવા મળે છે. તો એનો અત્યંત પ્રકર્ષ હોય એ સ્થિતિ પણ કલ્પી શકાય. એ જ મોક્ષ. રાગાદિ દોષો ને કર્મરૂપ આવરણની હાનિ - એમનો હ્રાસ પણ ઓછોવત્તો હોઈ શકે છે. એ હાનિ સંપૂર્ણ હોય એવી સ્થિતિની પણ કલ્પના થઈ શકે. તે જ પરમપદ, મોક્ષ. કહ્યું છે કે, “બહારના અને અંદરના મેલનો ક્ષય એ માટેનાં સાધનોથી દૂર થાય છે એમ રાગદ્વેષાદિ દોષો અને કર્મરૂપી આવરણનો ક્ષય, વધતાંવધતાં ક્યાંક સંપૂર્ણ થતો જોવા મળે છે.”

સિદ્ધને દુ:ખના અભાવથી પણ સુખ છે એમ ગણવાનું છે.

દુખ હોવઈ માનસ-શારીર, જિહાં લગૈં મનતનુવૃત્તિસમીર ।
તેહ ટલઈ દુખ નાસઈ, દુઃખ નહિ ઉપચારવિશેસઈ

મુઃખ ॥ ૮૮ ॥

મનનું અનઈ શરીરનું દુખ હોઈ તિહાં લગઈ, જિહાં લગઈ મન-
તનુવૃત્તિરૂપ સમીર ક૦ વાયુ વિસ્તારવંત હુઈ । તેહ ટલઈ તિવારઈ
નિસ્તરંગ સમુદ્ર સમાન આત્મદશા હોઈ, દુખ નહીં । ઉપચારવિશેષઈ
તે મોક્ષ ક૦ [=કહિઈ] । ઉક્તં ચ પ્રશમરતૌ -

દેહ-મનોવૃત્તિભ્યાં ભવતઃ શારીર-માનસે દુઃખે ।

તદભાવાત્ તદભાવે સિદ્ધં સિદ્ધસ્ય સિદ્ધિસુખમ્^૧ ॥

(૨૮૬) ॥ ૮૮ ॥

મનની અને શરીરની વૃત્તિઓરૂપી વાયુ વહે છે ત્યાં સુધી
મનનાં અને શરીરનાં દુઃખ હોય છે. વૃત્તિઓરૂપી વાયુ દૂર થાય ત્યારે
નિસ્તરંગ સમુદ્ર સમાન આત્મદશા પ્રકટે છે જેમાં દુઃખ નથી હોતું.
એને જ ઉપચારવિશેષથી મોક્ષ કહેવાય છે. 'પ્રશમરતિ'માં કહ્યું છે
કે, "શરીર અને મનની વૃત્તિઓથી શરીરનાં અને મનનાં દુઃખ થાય
છે. તે વૃત્તિઓ દૂર થતાં જે દુઃખનો અભાવ થયો તે જ સિદ્ધોનું
સિદ્ધિસુખ."

૧. અન્યત્ર 'સિદ્ધિસુખમ્' મળે છે.

સર્વશત્રુક્ષય સર્વ જ રોગ-અપગમ સર્વારથસંયોગ ।

સર્વકામનાપૂરતિ સુક્રમ, અનંતગુણ તેહથી મુખ-સુક્રમ

[સુખ મુક્રમ]^૧ ॥ ૮૦ ॥

કોઈને ઘણા શત્રુ છઈ તેહને ઁકશત્રુક્ષય સાંભલિઈ કેહવું સુખ હોઈ ? સર્વશત્રુક્ષયઈ મહાસુખ હોઈ, તેહમાં સ્યું કહવું ? ઈમ સર્વરાગાદિશત્રુક્ષયજનિત અતિશયિત સુખ મોક્ષમાહિં છઈ તથા સોલ રોગ જમગ-સમગ ઊપના હોઈ તેહમાંહિલો ઁક રોગ ટલ્યઈ ઘણું સુખ ઊપજઈ, ૧૬ ટલ્યઈ તો પૂરું જ સુખ ઉપજઈ, તિમ સર્વકર્મવ્યાધિવિલયજનિત સિદ્ધનઈ સુખ છઈ । ઁક અર્થયોગઈ સુખ ઊપજઈ તેહથી સર્વાર્થયોગઈ અનંતગુણ ઈમ સર્વઅર્થસહજગુણ-સિદ્ધિજનિત મોક્ષમાહિં સુખ છઈ । ઁક ઈચ્છા પૂર્ણ થાતાં સુખ ઊપજઈ તો સર્વ ઈચ્છા પૂર્ણ થાતાં અનંતગુણ જ હોઈ ઈમ સર્વ અનિચ્છારૂપ વૈરાગ્યેચ્છા પૂર્ણ થાતાં અનંત સુખ સિદ્ધનઈ છઈ । ઉક્તં ચ વિંશિકાયામ્ -

તહ સવ્વસત્તુ-સવ્વવાહિ-સવ્વક-સવ્વમિચ્છણાં ।

ખય-વિગમ-જોગ-પત્તીહિં હોઈ તત્તો અણંતગુણાં ॥ (૨૦, ૩)

ઈત્યાદિ ॥ ૮૦ ॥

કોઈને ઘણા શત્રુ હોય તેમાંથી ઁક શત્રુનો ક્ષય સાંભળી કેવું સુખ થાય ! અને સર્વ શત્રુનો ક્ષય થતાં તો મહાસુખ થાય એમાં શું કહેવાનું ? એમ સર્વ રાગાદિ શત્રુઓના ક્ષયથી જન્મતું મોટું ને ચડિયાતું સુખ મોક્ષમાં છે. સોળ રોગ સામટા ઉત્પન્ન થયા હોય

૧. અન્યત્ર 'સુખ મુક્રમ' મળે છે.

તેમાંથી એક રોગ ટળ્યે ઘણું સુખ ઊપજે તો સોળેસોળ રોગ દૂર થયે પૂર્ણ સુખ ઊપજે, તેમ સિદ્ધને સર્વ કર્મરૂપી વ્યાધિ દૂર થવાથી જન્મતું સુખ હોય છે. એક અર્થ - ઇચ્છા પૂરી થતાં જે સુખ ઊપજે તેનાથી અનંત ગણું સર્વ ઇચ્છાની પૂર્તિમાં હોય છે તેમ સર્વ અર્થના સહજ ગુણની સિદ્ધિમાંથી જન્મતું સુખ મોક્ષમાં છે. સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થવામાં અનંત ગણું સુખ છે એમ સર્વ અનિચ્છારૂપ વૈરાગ્યની ઇચ્છા પૂર્ણ થયાનું અનંત સુખ સિદ્ધને છે. 'વિંશિકા'માં કહ્યું છે કે, “સર્વ શત્રુના ક્ષયથી, સર્વ વ્યાધિના દૂર થવાથી, સર્વ અર્થોના સંયોગથી અને સર્વ ઇચ્છાઓની પૂર્તિથી થતા સુખથી અનંત ગણું સુખ તેનાથી એટલે મોક્ષથી પ્રાપ્ત થાય છે.”

અનંત મોક્ષ ગએ સંસાર શૂન્ય કિમ નથી એહવું પૂછ્યું છે તેહનો ઉત્તર કહ્યો છે -

ઘટઈ ન રાશિ અનંતાનંત અક્ષત ભવ નઈં સિદ્ધ અનંત ।
પરમિતજીવનયઈં ભવ રિક્ત થાઈ જન્મ લહઈ કઈં

મુક્તિ ॥ ૮૧ ॥

અનંતાનંત રાશિ હોઈ તે ઘટઈ નહી તે માટઈં ભવ કં સંસાર તે અક્ષત કં આખો છે । અનઈ સિદ્ધ પણ અનંત છે । સમયાનંતસંખ્યાથી જીવાનંતસંખ્યા ઘણું મોટી છે તિહાં કિસ્યોઈ બાધ નથી । જે મિત જ જીવ કહઈ છે તેહનઈ સંસાર ખાલી થાઈ, કઈ મોક્ષમાહિથી ઈહાં આવ્યા જોઈઈ । ઉક્તં ચ -

મુક્તોઽપિ વાહભ્યેતુ ભવં ભવે[વો] વા

ભવસ્યા[સ્થ] શૂન્યોઽસ્તુ મિતાત્મવાદે ।

ષડ્જીવકાયં ત્વમનન્તસંખ્યભા[મા]ખ્યસ્તથા નાથ યથા ન દોષઃ ॥

(અન્ય. યોગ ૦ ૨૮)

જિવારઈં પૂછિઈં ભગવંત કહઈ જે એક નિગોદનો અનંતભાગ મોક્ષઈં ગયો । એહવઈ અનંતજીવવાદઈ કિસ્યુંઈ બાધક નથી ॥ ૮૧ ॥

અનંત જીવો મોક્ષે જવા છતાં સંસાર ખાલી કેમ નથી થતો એવું પૂછવામાં આવ્યું છે તેનો ઉત્તર કહીએ છીએ. જે સમૂહ અનંતાનંત છે તે થોડા નંગ બાદ જતાં ઓછો થતો નથી. જીવરાશિ પણ અનંત છે એટલે જીવો ક્રમશઃ મોક્ષે જતાં પણ સંસાર ઘટતો નથી, આખો જ રહે છે. સિદ્ધો પણ અનંત છે. કાળની અનંત સંખ્યાથી જીવની અનંતસંખ્યા ઘણી મોટી છે એટલે અનંત કાળે બધા જીવો

મોક્ષે જતાં સંસાર ખાલી થાય એ આપત્તિ આવતી નથી. જીવસંખ્યા પરિમિત હોવાનો જેમનો સિદ્ધાંત છે તેમની દષ્ટિએ સંસાર ખાલી થાય અથવા જીવો મોક્ષમાંથી સંસારમાં પાછા જન્મ લે છે એમ તેમણે માનવું પડે. કહ્યું છે કે “જીવસંખ્યા પરિમિત છે એમ જે માને છે તેમને માટે સંસાર જીવોથી શૂન્ય થાય અથવા મુક્ત જીવ પાછા સંસારમાં પાછા ફરે એમ માનવાનું આવે. પરંતુ છ પ્રકારના જીવોની અનંત સંખ્યા છે એમ કહેવાયું છે એટલે કોઈ દોષ – સંસાર ખાલી થઈ જવાનો દોષ આવતો નથી.” પૂછવામાં આવતાં ભગવાન કહે છે કે એક નિગોદ (અનંત જીવોનું એક સાધારણ શરીર)નો અનંતમો ભાગ જ મોક્ષે ગયો છે. એટલે અનંત જીવસંખ્યા માનવાથી કોઈ આપત્તિ આવતી નથી.

કહિઉ તેહ જ સ્પષ્ટપણિ કહઈ છઈ -

થયા અને થાસ્યે જે સિદ્ધ, અંશ નિગોદના અનંત પ્રસિદ્ધ ।

તો જિનશાસન સી ભય હાણિ, બિંદુ ગયૈ જલધિ સી

કાણિ ॥ ૯૨ ॥

જે સિદ્ધ થયા અતીત અદ્વાઈ અનઈ જે થાસ્યઈ અનાગત અદ્વાઈ તે સર્વ મિલી એક નિગોદના અનંતભાગપ્રમાણ સિદ્ધ થયા છઈ, તો જિનશાસનમાંહિ સી હાણિ સંસારની ? સમુદ્રમાંહિંથી બિંદુ ગયઈ સી કાણિ છઈ ? એ સંખ્યા ઉત્કર્ષાપકર્ષનિમિત્ત નથી, અતીતાદ્વાથી અનંતાદ્વા[અનાગતાદ્વા]^૧ અનંતગુણ છઈ તોઈ તે સર્વ મિલી એક નિગોદજીવનઈ અનંતમઈ જ ભાગઈ છઈ એ પરમાર્થ ॥ ૯૨ ॥

આગળ કહ્યું તે જ સ્પષ્ટતાથી કહીએ છીએ. અતીત કાળમાં જે સિદ્ધ થયા અને અનાગત કાળમાં જે સિદ્ધ થશે તે બધા મળી એક નિગોદના અનંતમા ભાગ જેટલા છે, તો જિનમત મુજબ સંસારને હાનિનો શો ભય ? મતલબ કે કંઈ જ હાનિ નથી. સમુદ્રમાંથી એક બિંદુ ઓછું થયે એને શી ખોટ કે હાનિ ? એક બિંદુ કંઈ સમુદ્રની વૃદ્ધિ કે હાનિનું કારણ બનતું નથી. અતીત કાળ કરતાં અનાગત કાળ અનંત ગણો છે તોપણ મુક્ત થયેલા જીવો સર્વ મળી એક નિગોદના અનંતમે ભાગે છે એ સત્ય છે.

૧. અન્યત્ર 'અનાગતાદ્વા' મળે છે.

વ્યાપકનઈ નવિ ભવ નવિ સિદ્ધિ, બાંધઈ છોડઈ ક્રિયાવિવૃદ્ધિ ।
પણિ તનુમિત આતમ અહો કહું, તિહાં તો સઘલું ઘટતું લહું ॥

૯૩ ॥

સર્વવ્યાપક જે આત્મા માનઈ છઈ તેહનઈ પરભવિ જાવું નથી તિવારઈ ન સંસાર ન વા મોક્ષ ઘટઈ પણિ અહો તો આત્મા તનુમિત કં શરીરપ્રમાણ માનું છું તિહાં તો સઘલુઈ ઘટતું જ લહું છું । જેહવું ગતિ-જાત્યાદિનિધત્ત આઉખું બાંધઈ તેહવઈ તે ઉદય આવ્યઈ તે ક્ષેત્રઈ જીવ જઈ । વકગતિ હુઈ તો આનુપૂર્વી તિહાં ખાંચી આણઈ । મોક્ષઈ તો પૂર્વપ્રયોગાદિ ૪ કારણઈ સમયાંતર પ્રદેશાંતર અણફરસતો નિયત-સ્થાનઈ જઈ ઊપજઈ તિહાં શાશ્વતાનંદઘન થઈ બઈસઈ^૧ ॥ ૯૩ ॥

આત્માને જે વ્યાપક માને છે, તેમની દષ્ટિએ જીવને એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જવાનું રહેતું નથી. તેથી સંસાર કે મોક્ષને પણ એમાં સ્થાન નથી. કેમકે ગમનાદિ ક્રિયાઓથી બંધ-મોક્ષ સંભવે છે તે ત્યાં હોતી નથી. પણ અમે તો આત્માને શરીરપ્રમાણ માનીએ છીએ ત્યાં એ બધાંને સ્થાન છે. ગતિ, જાતિ આદિના નિયત કર્મોએ જેવું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તેવું તે ઉદયમાં આવતાં જીવ તે-તે ક્ષેત્રમાં જાય છે. સામાન્ય રીતે જીવ પોતે તો ઋજુ ગતિએ જાય છે પણ જો વકગતિ કરવાની હોય, તો આનુપૂર્વી નામકર્મ જીવને ત્યાં ખેંચી જાય છે. મોક્ષની બાબતમાં તો પૂર્વપ્રયોગ આદિ ચાર કારણોને લઈને સમયાંતર અને પ્રદેશાંતરને સ્પર્શ્યા વિના જીવ નિયત સ્થાને – સિદ્ધશિલાએ જઈ ત્યાં શાશ્વત આનંદથી સઘન થઈને બેસે છે.

૧. છઈ સહી પુ.

યોગનિરોધ કરી ભગવંત, હીનત્રિભાગઅવગાહ લહંત ।
સિદ્ધશિલા^૧ ઊપરિ જઈ વસે, ધર્મ વિના ન અલોકઈ ધસઈ ॥

૯૪ ॥

કેવલજ્ઞાની ભગવંત આવર્જકરણ કરી યોગ રૂંધી ચરમ ભવઈ જેવડું શરીર છઈ તે ત્રિભાગહીનાવગાહના પામતો સિદ્ધસિ[શિ]લા ઊપરિ જઈનઈ વસઈ, આગલિ કાં ન જાઈ ? તે ઊપરિ કહઈ છઈ જે ધર્મ વિના - ધર્માસ્તિકાય વિના અલોકાકાશમાંહિં ધસઈ નહીં ॥ ૯૪ ॥

કેવળજ્ઞાની ભગવંત આવર્જકરણ કરી મન, વચન, કાયાની ક્રિયાને રૂંધે છે. ચરમ ભવે જે શરીર છે તેના ત્રીજા ભાગ જેટલી હીન અવગાહના (શરીરપ્રમાણ) પામી એ સિદ્ધશિલાએ જઈને વસે છે. પણ જીવનો સ્વભાવ તો ઉપર જવાનો છે ને કર્મ વગેરે રૂપ કોઈ પ્રતિબંધક નથી તો જીવ સિદ્ધશિલાથી આગળ કેમ જતો નથી એવો પ્રશ્ન થાય તો કહેવાનું કે જીવની કે પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક કારણરૂપ ધર્માસ્તિકાય નામનું દ્રવ્ય છે તેનો હવે લોકની બહાર અભાવ હોવાથી જીવ અલોકાકાશમાં ધસી જતો નથી અને સિદ્ધશિલા પર અટકી જાય છે.

૧. સિદ્ધશિલા ૩૦

જિહાં એક તિહાં સિદ્ધ અનંત પય-સાકર પરિ ભિલઈ એકંત ।
રૂપીનઈ ભિલતાં સાંકડું, રૂપરહિતનઈ નવિ વાંકડું ॥ ૯૫ ॥

જિહાં એક સિદ્ધ છઈ તિહાં અનંતા સિદ્ધ છઈ, દૂધ-સાકરની
પરિ એકઠા ભિલઈ છઈ, એકાંત એ પણિ એકદેશી દષ્ટાંત । રૂપીનઈ
માહોમાહિં ભિલતાં સાંકડું હોઈ, પણિ રૂપરહિતનઈ ભિલતાં કિસ્યુઈ
વાંકડું નથી, ધર્માધર્માકાશાદિવત્ । અત્ર ગાથા -

જત્ય ય એગો સિદ્ધો તત્ય અણંતા ભવકખયવિમુક્કા ।

અન્નુન્નમણાબાહં ચિકંતી સુહી સુહં પત્તા ॥

(વિંશિકા-૨૦, ૧૮) (વિંશિકા ૧૯, ૨૦) ॥ ૯૫ ॥

જ્યાં એક સિદ્ધ છે ત્યાં અનંત સિદ્ધ રહી શકે છે કેમકે એ
દૂધ-સાકરની પેઠે એકઠા ભળીને રહે છે. આ દષ્ટાંત એકાંતિક -
એક અંશ પૂરતું મર્યાદિત માનવું, કેમકે રૂપી પદાર્થોને પરસ્પર
ભળતાં સંકડામણ થાય છે. પણ જે રૂપરહિત છે તેમને કશી મુશ્કેલી
નથી, જેમકે ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય અને આકાશ એકત્ર રહી
શકે છે. કહ્યું છે કે “જ્યાં એક સિદ્ધ રહ્યા છે ત્યાં સંસારક્ષય થવાથી
મુક્ત થયેલા અનંત સુખી જીવો પરસ્પર કશી બાધા વિના સુખ
પામીને રહે છે.”

કાલ અનાદિ સિદ્ધ અનાદિ, પૂર્વ-અપર તિહાં હોઈ વિવાદ ।
ભવનિર્વાણતણો કમયોગ શાશ્વત ભાવ અપર્યનુયોગ ॥ ૯૬ ॥

સિદ્ધ યદ્યપિ સિદ્ધભાવઈ પ્રથમ છઈ, સિદ્ધ થાઈ છઈ સંસારી ટલીનઈ, તેવતી પણિ^૧ કાલની અનાદિતા છઈ, તે માટઈ પ્રવાહઈ અનાદિસિદ્ધ કહિઈ । તિહાં ‘પહલાં કુણ, પછઈ કુણ ?’ એ વિવાદ^૨ હોઈ । ભવનિર્વાણનો અનુકમયોગ કહવાઈ નહી, શાશ્વતા ભાવનો પાછો ઉત્તર નથી । ઈંદું પહલાં કઈ કૂકડો પહલાં ? રાતી પહલાં કઈ દિન પહલાં ? ઈત્યાદિ ભાવ ભગવતીમધ્યે (શતક ૧; ઉ૦ ૬ સૂત્ર ૬૩ રોહ અણગાર પ્રશ્ને) કહિયા છઈ । જે ક્ષણ વર્તમાનત્વ પામ્યો તે અતીત થયો, પણિં ‘પહલો કુણ અતીત સમય ?’ તે ન કહવાઈ । ઈમ ન કહવાઈ તિમ સંસારી ટલ્યો તે સિદ્ધ થયો, પણિ ‘પહલાં કુણ ?’ ઈમ ન કહાઈ, પ્રવાહઈ અનાદિસિદ્ધ અનાદિશુદ્ધ તો કહિઈ, વ્યક્તિં ન કહિઈ । ઉક્તં ચ વિંશિકાયામ્ -

એસો અણાઈમં ચિય સુદ્ધો ય તઓ અણાઈસુદ્ધ તિ ।
જુત્તો અ પવાહેણં ણ અન્નહા સુદ્ધયા સમ્મં ॥

(૨, ૧૨) ઈત્યાદિ ॥ ૯૬ ॥

સિદ્ધ જીવ સિદ્ધ અવસ્થા રૂપે પ્રથમ એટલે કે આદિ છે. જીવ સંસારી ટળીને સિદ્ધ થાય છે તોપણ કાલની અનાદિતા છે તેથી કાળપ્રવાહને અનુલક્ષીને સિદ્ધને પણ અનાદિ લેખવામાં આવે છે. આ બાબતમાં પહેલાં કોણ, પછી કોણ એવો વિવાદ થાય છે. પણ સંસાર અને નિર્વાણનો અનુકમયોગ કહી શકાતો નથી કેમકે જે

૧. પણિ પણિ ૩૦ પુ. (અન્યત્રેક ‘પણિ’ મળે છે.) ૨. વિચાર પુ.

શાશ્વત ભાવો છે તેને અંગે આવા પ્રશ્નનો ઉત્તર હોતો નથી. જેમકે ઈંદું પહેલાં કે મરઘી ? પહેલો દિવસ કે પહેલી રાત ? એ માટે ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે જે ક્ષણ વર્તમાન બની તે પછીની ક્ષણે અતીત બની. પણ પહેલી અતીત ક્ષણ કઈ તે કહી શકાતું નથી. એ જ રીતે સંસારી ટળીને જીવ સિદ્ધ થયો, પણ પહેલું કોણ તે કહી શકાતું નથી. પ્રવાહ તો અનાદિસિદ્ધ છે એટલે કે અનાદિશુદ્ધ છે, પણ સિદ્ધ વ્યક્તિને અનાદિસિદ્ધ કહી શકાતી નથી. ‘વિંશિકા’માં કહ્યું છે કે “આ ભાવ (સિદ્ધત્વની અવસ્થા) અનાદિ છે અને શુદ્ધ પણ છે, તેથી અનાદિશુદ્ધ છે. આ પ્રવાહની દષ્ટિએ યોગ્ય – સાચું પણ છે. એમ ન હોય તો શુદ્ધતા સાચી – યોગ્ય ઠરતી નથી.” (એવો કોઈ કાળ ન હતો કે જ્યારે કોઈ ને કોઈ સિદ્ધ ન હતો. એટલે પહેલો સિદ્ધ કોણ એ પ્રશ્ન જ ખોટો છે. ક્રમશઃ સિદ્ધો થયા જ કરે છે, અને તેની પરંપરા અર્થાત્ પ્રવાહ અનાદિ છે અને અનંત પણ છે. કોઈ એક સિદ્ધ વ્યક્તિની દષ્ટિએ તેની સિદ્ધ દશાને આદિ છે પણ અંત તો તેને પણ નથી. પ્રવાહની દષ્ટિએ સિદ્ધોનો પ્રવાહ પહેલાં શરૂ થયો કે સંસારીઓનો પ્રવાહ પહેલાં શરૂ થયો એ પ્રશ્ન જ ખોટો છે કારણ કે બંને પ્રવાહો શાશ્વત છે, અનાદિ-અનંત છે.)

મોક્ષતત્ત્વ ઇમ જે સદ્દે, ધર્મિ મન ચિર તેહનું રહે ।

મુક્તિઈચ્છા તે મોટો^૧ યોગ, અમૃતક્રિયાનો રસસંયોગ ॥ ૯૭ ॥

અનિર્વાણવાદી ગતઃ ॥

ઇમ જે પરીક્ષા કરીનઈ મોક્ષતત્ત્વ સદ્દહઈ તેહનું ધર્મનઈ વિષઈ મન ચિર રહે । મુક્તિની ઇચ્છા છઈ તે મોટો યોગ છઈ, ચરમપુદ્ગલપરાવર્તઈ અપુનર્બંધકાદિકનઈ, ભારે કર્મમલ હોઈ તેહનઈ ન હુઈ । ઉક્તં ચ વિંશિકાયામ્ -

મુક્ખાસઓ વિ જ્ઞાણજ્ઞથ હોઈ ગુરુભાવમલપભાવેણં ।

જહ ગુરુવાહિવિગારે જ્ઞ જાઓ પત્યાસઓ સમ્મં ॥

(૪, ૨) ॥ ૯૭ા^૧

આમ પરીક્ષા કરીને જે મોક્ષતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા કરે છે તેનું મન ધર્મમાં સ્થિર રહે છે. મુક્તિની ઇચ્છા તે મોટો યોગ છે. એ મુક્તિની ઇચ્છા ચરમ પુદ્ગલાવર્તમાં અને જે ફરીને મોટા કર્મબન્ધ - મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બન્ધ - બાંધતા નથી તેવા જીવોને જ થાય છે, જેમના કર્મમલ ભારે છે એમને થતી નથી. વિંશિકામાં કહ્યું છે કે “જેમ મહાવ્યાધિનો વિકાર હોય ત્યારે પથ્યને માટે બરાબર મન થતું નથી તેમ તીવ્ર ભાવમલ(રાગદ્વેષાદિ વિકારો)નો પ્રભાવ હોય ત્યારે (ચરમ પુદ્ગલાવર્ત સિવાય) અન્ય કાળે મોક્ષને માટે મન થતું નથી.” અનિર્વાણવાદીનું ખંડન પૂરું થયું.

૧. મોટા ઉ૦

૨. એતલઈ અનિર્વાણવાદી નિરસ્ત થયો પ૦

નાસ્તિક સરખા ભાખઈ અન્ય, છૅં નિર્વાણ ઉપાઈ સૂન્ય ।
સરજ્યું હોસ્યઈ લહસ્યું તદા, કરો ઉપાય ફરો નર સદા ॥

૯૮ ॥

અન્ય વાદી નાસ્તિક સરખા ભાખઈ જે નિર્વાણ છઈ પણિ
ઉપાયઈ શૂન્ય છઈ । યદચ્છાઈ હોઈ । જિવારઈ સરજ્યું હુસ્યઈ તદા
લહસ્યું, કરો ઉપાય નર - મનુષ્ય સદાઈ ફિરો । ઉક્તં ચ -
પ્રાપ્તવ્યો નિયતિબલાશ્રયેણ યોઽર્થઃ

સોઽવશ્યં ભવતિ નૃણાં શુભોઽશુભો વા ।

• ભૂતાનાં મહતિ કૃતેઽપિ હિ પ્રયત્ને

નાભાવ્યં ભવતિ ન ભાવિનોઽસ્તિ નાશઃ ॥ ()

ઈતિ ॥ ૯૮ ॥

નાસ્તિક જેવા બીજા વાદીઓ કહે છે કે મોક્ષ છે ખરો, પણ
એના કોઈ - ધર્મપ્રવૃત્તિ વગેરે - ઉપાય નથી. મોક્ષ તો યદચ્છાએ
થાય છે. જ્યારે નિર્માયો હશે ત્યારે મોક્ષ મળશે. એને માટે ઉપાય
કરો કે કશો ઉપાય કર્યા વિના ફર્યા કરો, મોક્ષ મળવાનો હશે ત્યારે
જ મળશે. કહ્યું છે કે “જે શુભ કે અશુભ વસ્તુ માણસે નિયતિના
બળે પ્રાપ્ત કરવાની છે તે અવશ્ય બને છે. પ્રાણીઓ મહાપ્રયત્ન
કરે તોપણ જે બનવાનું નથી તે બનતું નથી અને જે બનવાનું છે
તે બનતું અટકતું નથી.”

દર્શન-જ્ઞાન-ચરણ શિવહેત કહો તો સ્યો પહિલો સંકેત ।
ગુણ વિણ ગુણ જો પહિલા લલા તો ગુણમાં સ્યું જાઓ^૧

વલા ? ॥ ૯૯ ॥

ઉપાયરૂપે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જો મોક્ષહેતુ કહો છો તો સ્યો એ સંકેત છે ? એ ૩ ગુણ જો ગુણ વિના લલિયા તો ગુણમાંહિં વલા સ્યું ફિરો છો ? જિમ ગુણ વિના ભવિતવ્યતાઈ ગુણ પામ્યા તિમ મોક્ષઈ પામસ્યો । જો ઈમ કહસ્યો - પહલાં ગુણ શક્તિ હુતા તે કાલપરિપાકઈ વિગતિં હુઆ તો ભવ્યનઈ શક્તિં મોક્ષભાવ છે તે કાલપરિપાકઈ વ્યક્તિં - પ્રકટ હુસ્યઈ । કારણનો તંત કિહો રહિઓ ? ઈત્યાદિ ઘણી યુક્તિ છે ॥ ૯૯ ॥

મોક્ષના ઉપાય રૂપે, એના હેતુ તરીકે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રને ગણાવવામાં આવે છે એમાંથી શું સૂચન થાય છે ? એ ત્રણ ગુણ જો એના ઉપાયભૂત ગુણ વિના પ્રાપ્ત થતા હોય તો એ ત્રણ ગુણમાં શું વલા જાઓ છો ? એ ત્રણ ગુણો ઉપાયભૂત ગુણો વિના ભવિતવ્યતાને બળે પમાતા હોય તો મોક્ષ પણ એમ ભવિતવ્યતાને બળે પમાય જ ને ? એ ત્રણ ગુણો જીવમાં શક્તિ રૂપે રહેલા હતા ને કાલપરિપાકે એ વ્યક્ત થયા એમ તમે કહેતા હો તો ભવ્ય જીવને શક્તિ રૂપે મોક્ષભાવ રહેલો છે ને કાલપરિપાકે વ્યક્ત થાય છે એમ માનવામાં શો વાંધો ? મોક્ષના કારણની આવશ્યકતા ક્યાં રહી ? આવી ઘણી દલીલો મોક્ષના ઉપાયમાં ન માનનારા કરે છે.

એહ જ કહઈ^૧ છઈ -

મરુદેવા વિજ્ઞ ચારિત્ર સિદ્ધ, ભરહ નાણ દરપણઘર લિદ્ધ ।
થોડઈ કષ્ટઈ સીધા કેઈ, બહુ કષ્ટિ બીજા શિવ લેઈ ॥ ૧૦૦ ॥

મરુદેવા અત્યંતવનસ્પતિમાંહિથી નીકલી કહીઈં ધર્મ ન પામ્યાં
- ક્રિયારૂપ ચારિત્ર પામ્યા વિના ભગવદ્દર્શનજનિતયોગસ્થૈર્યઈં જ
અંતકૃત્ સિદ્ધ થયાં^૨ । ભરતચકવર્તી દીક્ષા ગ્રહ્યા વિના જ
ભાવનાબલઈં દર્પણઘરઈં જ્ઞાન પામ્યા । જો ક્રિયાકષ્ટઈં જ મોક્ષ
પામિઈં તો તદ્દુત્કર્ષઈં તદ્દુત્કર્ષ હોઈ । તેહ તો નથી, જે માટઈ
કેતલાઈક થોડઈ કષ્ટઈ સિદ્ધ થયા ભરતાદિક, કેતલાઈક
ગજસુકુમાલાદિક બહુ કષ્ટઈં મોક્ષ પામ્યા ॥ ૧૦૦ ॥

વળી જુઓ, મરુદેવી માતા અત્યંતવનસ્પતિ એટલે કે
અનાદિકાળની વનસ્પતિમાંથી નીકળી ક્યાંયે ધર્મ એટલે કે ક્રિયારૂપ
ચારિત્ર પામ્યા વિના ભગવાનના દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલી યોગની
સ્થિરતાથી એ જ જન્મમાં મુક્તિ પામનાર સિદ્ધ થયાં હતાં. ભરત
ચકવર્તી દીક્ષા લીધા વિના ભાવનાબળે જ દર્પણગૃહમાં કેવળજ્ઞાન
પામ્યા હતા. જો ક્રિયાકષ્ટથી મોક્ષ મળતો હોય તો ક્રિયાકષ્ટની
વૃદ્ધિથી મોક્ષની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. એવું તો નથી, કેમકે ભરત વગેરે
કેટલાક થોડે કષ્ટે સિદ્ધ થયા તો ગજસુકુમાલ વગેરે કેટલાક બહુ
કષ્ટે મોક્ષ પામ્યા.

૧. કઈહઈં ડ૦

૨. જુઓ : ભગવદ્દર્શનાનન્દયોગસ્થૈર્યમુપેયુષી ।

કેવલજ્ઞાનમમ્ભવાનમાસસાદ સદૈવ સા ॥ ૨૩૧ ॥

(યોગ. પ્ર. પ્રકા. શ્લો. ૧૦ હેમવૃત્તિ)

જેહની જેહવી ભવિતવ્યતા, તિમ તેહનિં હોઈ નિઃસંગતા ।
કષ્ટ સહઈ તે કરમનિમિત્ત, નિયતિ વિના નવિ સાધ્ય

વિચિત્ત ॥ ૧૦૧ ॥

જેહની જેહવી ભવિતવ્યતા છઈ તેહનઈં તિમ - તે પ્રકારઈ
જ નિઃસંગતા - મોક્ષલાભ હોઈ છઈ । જેતલું કષ્ટ સહવું છઈ તેટલું
વેદનીયાદિકર્મ નિમિત્ત છઈ, નહીં તો મહાવીરનઈ ઘણા ઉપસર્ગ,
મલ્લિનાથપ્રમુખનઈ કોઈ ઉપસર્ગ નહી તે કિમ મિલઈ ? નિયતિ
વિના વિચિત્ર સાધ્ય ન હુઈ, અત એવ “પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધાદિ
ભેદસ્તથાભવ્યતયા” ઈતિ લલિતવિસ્તરાયામ્ ॥ ૧૦૧ ॥

જે જીવને માટે જેવું નિર્માણ હોય તેવી રીતે તેને નિઃસંગતા
એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે કષ્ટ સહન કરવાનું આવે છે તે
વેદનીયાદિ કર્મોને કારણે આવે છે, નહીં તો મહાવીર ભગવાનને ઘણા
ઉપસર્ગ અને મલ્લિનાથ આદિને કોઈ ઉપસર્ગ નહીં તે કેમ બને ?
નિયતિ વિના આમ જાતજાતની રીતે સિદ્ધિ થવાનું બને નહીં. તેથી
જ ‘લલિતવિસ્તરા’માં કહ્યું છે કે “પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ આદિ સિદ્ધોના
જે ભેદો જોવા મળે છે તે જીવોની તે પ્રકારની ભવિતવ્યતાને કારણે
છે.”

જ્ઞાનીઈં દીઠું તિમ જાણિ, દીઠાં ભવમાં વૃદ્ધિ ન હાણિ ।
કાયાકષ્ટ કરો સ્યું ફોક, ક્રિયા દેખાડી રંજો લોક ॥ ૧૦૨ ॥

‘જિમ જ્ઞાનીઈં દીઠું છઈ તિમ થાઈ છઈ’ ઇમ નિશ્ચય કરી જાણિ । દીઠાં ભવમાંહિં વૃદ્ધિહાનિ નથી । દીઠાથી કઈં ઓછો અધિકો ન થાઈ તો સ્યું કાયાકષ્ટ કરો છો ? ફોકઈં ક્રિયા દેખાડીનઈં લોકનઈં રંજો છો ? કષ્ટ કરસ્યઈં તેહનઈં, નહી કરઈં તેહનઈં પણ જ્ઞાનીઈં ભવ દીઠા છઈ તેતલા જ હુસ્યઈં । ઉક્તં ચ સિદ્ધસેનીય નિયતિદ્વાત્રિંશિકાયામ્ -

જ્ઞાનમવ્યભિચારં ચેજિજનાનાં મા શ્રમં કૃથાઃ ।

અથ તત્રાપ્યનેકાન્તો જિતાઃ સ્મઃ કિં નુ કો ભવાન્ ॥

(૧૬/૧૬) ॥ ૧૦૨ ॥

(સર્વજ્ઞ) જ્ઞાનીએ જેવું (સર્વનું ભવિષ્ય) દીઠું હોય તેવું જ થાય છે એમ નિશ્ચિતપણે જાણો. (સર્વજ્ઞ) જ્ઞાનીએ મુક્તિ પામતાં પહેલાં જેના જેટલા ભવ જોયા હોય છે તેમાં કંઈ વધઘટ થતી નથી, તો કાયાકષ્ટ શા માટે કરો છો ? ફોગટ ક્રિયા દેખાડીને લોકોનું રંજન શા માટે કરો છો ? કાયાકષ્ટ કરશે તેને અને નહીં કરે તેને પણ (સર્વજ્ઞ) જ્ઞાનીએ જોયા હશે તેટલા જ ભવ થશે. સિદ્ધસેનની ‘નિયતિદ્વાત્રિંશિકા’માં કહ્યું છે કે “જિનોને (તમારા ભવોનું) થયેલું જ્ઞાન જો યથાર્થ હોય તો શ્રમ - કષ્ટ ઉઠાવો નહીં. જિનોનું જ્ઞાન પણ સર્વથા યથાર્થ નથી પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ યથાર્થ છે અને અમુક અપેક્ષાએ અયથાર્થ છે એમ કહેશો તોપણ અમે જ જીત્યા. (કેમકે, પત્રી, કેવલીએ કહેલી જ્ઞાનાદિ દ્વારા મોક્ષની સિદ્ધિની વાત પણ

અયથાર્થ - અપ્રમાણ થઈ ગઈ. તો પછી કેવલીવચનને બળે પુરુષાર્થવાદની સ્થાપના કરનાર) તમે કોણ ?”

કામભોગલંપટ ઇમ ભણૈ, કારણ મોક્ષતણાં અવગણઈ ।
કારય છે નિં કારણ નહી, તેહનિં એ ક્ષતિ મોટી સહી ॥ ૧૦૩ ॥

ઇમ એ વાદી કામભોગના લંપટ છઈ તે ભણઈ છઈ । મોક્ષતણાં જે કારણ છઈ તે અવગણઈ છઈ - ઊવેખી નાંખઈ છઈ । તેહનઈ એ મોટી ક્ષતિ છઈ - મોટું દૂષણ છઈ, જે કાર્ય - મોક્ષ છઈ અનઈ તેહનાં કારણ નથી । ઇમ તો સ્વપ્રવૃત્તિ જ વ્યાઘાત હુઈ, એ દંડથી કાર્ય-કારણભાવ સાચો માનવો ॥ ૧૦૩ ॥

મોક્ષના ઉપાયમાં જે માનતા નથી તે આ વાદીઓ કામભોગના લંપટ છે અને મોક્ષનાં કારણોની અવગણના કરે છે. તેમની વિચારસરણીમાં એ મોટી ખામી છે કે કાર્ય (મોક્ષ) છે અને તેનાં કારણ નથી. આમ તો પોતાની પ્રવૃત્તિનું જ ખંડન થાય છે કેમકે જીવ પ્રવૃત્તિ કરે છે તો કશાક પરિણામ માટે જ. ઘડા માટે ચાકડો ચલાવવાનો દંડ જોઈએ જ એ દષ્ટાંતથી કાર્યકારણભાવ સાચો માનવો - કારણ વિના કાર્ય ન હોઈ શકે એ સાચું ગણવું.

વાયસ-તાલીન્યાય ન એહ, સરજૈ તો સકલૈ [સઘલૈ]^૧ સંદેહ ।
જો સરજ્યું જંપઇ નિસદીસ અવ્યભિચારીસ્યુ સી રીસ ? ॥

(અથવા) અરિવ્યભિચારીસ્યુ શી રીસ ?^૨ ॥ ૧૦૪ ॥

એ વાયસ-તાલી કં કાક-તાલીયન્યાય ન કહિઇ, 'કાગડો ઊડનાર તાલફલ પડનાર' ઇમ નહી, જે માટિં નિયતાન્વયવ્યતિરેક છઇ । જો સરજ્યું થાઇ ઇમ કહિઇ તો સઘલઇ સંદેહ થાઇ 'કિમ સરજ્યું હુસ્યઇ ?' । પ્રવૃત્તિ તો ઇષ્ટસાધનતાનિશ્ચયઇ જ થાઇ । જો સરજ્યું નિસદીસ કહઇ છઇ તો અવ્યભિચારી કારણ ઘટાદિકનાં દંડાદિક છઇ તિહાં સી રીસ ? ઇમ મોક્ષકારણ જ્ઞાનાદિક પછિ સદ્દહવાં । અથવા તો અરિ-વ્યભિચારી [કં] ચૌર પારદારાદિકસ્યું શી રીસ કરઇ ? તે તો સરજ્યું કરઇ છઇ^૨ ॥ ૧૦૪ ॥

મોક્ષના ઉપાયો (જ્ઞાનાદિ) અને મોક્ષ વચ્ચે કંઈ કાકતાલીયન્યાય નથી, કાગડો ઊડે ને તાડફળ પડે તેથી બન્ને વચ્ચે કારણકાર્યસંબંધ માની લેવામાં આવે એવું નથી. કારણકે મોક્ષના ઉપાયો અને મોક્ષ વચ્ચે અન્વયવ્યતિરેકનો સંબંધ છે. એક હોય તો

૧. અન્યત્ર 'સઘલે' મળે છે.

૨. 'અવ્યભિચારીસ્યુ સી રીસ' એ ગાથા લખનારે કરેલી ભૂલ જણાય છે. ઉપાધ્યાયજીએ પ્રથમ તો બુદ્ધિપૂર્વક એનો અર્થ બેસાડી દીધો. પછી એમને પાઠમાં થયેલી ગરબડ ધ્યાનમાં આવી હશે એટલે હાંસિયામાં 'અથવા તો' કરીને પાઠ સુધારો દર્શાવ્યો ને એનો અર્થ કર્યો. એ નોંધવું જોઈએ કે 'અરિવ્યભિચારી' એ પાઠ અન્યત્ર મળે જ છે અને એ પાઠ જ અહીં સંગત છે. અહીં 'અવ્યભિચારી'નો 'અવ્યભિચારી કારણ' એવો અર્થ કરવામાં દુરાકૃષ્ટતા છે, તે ઉપરાંત દંડાદિકના દષ્ટાંતપૂર્વકની દલીલ તો આ પછીની ગાથામાં આવે જ છે.

બીજું હોય છે, એક ન હોય તો બીજું હોતું નથી. જે સરજ્યું હશે એમ થશે એમ માનીએ તો સઘળે સંદેહ થયા કરે કે શું સરજ્યું હશે અને પ્રવૃત્તિને માટે કોઈ અવકાશ ન રહે કેમકે આપણે પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ તે આપણને જે કંઈ ઈષ્ટ છે તેનું સાધન અમુક જ છે એવો આપણો નિશ્ચય હોય છે તેથી. જો સરજ્યું છે તે થશે એમ હંમેશાં કહેતા હોઈએ તો ઘડો વગેરે બનાવવા માટે દંડ વગેરે અવ્યભિચારી - અપવાદરહિત, આવશ્યક કારણ છે તે પ્રત્યે શું રીસ - અણગમો હોય છે ? નથી હોતો. તેમ જ્ઞાનાદિક મોક્ષનાં કારણ છે એનો પણ વિશ્વાસ કરવો. (બીજા પાઠનો અર્થ) જે સરજ્યું છે તે થાય છે એમ હંમેશાં કહો છો તો અરિ એટલે કે ચોર વગેરે અને પરસ્ત્રીગમન કરનારા પ્રત્યે શા માટે રીસ - અણગમો કરો છો ? એ તો સરજ્યું છે તે જ કરે છે.

સરજ્યું દીઠું સઘલૈ કહૈ, તો દંડાદિક કિમ સદહૈ ? ।

કારણ ભેલી સરજીત^૧ દીઠ, કહિતાં વિઘટઈ નવિ નિજ

ઇક ॥ ૧૦૫ ॥

જો સઘલઈ સરજ્યું દીઠું કહઈ છઈ તો દંડાદિક ઘટાદિકારણ કિમ સદહઈ ? સરજ્યું તે તત્ત્રકારક સિસૃક્ષા જ, તેણઈ તો બાહ્ય કારણ સર્વ અન્યથાસિદ્ધ થાઈ । એણઈ કરી “જં જહા તં^૨ ભગવયા દિકં તં તહા વિપરિણમઈ” () એ સૂત્રવ્યાખ્યાન થયું, જે માટઈ કેવલજ્ઞાન તે વ્યાપક[જ્ઞાપક] છઈ, કારણ નથી । તેહ જ કહઈ છઈ – ‘કારણ ભેલી સરજિત દીઠું’ ઇમ કહતાં તો નિજ ઇષ્ટ વિઘટઈ નહી, જે માટિં દંડાદિકારણ સહિત જ ઘટાદિક સરજ્યા છઈ, ઇમ કહતાં જ્ઞાનાદિકારણસહિત જ મોક્ષ સરજ્યો છઈ, ઇમ કહતાં બાધક નથી ॥ ૧૦૫ ॥

જેઓ સરજ્યું હોય તે થાય છે, (સર્વજ્ઞ) જ્ઞાનીએ દીઠું તે જ થાય છે એમ કહે છે તે દંડ વગેરેને ઘડા વગેરેનાં કારણ કેમ માને છે ? સરજ્યું હોય તે થાય એનો અર્થ તો એ કે સર્જનારની તેવા પ્રકારની સર્જનની ઇચ્છા જ તે-તે કાર્યનું કારણ છે. એનાથી તો સર્વ બાહ્ય કારણો પોતાનાં કાર્યોનાં કારણ ગણાય જ નહીં, કારણકે તે કાર્યો તે-તે પ્રકારની સર્જનેચ્છાથી જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. “ભગવાને જ જેવી રીતે જોયું હોય તે તેવી રીતે પરિવર્તન પામે છે – સિદ્ધ થાય છે” એ સૂત્રનું આ વિવરણ થયું, કેમકે એમાં કેવળજ્ઞાન એ

૧. અન્યત્ર ‘સરજિત’ મળે છે.

૨. ‘તં’ વધારાનો આવી ગયો છે.

જ્ઞાપક છે - સર્વ ઘટાદિ કાર્યનું ભગવાન જ્ઞાન કરાવે છે, કેવળજ્ઞાન ઉત્પાદક કારણ નથી એમ અભિપ્રેત છે. ઉત્પાદક કારણ સાથે કાર્ય સર્જ્યું છે એમ કહેવામાં આવે તો અમને જે ઈષ્ટ છે તે નષ્ટ થતું નથી. કેમકે જેમ દંડાદિ કારણ સહિત ઘટાદિ કાર્ય સરજ્યાં છે તેમ જ્ઞાનાદિ ઉત્પાદક કારણ સહિત મોક્ષ સરજ્યો છે એમ માનવામાં બાધ નથી.

તૃપ્તિ હસ્યે જો સરજી હસ્યૈ, ભોજન કરવા સ્યું ધસમસૈ ? ।
પાપિ ઉદમ આગલિ કરઈ^૧, ધરમિ સ્યું સરજ્યું ઉચ્ચરઈ ? ॥

૧૦૬ ॥

જો સરજ્યું જ લીજઈ તો સરજી હુસ્યઈ તો તૃપ્તિ હુસ્યઈ,
ઈમ કરીનઈ ભોજન કરવાનઈ સ્યું ધસમસઈ છઈ ? પાપકાર્યઈ
ઉદમનઈ આગલિ કરઈ, કૃષ્ણાદિકઆરંભ કરતાં પાછુ જોતો નથી,
ધર્મની વેલા ગલિઓ બલદ થઈ રહઈ છઈ । સરજ્યું હુસ્યઈ તે
થાસ્યઈ ઈમ સ્યું મુજિં ઉચ્ચરઈ છઈ ॥ ૧૦૬ ॥

✽

જો સરજ્યું જ મેળવવાનું હોય તો સરજી હશે ત્યારે તૃપ્તિ
થશે એમ કરી ભોજન કરવા કેમ ધસમસો છો ? પાપકર્મોમાં ઉદમને
આગળ કરો છો, ખેતી વગેરે આરંભ (ગૃહસ્થ માટે અનિવાર્ય એવાં
હિંસાકર્મો) કરવામાં પાછું વાળીને જોતા નથી અને ધર્મકાર્યો વખતે
ગળિયો બળદ થઈને બેસી જાઓ છો. સરજ્યું હશે તે થશે એમ
મુખે શું (અમથું) બોલબોલ કરો છો ?

પહલાં ગુણ વિના ગુણ થયા તો પછઈ ગુણનું સ્યું કામ ? તે ઊપરિ કહઈ છઈ -

પહિલા ગુણ જે ગુણ વિણ થયા, પાકી ભવથિતીની તે દયા ।
[થયા]^૧ જેહ ગુણ તે કિમ જાઈ, ગુણ વિણ કિમ ગુણકારય

થાઈ ॥ ૧૦૭ ॥

પહિલાં જે ગુણ વિના ગુણ થયા તે પાકી ભવસ્થિતિની દયા છઈ^૧, એતલઈ તે ભવસ્થિતિ-પરિપાકકાર્ય જાણવું । હવઈ તે થયા ગુણ જાઈ કેમ રહઈ ? તિવારઈં અનન્યથાસિદ્ધ નિયતપૂર્વાર્વા-વર્તિપણઈ કારણ કિમ હુઈ ? ગુણ વિના ગુણકાર્ય તે કિમ થાઈ ? સ્વાવ્યવહિતોત્તરોત્પત્તિક્ત્વસ્વસામાનાધિકરણ્યોભયસમ્બન્ધેન ગુણવિશિષ્ટ-ગુણત્વાવચ્છિન્નં પ્રતિ ગુણઃ કારણં તદન્યગુણાણં પ્રતિ કાલવિશેષ ઇતિ તત્ત્વમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

સૌ પ્રથમ જ્ઞાનાદિ ગુણો પૂર્વવર્તી ગુણો વિના જ સિદ્ધ થયા, તો પછીથી મોક્ષને માટે જ્ઞાનાદિ ગુણોની શી જરૂર એવી દલીલના જવાબમાં કહેવાનું કે સૌ પ્રથમ ગુણો (પૂર્વવર્તી ગુણો વિના જ) સિદ્ધ થયા તે તો પાકેલી ભવસ્થિતિની દયાથી સિદ્ધ થયા છે. એટલે એ સૌ પ્રથમ ગુણોની સિદ્ધિને ભવસ્થિતિના પરિપાકનું પરિણામ જાણવું. હવે એ સિદ્ધ થયેલા ગુણો કેમ જતા રહે ? પોતાનું કાર્ય કર્યા વિના કેમ રહે ? અર્થાત્ તે સૌ પ્રથમ જ્ઞાનાદિ ગુણ અવશ્ય મોક્ષને ઉત્પન્ન કરે જ. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે - આ સૌપ્રથમ જ્ઞાનાદિ ગુણનું અનન્યથાસિદ્ધ નિયતપૂર્વવર્તી કારણ શું બનશે ? ગુણરૂપ કારણ

૧. અન્યત્ર 'થયા જેહ' એવો પાઠ મળે છે. ૨. છ ૩૦

વિના તો ગુણરૂપ કાર્ય કેવી રીતે થાય આનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે -

અવ્યવહિત પૂર્વ પર્યાય (પરિણામ) ઉત્તર પર્યાયનું કારણ છે. અવ્યવહિત પૂર્વ ગુણપર્યાય ઉત્તર ગુણપર્યાયનું કારણ છે. તેથી અહીં કારણ અને કાર્ય બંને ગુણત્વજાતિથી વિશિષ્ટ છે. તેવી જ રીતે અવ્યવહિત પૂર્વ દ્રવ્યપર્યાય ઉત્તર દ્રવ્યપર્યાયનું કારણ છે. તેથી અહીં કારણ અને કાર્ય બંને દ્રવ્યત્વજાતિથી વિશિષ્ટ છે. બીજું, કારણ કાર્યની અવ્યવહિત પૂર્વે હોય છે. પરંતુ એટલું પૂરતું નથી, કારણ કાર્યની અવ્યવહિત પૂર્વે નિયતપણે હોય એ જરૂરી છે. આ પણ પૂરતું નથી, કારણનું કાર્યની અવ્યવહિત પૂર્વે નિયતપણે હોવું સાક્ષાત્ - કશા ઉપર આધાર ન રાખનારું - હોવું જોઈએ. આમ જેનામાં અવ્યવહિત પૂર્વવર્તિત્વ, નિયતત્વ અને અનન્યથાસિદ્ધત્વ આ ત્રણેય હોય તે જ કારણ હોય. ઉપરાંત, કારણ અને કાર્યનું અધિકરણ એક જ હોય છે. માટીનો પિંડપર્યાય માટીના ઘટપર્યાયનું કારણ છે. અહીં કારણ અને કાર્યનું અધિકરણ માટીદ્રવ્ય એક જ છે. અવગ્રહ (ઇન્દ્રિયજ્ઞાન) કારણ છે અને ઈહા (ચેષ્ટા, પ્રયત્ન) કાર્ય છે અને બંનેનું અધિકરણ આત્મદ્રવ્ય એક જ છે. જે ગુણ કે ગુણપર્યાય સૌપ્રથમ હોય તેની અવ્યવહિત પૂર્વે તો કોઈ ગુણ કે ગુણપર્યાય હોય નહીં. એટલે તેના કારણ તરીકે કોઈ ગુણ કે ગુણપર્યાયને માની શકાતો નથી. માટે જ તેના કારણ તરીકે કાલવિશેષને કે કાલપરિપાકને માનવો જોઈએ. સૌપ્રથમ જ્ઞાનાદિ ગુણ થાય છે તેનું કારણ કાલપરિપાક છે. ઘર્ષણઘોલનન્યાયે અથડાતાકુટાતા સંસારપ્રવાહમાં કાળ પાકે ત્યારે જીવમાં જ્ઞાનાદિ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે.

એક ઉપાયથી ફલપાક, બીજો સહજઈ ડાલવિપાક ।
કારણતણો ઇમ જાણી ભેદ, કારણમાં સ્યું આણો ખેદ ॥

૧૦૮ ॥

ભવસ્થિતિપરિપાક તે પણિ આત્મનિષ્ઠ તથાભવ્યતાપર્યાય તે ગુણ વિના કિમ થાઈ ? તે ઊપરિ કહઈ છઈ - એક ઉપાયથી ફલનો પાક થાઈ છઈ, પલાલપ્રમુખમાં ઘાતી અકાલઈ આંબા પચવીઈ, બીજો સહજઈ ડાલથી જ પાક હુઈ છઈ । ઇમ કરમવિપાક એક ઉપાયઈ છઈ, એક સહજઈ છઈ । એ કારણનો ભેદ જાણીનઈ કારણ માહિં સ્યો ખેદ આણો ? કેટલાંઈક કાર્ય સહજઈ થયાં તો ઉદમ સ્યો કરઈ ? ઇમ સ્યું મુઝાઓ છો ? ॥ ૧૦૮ ॥

ભવસ્થિતિનો પરિપાક પણ એ પ્રકારના આત્મનિષ્ઠ ભવ્યત્વના પર્યાયરૂપ છે તો તે ગુણ વિના કેમ થાય એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ફળને પકવવાનું કામ ઉપાય કરીને થાય, જેમકે કેરીને પરાળ આદિ ઘાસમાં મૂકીને અકાળે પકવાય, તેમ ફળને પકવવાનું કામ સહજે પણ થાય, જેમકે કેરી ડાળ પર સહજ રીતે વિના ઉપાય જ પાકે. એમ કર્મનો વિપાક ઉપાયથી થાય, તેમ સહજપણે પણ થાય. કારણનો આ ભેદ જાણીને કોઈ ક્રિયા કરવારૂપ કારણમાં શા માટે ખેદ અનુભવો છો ? કેટલાંક કાર્ય સહજે થાય છે તો ઉદમ શા માટે કરવો એવા વિચારમાં શા માટે મૂઝાઓ છો ?

અથવા ગુણ વિણ પૂરવસેવ મૃદુતર માટઈ હોઈ તતખેવ ।
તિમ નવિ ગુણ વિણ સિદ્ધિ ગરિષ્ઠ, તેહમાં બહુલાં કહ્યાં

અરિષ્ટ ॥ ૧૦૯ ॥

અથવા અપુનર્બંધકાદિક્રિયા તે પૂર્વસેવા છઈ તે મૃદુતર કાર્ય
છઈ તે માટઈ ગુણ વિનાઈ હોઈ, તતખેવ કં તત્કાલ, તિમ - તેણી
પરિં ગરિષ્ઠસિદ્ધિ ગુણ વિના કિમ ? જિમ મહાવિદ્યાસિદ્ધિમાં
વેતાલાદિ ઊઠઈ તિમ ઉત્કૃષ્ટગુણસિદ્ધિમાં બહુલા અરિષ્ટ થાઈ તે
ગુણ વિના કિમ ટલઈ ? અત એવ શમદમાદિમંતનઈ અધિકારિતા
તે જાણી માર્ગ પ્રવૃત્તિં શમદમાદિસંપત્તિ, એ અન્યોન્યાશ્રય
શાસ્ત્રકારઈ ટાલ્યો છઈ, અલ્પશમદમાદિમંતનઈ અધિકારિતા-પ્રવૃત્તિં
વિશિષ્ટશમાદિ સિદ્ધિ એ અભિપ્રાયઈ ॥ ૧૦૯ ॥

ફરીને ઉત્કૃષ્ટ કર્મબંધો ન બાંધનારા જીવોની ક્રિયા પૂર્વસેવા
છે તે મૃદુતર કાર્ય છે માટે એ ઉપાયરૂપ ગુણ વિના પણ તત્કાળ
- પોતાને કાળે સિદ્ધ થાય છે તેવી રીતે જે ગરિષ્ઠ ક્રિયા છે તેની
સિદ્ધિ ઉપાયરૂપ ગુણ વિના કેમ પ્રાપ્ત થાય ? જેમ મહાવિદ્યાની
સિદ્ધિમાં વેતાલાદિ વિઘ્ન નાખવા તત્પર થાય તેમ ઉત્કૃષ્ટ ગુણની
સિદ્ધિમાં ઘણાં અનિષ્ટ - ઉપદ્રવ ઊભા થાય છે તે ઉપાયરૂપ ગુણ
વિના કેમ ટળે ? શમદમાદિમંત જીવમાં એની યોગ્યતા હોય છે, એ
યોગ્યતાથી એ મોક્ષમાર્ગે પ્રવૃત્ત થાય છે અને એ પ્રવૃત્તિથી એને
શમદમાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ માનવામાં અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ
આવે છે. એ દોષ શાસ્ત્રકારોએ એમ કહીને નિવાર્યો છે કે અલ્પશમ-
દમાદિમંતમાં પ્રવૃત્ત થવાની યોગ્યતા હોય છે અને (એ યોગ્યતાને

કારણે મોક્ષમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને) પ્રવૃત્તિથી વિશિષ્ટ શમદમાદિની સિદ્ધિ થાય છે.

ભરતાદિકને ઈંડીપંથ, રાજપંથ કિરિયા નિર્ગ્રંથ ।
ઉવટિં જાતાં કોઈ ઉગર્યો, તો પણિ સેર ન ત્યજિઈ ભર્યો ॥

૧૧૦ ॥

ભરતાદિક ભાવનાઈ જ ક્રિયા વિના મુક્તિ પામ્યા તે ઈંડીપંથ કહિઈ, રાજપંથ તે નિર્ગ્રંથક્રિયા જ કહિઈ । કોઈ ઉવટિ જાતાં ઊગર્યો - લૂટાણો નહીં તો પણિ ભર્યો સેર ન ત્યજિઈ, એ શુદ્ધ વ્યવહાર છઈ । અત એવ ભરતાઘવલંબન લેઈ ક્રિયા ઉચ્છેદઈ છઈ તે મહાપાતકી શાસ્ત્રઈ કહ્યા છઈ । રોગ ઘણા ઔષધ ઘણાં ઈમ માર્ગ ભિન્ન ભિન્ન છઈ પણિ રાજમાર્ગવ્યવહાર જ સદ્કહિઈ ॥ ૧૧૦ ॥

ભરતાદિકને ક્રિયા વિના, ભાવનાના બળે જ મુક્તિ મળી તે કેડીમાર્ગ જાણવો; રાજમાર્ગ તો સંયમક્રિયા જ છે. કોઈ ઉન્માર્ગે - આડે માર્ગે જાય અને લૂંટાઈ ન જાય, બચી જાય તોપણ ભર્યા મુખ્ય માર્ગને તજવો યોગ્ય નથી. આ જ શુદ્ધ વ્યવહાર - નીતિરીતિ છે. આથી ભરત વગેરેનું અવલંબન લઈને જેઓ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ કરે છે તેમને શાસ્ત્રમાં મહાપાતકી કહ્યા છે. રોગ ઘણા છે તેમ એનાં ઔષધો ઘણાં છે એમ મોક્ષપ્રાપ્તિના માર્ગ ઘણા હોઈ શકે છે, પણ જે રાજમાર્ગ - મુખ્ય માર્ગ, માન્ય માર્ગ છે તેનો વ્યવહાર કરવા પર જ વિશ્વાસ મૂકવો યોગ્ય છે.

તીરથસિદ્ધાદિકનો ભેદ નિયતિ તિહાં નવિ ક્રિયાઉછેદ ।
જાણી કષ્ટ સહી તપ હોય, કરમ નિમિત્ત ન કહિઈ સોય ॥

૧૧૧ ॥

તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધાદિભેદ નિયતિપ્રમાણં છઈ પણિ ક્રિયાઉચ્છેદ ન હુઈ, તત્કાલઈ તત્સામગ્રી જ તત્કાર્યજનક હુઈ । જે ઈમ કહિઉં કષ્ટ ખમવું તે કર્મનિમિત્ત તે ઊપરિ કહઈ છઈ - જાણી કષ્ટ ખમ્યઈ તપ હુઈ પણિ કર્મવેદના માત્ર નહીં । અત એવ “દેહદુઃખં મહાફલં” () ઈહાં ‘જ્ઞાત્વા’ ઈતિ શેષઃ કહિઓ । આભ્યુપગમિક-ઔપક્રમિક દુઃખસહનગુણ તેહ જ તપ, તેહથી ગુણવૃદ્ધિ અનઈ ગુણપ્રતિપાત હુઈ । ક્રિયાનું પણિ એહ જ ફલ ।
અવદામ ચ -

ગુણવૃદ્ધયૈ તતઃ કુર્યાત્ ક્રિયામસ્ખલનાય વા ।

એકં તુ સંયમસ્થાનં જિનાનામવતિષ્ઠતે ॥ (જ્ઞાનસાર ૯, ૭)

અત એવ “માર્ગાચ્યવનનિર્જરાર્થં પરિષોઢવ્યાઃ પરીસહાઃ”

ઈતિ તત્ત્વાર્થે (અ. ૯ સૂ. ૮) પ્રોક્તમ્ । દુઃખસ્ય નાદેયત્વાત્ તત્સહનમનાદેયં ચેત્ કર્મણોઢનાદેયત્વાત્ તન્મોક્ષોઢપિ તથા સ્યાત્ । સ્વભાવસમવસ્થાને ન દુઃખતત્સહનસંકલ્પશ્ચેદ્ “મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર નિઃસ્મૃહો મુનિસત્તમઃ” ઈતિ વચનાત્ । તદા મોક્ષસંકલ્પોઢપિ નેતિ તુલ્યમદઃ ॥ ૧૧૧ ॥

તીર્થસિદ્ધ (સંયમધર્મ - મુનિધર્મ સ્વીકારીને થયેલ સિદ્ધ) અને અતીર્થસિદ્ધ (સંયમધર્મ - મુનિધર્મ સ્વીકાર્યા વિના, ગૃહસ્થદશામાં થયેલ સિદ્ધ) એ ભેદો નિયતિ મુજબ છે. પણ એનાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ

માટે ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થતો નથી. તેના કાળે તે-તે સામગ્રી તે-તે પરિણામ લાવે એટલામાત્રથી તે નિયતિથી જ થાય છે ને ક્રિયા આવશ્યક નથી એમ ન કહેવાય. વળી જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે કષ્ટ ખમવું તે તો વેદનીય કર્મને કારણે છે, એ મોક્ષનો ઉપાય કેમ બને ? તો એના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અનિચ્છાએ કર્મ નિમિત્તે કષ્ટ સહેવું એ મોક્ષનો ઉપાય ન બને પણ જાણીને ઇચ્છાપૂર્વક સહન કરેલું કષ્ટ જ તપ કહેવાય. એથી જ “દેહદુઃખ મહાફલવાળું છે” એ સૂત્રમાં ‘જાણીને’ એ બાકીનો ભાગ છે એમ ગણી ઉમેરવામાં આવે છે. સ્વેચ્છાએ સ્વીકૃત અને જ્ઞાનપૂર્વકના દુઃખ સહન કરવાનો ગુણ તે જ તપ. તેનાથી જ ગુણની (નિર્જરાની – શુદ્ધિગુણની) વૃદ્ધિ થાય છે અને પ્રાપ્ત ગુણો નષ્ટ થતા નથી. ક્રિયાનું પણ એ જ (શુદ્ધિ) ફળ છે. અમે કહ્યું છે કે “તેથી શુદ્ધિગુણની વૃદ્ધિ માટે અથવા પ્રાપ્ત શુદ્ધિગુણમાંથી સ્ખલિત ન થવાય તે માટે ક્રિયા કરવી જોઈએ. જ્યાં શુદ્ધિગુણ પૂર્ણતા પામ્યા હોઈ ગુણવૃદ્ધિને અવકાશ નથી તેમજ જ્યાંથી સ્ખલન કે પતનને પણ કંઈ અવકાશ નથી એવું એકમાત્ર સંયમગુણસ્થાન જિનોનું (વીતરાગનું) છે.” (આ તેરમું સયોગિકેવલી ગુણસ્થાન કહેવાય છે.) આથી જ “મોક્ષમાર્ગમાંથી ચ્યુત ન થવાય તે માટે અને સકામ કર્મનિર્જરા (ઇચ્છાપૂર્વક કર્મો ખેરવી નાખવા) માટે કષ્ટો સહન કરવાં જોઈએ” એમ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે. દુઃખો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી તેથી દુઃખસહન પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી એમ જો માનીએ તો કર્મો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી તેથી (કર્મભોગ પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી અને પરિણામે કર્મભોગ દ્વારા) કર્મોમાંથી છુટકારો પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી એમ માનવા

વારો આવશે. સ્વભાવમાં સમ્યક્પણે સ્થિર જીવને દુઃખને સ્વીકારવાની કે તેને સહન કરવાની ઇચ્છા હોતી નથી એમ જો કહો તો “ઉચ્ચ કોટિના આધ્યાત્મિક મુનિને સંસારની સ્પૃહા હોતી નથી તેમ મોક્ષની પણ હોતી નથી” એ વચન અનુસાર સ્વભાવમાં સમ્યક્પણે સ્થિર જીવને મોક્ષની ઇચ્છા નથી હોતી એમ એ અમારા સરખી વાત જ થઈ.

કોઈ ઘણાં કાલિ મોક્ષાં જાઈ છઈ, કોઈ થોડાં કાલિં તે કિમ ?
તે ઊપરિ કહઈ છઈ -

બહુ ઈંધણ બહુ કાલિં બલૈ, થોડાં કાલઈ થોડું જલૈ ।
અગ્નિતણી જિમ શક્તિ અભંગ, તિમ જાણો શિવકારણ

સંગ ॥ ૧૧૨ ॥

ઘણાં ઈંધન હોઈ તે ઘણાં કાલિં બલઈ, થોડું ઈંધન હોઈ તે
થોડાં કાલઈ જલઈ, પણ અગ્નિની શક્તિ અભંગ જ છઈ તિમ
શિવકારણ જ્ઞાનાદિકનો સંગ જાણો । કમઈ બહુકાલક્ષપણીયનઈ
સાધન બહુ કાલઈ ખપાવઈ, સ્તોકકાલક્ષપણીયનઈ સ્તોક કાલઈ ।
તથાસ્વભાવ તે તથાભવ્યતાનિયત છઈ । ભોગવઈ જ કર્મ ખપઈ તો
કહિઈ કો મોક્ષ ન જાઈ । ચરમશરીરનઈ પણ સાસ્વાદનાદિ-
અપૂર્વકરણાંતનઈ અંતઃ કોટકોટિ બન્ધ છઈ, પ્રતિસમય ૭-૮નો,
ભામાટઈ^૧ કમઈ યથોચિત કર્મસાધનઈ જીવ મોક્ષાં જાઈ, ઈમ
સદહિઈ ॥ ૧૧૨ ॥

કોઈ ઘણા કાળે મોક્ષે જાય છે, કોઈ થોડે કાળે તે કેમ એ પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ઈંધણ ઘણું હોય તો એને બળતાં વધુ વાર લાગે,
થોડું હોય તો ઓછી વાર લાગે પણ અગ્નિની શક્તિ તો અખંડ,
પૂરેપૂરી છે. તેમ મોક્ષના કારણરૂપ જ્ઞાનાદિકના સંગ વિશે પણ
સમજવાનું છે. કમશઃ બહુ કાળે ખપે - ક્ષય પામે એવાં કર્મ હોય
તો જ્ઞાનાદિક એનો બહુ કાળે ક્ષય કરે, થોડે કાળે ક્ષય પામે એવાં
કર્મ હોય તો એનો થોડે કાળે ક્ષય કરે. વત્તેઓછે કાળે ખપે એવાં

૧. અન્યત્ર 'માટઈ' મળે છે.

કર્મ હોવાં તે જીવનો સ્વભાવ એના ભવ્યત્વથી નિયત થયેલ હોય છે. કર્મ ભોગવીને જ ખપાવવાનાં હોય છે, જ્ઞાનાદિની એમાં શી જરૂર એમ કહેતા હો તો એ બરાબર નથી. કેમકે કર્મ ભોગવીને જ ખપાવવાનાં હોય તો કોઈ ક્યારેય મોક્ષે જાય જ નહીં. જેને છેલ્લું શરીર (જન્મ) છે એવા જીવને પણ સાસ્વાદન (પતિત જીવે પૂર્વ કાળમાં અનુભવેલ સમ્યક્ત્વનો આસ્વાદ માત્ર જેમાં જેવા હોય) એ ગુણસ્થાન - આધ્યાત્મિક ભૂમિકાથી માંડીને અપૂર્વકરણ (અભૂતપૂર્વ શુભ પરિણામવાળા) આઠમા ગુણસ્થાનની વચ્ચે કરોડો ગણા કરોડો - અસંખ્ય કર્મબંધ રહેલા હોય છે. પ્રતિક્ષણે ૭-૮ કર્મબંધ થાય છે. એ કર્મોનાં ફળ(વિપાક) કમબદ્ધ ભોગવીને કર્મો ખપાવવાનાં હોય તો ભવપરંપરા ચાલ્યા જ કરે, મોક્ષ થાય જ નહીં. તેથી કર્મ ખપાવવાના યથોચિત જ્ઞાનાદિક ઉપાયથી (ફળ ભોગવ્યા વિના માત્ર કર્મપ્રદેશોને ભોગવીને) જીવ મોક્ષે જાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે.

દંડાદિક વિણ ઘટ નવિ હોય, તસ વિશેષ મૃદભેદઈ જોય ।
તિમ દલભેદઈ ફલમાહિં ભિદ્ધ, રત્નત્રય વિણ શિવ નવિ
કદ્ધ ॥ ૧૧૩ ॥

દંડાદિક વિના ઘટાદિક કહીઈ નીપજઈ નહીં પણ તસ વિશેષ
કં ઘટાદિવિશેષ તે ઉપાદાનકારણ જે મૃત્તિકા તદ્વિશેષઈ હોઈ । તિમ
રત્નત્રય વિના મોક્ષ કદાપિ ન હોઈ પણ^૧ ફલ જે
તીર્થકરાતીર્થકરાદિસિદ્ધાવસ્થારૂપ તદ્ભેદ તે દલભેદઈ કં
જવદલભેદઈ હોઈ । ઉક્તં ચ વિંશિકાયામ્ -

ણ ય સવ્વહેઉતુલ્લં ભવ્વત્તં હંદિ સવ્વજ્જવાણં ।

જં તેણોણોવક્ખિત્તા ણો તુલ્લા દંસણાઈઆ । (૪, ૧૭)

વિચિત્રદર્શનાદિસાધનોપનાયક વિચિત્રાનન્તરપરમ્પરસિદ્ધાઘ-
વસ્થાપર્યાયોપનાયક તથાભવ્યત્વ-ઈતરકારણાક્ષેપક મુખ્ય કારણ
ધારવું ॥ ૧૧૩ ॥

દંડ વગેરે વિના ઘટ વગેરે ક્યાંયે નીપજે નહીં પણ ઘડા વગેરેમાં
જે વિશેષતાઓ હોય છે - કોઈ હલકો, કોઈ ભારે, કોઈ પાણીને
વધારે ઠારનારો, કોઈ ઓછો - તે તેના ઉપાદાનકારણ માટીની
વિશેષતાને લઈને હોય છે. તેમ જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય વિના મોક્ષ કદી
ન હોય પણ તીર્થકરપદ પ્રાપ્ત કરીને - તીર્થ પ્રવર્તાવીને થયેલ સિદ્ધ
તથા તીર્થકરપદ વિના થયેલ સિદ્ધ વગેરે અવસ્થાભેદો તે જીવોના
વર્ગોના ભેદને કારણ હોય છે. 'વિંશિકા'માં કહ્યું છે કે "ખરે જ,
જ્ઞાનાદિ સર્વ હેતુઓની જેમ સર્વ જીવોનું ભવ્યત્વ પણ સરખું હોતું

૧. પણ પણ ઉં

નથી, કેમકે એ ભવ્યત્વથી ખેંચાઈ આવેલા દર્શનાદિક પણ સરખાં હોતાં નથી.” આમ વિવિધ - વિશિષ્ટ દર્શનાદિ સાધનોને ખેંચી આણનાર તથા અનન્તર, પરંપર એવી વિશિષ્ટ સિદ્ધાવસ્થાના ભેદોને લાવનાર એ પ્રકારના ભવ્યત્વને, એ અન્ય કારણોને ખેંચી લાવનાર હોઈ, મુખ્ય કારણ જાણવું.

સિદ્ધિ ન હોઈ કોઈની વ્રત થકી, તો પણ મત વિરયો
તેહ થકી ।

ફલસંદેહઈં પણ કૃષિકાર વપઈ બીજ લહઈ[હિં]^૧ અવસર
સાર ॥ ૧૧૪ ॥

કોઈનઈ વ્રતથકી - ચારિત્રાદિક્રિયાથકી સિદ્ધિ ન હોઈ
કર્મવૈગુણ્યાદિકઈં, તો પણ એહ મોક્ષસાધનથકી વિરયસ્યો માં, જે
માટઈં ફલસંદેહઈં પણ કૃષિકાર કં કરસણી બીજ વપઈ છઈં, સાર
અવસર વર્ષાકાલાદિ લહી, અગ્નિમકાલભાવિ પવન-વૈગુણ્યાદિ
સામગ્રીવિઘટક જાણી વિરયતા નથી । ન હિ ફલાવશ્યમ્ભાવનિશ્ચયઃ
પ્રવૃત્તૌ કારણમ્, કિન્તુ પ્રકૃતે ઈષ્ટોપાયત્વનિશ્ચય એવ ॥ ૧૧૪ ॥

કોઈને કર્મની વિપરીતતાને કારણે વ્રત એટલે કે ચારિત્રાદિ
ક્રિયાથી સિદ્ધિ ન થાય તોપણ એનાથી - ચારિત્રાદિ મોક્ષસાધનથી
વિરત - નિવૃત્ત થશો નહીં, કારણકે ફળનો સંદેહ હોવા છતાં ખેડૂત
વર્ષાકાલ વગેરે યોગ્ય અવસર જોઈને બીજ વાવે છે, પછીના સમયે
આવી પડનારી, સામગ્રીનો નાશ કરનારી પવન(વાવાઝોડું) વગેરેની
વિપરીતતાનો વિચાર કરીને બીજ વાવતાં અટકતા નથી. ફળ અવશ્ય
મળવાનું છે એવો નિશ્ચય એ પ્રવૃત્તિનું કારણ નથી, પરંતુ પ્રસ્તુત કાર્ય
માટે એ ઈષ્ટ ઉપાય છે એવો નિશ્ચય પ્રવૃત્તિનું કારણ છે.

૧. અન્યત્ર 'લહિં' પાઠ મળે છે.

એહ જ કહઈ છઈ -

હેતુપણાનો સંશય નથી જ્ઞાનાદિકગુણમાં મૂલથી ।

તે માટઈ શિવતાણો ઉપાય સદ્દહયો જિમ શિવસુખ થાય ॥

૧૧૫ ॥

અનુપાયવાદી ગતઃ ॥

જ્ઞાનાદિક ગુણ જે મોક્ષસાધન છઈ તેહમાં હેતુપણાનો સંશય નથી । સામાન્ય વ્યભિચાર અનુગતા ગુરુધર્મારોપસ્થિતિ વિના અન્વયવ્યતિરેકઈ જ્ઞાનત્વાદિકઈ કારણતા નિશ્ચય છઈ । જે મોક્ષઈ ગયા, જે જાઈ છઈ, જે જાસ્યઈ તે જ્ઞાનાદિત્રયસામ્રાજ્યઈ જ । અત એવ પ્રકાશ-શોધ-ગુપ્તિદ્વારઈ જ્ઞાન-તપ-સંયમનઈ મોક્ષહેતુતા આવશ્યકઈ કહી છઈ -

નાણં પયાસયં સોહઓ તવો સંજમો અ ગુપ્તિકરો ।

તિણ્ડં પિ સમાઓગે મુકખો જિણસાસણે ભણિઓ ॥

(આવ. નિર્યુક્તિ ૧૦૩)

એ ગાથાઈ એ કારણના પ્રકાશાદિવ્યાપાર અર્જવા મોક્ષાર્થી પ્રવર્તઈ, એ મોક્ષનો ઉપાય સદ્દહયો જિમ સત્પ્રવૃત્તિ શિવસુખ થાઈ ॥ ૧૧૫ ॥ અનુપાયવાદી ગયો । એ ૬ સ્થાન થયાં ।

જ્ઞાનાદિક ગુણ મોક્ષસાધન છે તેમાં મૂળથી જ એ હેતુ - સાધન હોવા વિશે સંશય નથી. સામાન્ય વ્યભિચાર - નિયમભંગમાં મુખ્ય ધર્મનો આરોપ પણ અનુસ્યૂત ન હોય તો અન્વયવ્યતિરેકથી જ્ઞાનાદિક ગુણો મોક્ષના કારણરૂપ હોવાનો નિશ્ચય થઈ જાય છે. જે મોક્ષે ગયા છે, જે જાય છે અને જે જશે તે જ્ઞાનાદિ ત્રણ ગુણના

સામ્રાજ્યથી - આધિપત્ય જ. આથી જ 'આવશ્યકસૂત્ર'માં પ્રકાશ, શોધ અને ગુપ્તિ દ્વારા જ્ઞાન, તપ અને સંયમને મોક્ષના હેતુ કહ્યા છે :

“જ્ઞાન પ્રકાશ કરનાર છે, તપ શુદ્ધિ કરનાર છે અને સંયમ ગુપ્તિ એટલે કે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિનો નિગ્રહ કરનાર છે. એ ત્રણેના ભેગા થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ જિનશાસનમાં કહ્યું છે.”

આ ગાથાનાં જ્ઞાનાદિ કારણના પ્રકાશ કરવો વગેરે વ્યાપાર કહ્યા છે તે પ્રાપ્ત કરવા મોક્ષાર્થી પ્રવર્તે છે. મોક્ષનો આ ઉપાય છે એમ શ્રદ્ધા કરજો, જેથી એ સત્પ્રવૃત્તિથી મોક્ષસુખ મળે.

આમ અનુપાયવાદીઓનું - મોક્ષના ઉપાય નથી એમ માનનારાઓનું - ખંડન થયું. આ રીતે સમ્યક્ત્વનાં છ સ્થાનની વાત પૂરી થઈ.

॥ ઢાલ ॥

મિથ્યામતનાં એ ષટ્થાનક જે ત્યજઈ ગુણવંતા જી,
સુધું સમકિત તેહ જ પામઈ, ઇમ ભાખઈ ભગવંતા જી ।
નયપ્રમાણથી તેહનઈ સૂઝઈ સઘલો મારગ સાચો જી,
લહે અંશ જિમ મિથ્યાદષ્ટિ, તેહમાંહિ કોઈ મત રાચો જી ॥

૧૧૬ ॥

મિથ્યામતિનાં એ ૬ સ્થાન - નાસ્તિકવાદ (૧) અનિત્યવાદ
(૨) અકર્તૃવાદ (૩) અભોક્તૃવાદ (૪) મોક્ષાભાવવાદ (૫)
અનુપાયવાદ (૬) જેહ ગુણવંત ત્યજઈ તે સુધું સમકિત પામઈ ।
તત્ત્વપરીક્ષાજન્ય અપાયરૂપ જ્ઞાન તેહ જ સમકિત છઈ । ઉક્તં ચ
સંમતૌ -

[એવં જિણપન્નત્તે] સદ્દહમાણસ્સ ભાવઓ ભાવે ।

પુરિસસ્સામિણિબોહે દંસણસદ્દો હવઈ જુત્તો ॥

(સમ્મતૌ, ગા૦ કા. ૨૩૨)

ષટ્સ્થાનવિષય તત્તત્રકારક જ્ઞાનઈ સમ્યક્ત્વવંત ભગવંત
થાઈ । સમ્યગ્દષ્ટી અંશથી કેવલી છઈ તેહનઈ નયપ્રમાણઈ કરી
સઘલો મારગ સાચો સૂઝઈ । મિથ્યાદષ્ટી તે એક-એક અંશનઈ તત્ત્વ
કરીનઈ ગ્રહઈ, બીજાસ્યું દ્વેષ કરઈ તેમાંહિ કોઈ રાચસ્યો
માં ॥ ૧૧૬ ॥

❀

મિથ્યામતિનાં છ સ્થાનક અહીં વર્ણવ્યાં - (૧) નાસ્તિકવાદ,
(૨) અનિત્યવાદ, (૩) અકર્તૃવાદ, (૪) અભોક્તૃવાદ, (૫)
મોક્ષાભાવવાદ અને (૬) અનુપાયવાદ. આ છ સ્થાનકને જે તજે તે

શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પામે. તત્ત્વપરીક્ષાથી નીપજતું સંશયરહિત નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે જ સમ્યક્ત્વ છે. 'સંમતિ'માં કહ્યું છે કે "આમ જિનદેવે નિરૂપિત કરેલા ભાવમાં - પદાર્થમાં ભાવપૂર્વક શ્રદ્ધા રાખનાર પુરુષના આભિનિબોધ એટલે કે મતિજ્ઞાન માટે દર્શન એટલે કે સમ્યક્ત્વ શબ્દ સમુચિત છે."

આ છ સ્થાનો વિશેના તે-તે પ્રકારના જ્ઞાનથી જીવ સમ્યક્ત્વવંત ભગવંત (આધ્યાત્મિક સંપત્તિવાળો) થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પોતાના આ સમ્યક્ત્વના અંશથી કેવલી છે કેમકે તેને નય અને પ્રમાણ વડે માર્ગ સાચો દેખાયો છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ એક-એક અંશને તત્ત્વ - સત્ય ગણીને ચાલે છે, બીજા અંશોનો દ્વેષ કરે છે તેથી મિથ્યાદષ્ટિમાં કોઈ રાયશો નહીં.

ગ્રહી એકેક અંશ જિમ અંધલ કહઈ કુંજર એ પૂરો જી,
તિમ મિથ્યાત્વી વસ્તુ ન જાણઈ, જાણે અંશ અધૂરો જી ।
લોચન જેહનાં બિહુ વિકસ્વર તે પૂરો ગજ દેખઈ જી,
સમકિતદષ્ટી તિમ સકલનયસંમત વસ્તુ વિશેષઈ જી ॥ ૧૧૭ ॥

જિમ કોઈ અંધો ઇક-ઇક અંશ ગ્રહી પૂરો કુંજર એ ઇમ સદહઈ
- દંત ગ્રહઈ તે મૂલકપ્રમાણ કહઈ, શુંડિ ગ્રહઈ તે દંડપ્રમાણ, કર્ણ
ગ્રહઈ તે સૂર્યપ્રમાણ, ચરણ ગ્રહઈ તે કોઠીપ્રમાણ કહઈ તિમ
મિથ્યાત્વી વસ્તુ યાવદ્ધર્મમાન છઈ તાવદ્ધર્મમાન જાણઈ નહીં,
અધૂરો એક અંશભેદાદિક જાણઈ । જેહનાં બે લોચન વિકસ્વર છઈ,
અનુપહત છઈ તે કર-ચરણ-દંતાદ્યવયવઈ સંસ્થાન-રૂપાદિકઈ
વિશિષ્ટ પૂરો હાથી દેખઈ તિમ સમ્યગ્દષ્ટી સકલનયસંમિત વસ્તુ
છઈ તે વિશેષઈ નયવાદમાહિં ઉદાસીન હુઈ રહઈ, ન નિંદઈ, ન
સ્તવઈ, કારણ વિના નયભાષાઈ ન બોલઈ, “ઓહારિણિં
અપ્પિયકારણિં ચ ભાસં ન ભાસિજજ સયા સ પુજજો” (દશવૈ. અ.
૯ ઉ. ૩, ગાથા ૯) ઇતિ વચનાત્ ॥ ૧૧૭ ॥

જેમ કોઈ આંધળો હાથીનો એકએક અંશ ગ્રહીને એ પૂરો હાથી
છે એમ માને છે - દાંત પકડ્યા છે તે હાથીને મૂળા જેવો કહે છે,
સૂંઢ પકડી તે ડાંડા જેવો કહે છે, કાન પકડ્યા તે સૂપડા જેવો કહે
છે, પગ પકડ્યા તે કોઠી જેવો કહે છે - તેમ મિથ્યાત્વી વસ્તુ જેટલા
ધર્મવાળી છે તેટલા ધર્મવાળી સમજતા નથી, વસ્તુને અધૂરી - એના
એકએક અંશભેદને જાણે છે (પણ સંપૂર્ણ વસ્તુને જાણી એમ માને
છે). જેની બે આંખો ખુલ્લી છે, દૂષિત નથી તે સૂંઢ, પગ, દાંત વગેરે

અવયવો અને શરીરરચના, રૂપ વગેરેને લઈને વિશિષ્ટ પૂરો હાથી જુએ છે તેમ સમ્યક્દષ્ટિ જીવ સકલનયયુક્ત વસ્તુને જુએ છે, અને કોઈ વિશિષ્ટ નયવાદ પરત્વે ઉદાસીન રહે છે. એને એ નિંદતો નથી, એની પ્રશંસા કરતો નથી. શિષ્યોને સમજાવવા વગેરે કારણ વિના નયની ભાષામાં બોલતો નથી - “મતાગ્રહી (એકાન્તવાદી) અને અપ્રિયકારી ભાષા તે પૂજ્ય કદી બોલે નહીં” એ વચન અનુસાર.

અંશ ગ્રહી નયકુંજર ઊઠ્યા, વસ્તુતત્ત્વતરુ ભાજઈ જી,
 સ્યાદ્વાદઅંકુશથી તેહનઈ આણઈ ધીર મુલાજઈ જી,
 તેહ નિરંકુશ હોઈ મતવાલા, ચાલા કરઈ અનેકો જી,
 અંકુશથી દરબારિં છાજઈ, ગાજઈ ધરીઅવિવેકો જી ॥ ૧૧૮ ॥

નયરૂપ કુંજર છઈ તે એકેક અંશ ગ્રહી ઉન્મત્ત થકા ઊઠ્યા
 છૈં તે વસ્તુતત્ત્વરૂપ તરુ કં વૃક્ષનઈ ભાજઈ છઈ । ધીરપુરુષ છઈ
 તે અંશગ્રાહી નયકુંજરનઈ સ્યાદ્વાદઅંકુશઈ મુલાજઈ આણઈ - વશ
 કરઈ । તેહ નિરંકુશ હોઈ નિરપેક્ષ થકા ચાલઈ તો મતવાલા હોઈ,
 અનેક ચાલા કરઈ, વેદાંતાદિ વાદમાંહિ પ્રવેશ કરીનઈ । હાથી પણિ
 નિરંકુશ હાટ ઘર ભાંજઈ, સ્વતંત્ર થકા વનમાંહિ ફિરઈ, અંકુશથી
 દરબારઈ છાજઈ, વિવેક ધરી પટ્ટહસ્તી થઈ ગાજઈ । નય પણિ
 સ્યાદ્વાદઅંકુશઈ સીખવ્યા જિનશાસનરૂપ રાજદારઈ છાજઈ,
 આપબલઈ ગાજઈ ॥ ૧૧૮ ॥

એક-એક અંશને ગ્રહણ કરનારા - એકાંતિક નયરૂપી હાથી
 ઉન્મત્ત થઈ ઊઠે છે અને વસ્તુતત્ત્વરૂપ વૃક્ષને ભાંગે છે. ધીર પુરુષ
 સ્યાદ્વાદરૂપી અંકુશથી એ અંશગ્રાહી નયરૂપી હાથીને મર્યાદામાં
 આણે છે - વશ કરે છે. જેમ નિરંકુશ હાથી દુકાન, ઘર વગેરે ભાંગે
 છે, સ્વતંત્ર થઈને વનમાં ફરે છે પણ અંકુશમાં લીધે દરબારે શોભે
 છે, વિવેક ધરીને મુખ્ય હાથીનું પદ પામી ગાજે છે - ગૌરવ અનુભવે
 છે તેમ અંશગ્રાહી નયો નિરંકુશ થઈને સ્વતંત્રપણે ચાલે છે, વેદાંતાદિ
 મતોમાં પ્રવેશ કરીને મત્ત બનીને અનેક ચાળા કરે છે, પણ
 સ્યાદ્વાદરૂપી અંકુશથી વિવેક શીખી જિનશાસનરૂપ રાજદારે શોભે
 છે અને આપબળે ગાજે છે, ગૌરવવંતા બને છે.

નૈયાયિક વૈશેષિક વિચર્યા નૈગમનયઅનુસારઈ જી,^૧
 વેદાંતી સંગ્રહનયરંગિ, કપિલશિષ્ય વ્યવહારિં જી ।
 ઋજુસૂત્રાદિકનયથી સૌગત, મીમાંસક નયભેલઈ જી,
 પૂર્ણ વસ્તુ જૈનપ્રમાણે, ષટ્દરશન એક મેલે જી ॥ ૧૧૯ ॥

નૈયાયિક વૈશેષિક એ બે દર્શન નૈગમનયનઈ અનુસારઈ
 વિચર્યા, તે પૃથગ્ નિત્યાનિત્યાદિદ્રવ્ય માનઈ, પૃથિવી પરમાણુરૂપા
 નિત્યા, કાર્યરૂપા ત્વનિત્યા એ પ્રક્રિયા છઈ । નૈગમનય તે નયદ્વયાત્મક
 છઈ, એકત્ર પ્રાધાન્યેનોભયાનભ્યુપગમાદ્ મિથ્યાત્વમ્ । ઉક્તં ચ -
 દોહિંવિ જ્ઞએહિં [જ્ઞીઅં] સત્યમુલૂએજ્ઞ તહવિ મિચ્છતં ।

જં સવિસયપ્પહાજ્ઞત્તણેજ્ઞ અણ્ણુણ્ણનિરવેક્ખં[કખ્ખા] ॥

(સમ્મતૌ, કા. ૩, ગા. ૪૯)

વેદાંતી તે સંગ્રહનયનઈ રંગિ ચાલ્યા, જે માટિં તે શુદ્ધ
 આત્મદ્રવ્ય માંનઈ છઈ । ઉક્તં ચ -

દવ્વહ્કિયનયપયડી સુદ્ધા સંગહપરૂવણાવિસઓ ।

(સમ્મતૌ કા. ૧ ગા. ૪)

કપિલશિષ્ય ૨૫ તત્ત્વપ્રક્રિયા માનતા વ્યવહારનયઈ ચાલ્યા,
 ઉક્તં ચ -

૧. સરખાવો :

બૌદ્ધાનામૃજુસૂત્રતો મતમભૂદ્ધેદાન્તિનાં સહ્સ્રહાત,
 સાહ્સ્રખ્યાનાં તત એવ નૈગમનયાદ્ યોગશ્ચ વૈશેષિકઃ ।
 શબ્દબ્રહ્મવિદ્દેહપિ શબ્દનયતઃ સર્વૈર્નૈર્ગુમ્હિતા,
 જૈની દષ્ટિરિતીહ સારતરતા પ્રત્યક્ષમુદ્ધીક્ષતે ॥૬॥

(અધ્યાત્મસાર, અ. ૧૯, શ્લો. ૬)

જં કાવિલે દરિસણે એવં દવ્વકિયસ્સ વત્તવ્વં ।

(સમ્મતૌ, કા. ૩, ગા. ૪૮)

વ્યવહાર તે દ્રવ્યાર્થિકભેદ છઈ ।

સૌગત ૪ ઋજુસૂત્રાદિકનયથી થયા - સૌત્રાંતિક વૈભાષિક યોગાચાર માધ્યમિક, એ ઋજુસૂત્ર શબ્દ સમભિરૂઢ એવંભૂતનયથી અનુક્રમઈ થયા ।

મીમાંસક ઉપલક્ષણઈ વૈયાકરણાદિક નયભેલઈ - નયસંકરઈ થયા ।

પૂર્ણ - પૂરું નયભંગપ્રમાણઈ વસ્તુ જૈન પ્રમાણઈ ષટ્દર્શનનઈ એકમેલઈ મેલવઈ, “ભદં મિચ્છદંસણ'સમૂહમઈઅસ્સ” (સમ્મતૌ કા. ૩. ગા. ૬૯) ઈત્યાદિ વચનાત્ ॥ ૧૧૯ ॥

નૈયાયિક અને વૈશેષિક એ બે દર્શન નૈગમનયને સ્વીકારીને ચાલ્યા છે અને એમણે નિત્ય અને અનિત્ય પ્રકારનાં પૃથક્ દ્રવ્યો માન્યાં છે - પરમાણુરૂપ પૃથ્વી નિત્ય અને કાર્યરૂપ પૃથ્વી (ઘડો) અનિત્ય એ રીતે નૈગમનય દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક બંને નયવાળો છે. છતાં એમાં મિથ્યાત્વ છે કેમકે તે એક જ વસ્તુમાં બંને નયોને, અને તેમના વિષયોને સમબલ માનતો નથી અને બંનેને સાવ નિરપેક્ષ ગણે છે. દ્રવ્ય અને પર્યાયનો આત્યંતિક ભેદ માને છે, એટલે એકમાં જ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ બંને ધર્મો પ્રધાનપણે છે એમ માનતા નથી. કહ્યું છે કે, “વૈશેષિક મતના પ્રવર્તક ઉલૂકે - કણાદ મુનિએ બન્ને નયોથી શાસ્ત્ર રચ્યું છે, તેમ છતાં એ મિથ્યાત્વ છે કેમકે

૧. મીછદંસણ ૩૦, મીછદંસણ પ૦ (અન્યત્ર 'મિચ્છદંસણ' મળે છે.)

સ્વવિષયમાં એક નય(દ્રવ્યાર્થિક કે પર્યાયાર્થિક)ના પ્રાધાન્યથી બન્ને એકબીજાથી નિરપેક્ષ રીતે પ્રવર્તે છે.”

વેદાંતી સંગ્રહનયના સિદ્ધાંતથી આનંદપૂર્વક ચાલ્યા છે, કેમકે એ શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યમાં માને છે. કહ્યું છે કે, “દ્રવ્યાર્થિક (દ્રવ્યને જ ગ્રહણ કરનાર) નયની પ્રકૃતિ ધરાવતો એ શુદ્ધ સંગ્રહનયનું નિરૂપણ કરનારો મત છે.”

કપિલના શિષ્યો એટલે કે સાંખ્યમતવાદીઓ ૨૫ તત્ત્વની પ્રક્રિયામાં માને છે તેથી એ વ્યવહારનયથી ચાલ્યા છે એમ કહેવાય. કહ્યું છે કે, “કપિલનું જે દર્શન છે તેમાં પણ દ્રવ્યાર્થિક નયનું વક્તવ્ય છે.” વ્યવહારનય તે દ્રવ્યાર્થિક નયનો જ ભેદ છે.

બૌદ્ધમત ઋજુસૂત્ર આદિ ચાર નયથી ચાર પ્રકારે થયો – સૌત્રાંતિક, વૈભાષિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક. એ ચાર અનુક્રમે ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નયમાંથી નીકળ્યા છે. મીમાંસક અને એની સાથે વૈયાકરણ વગેરે મતો નયોના મિશ્રણથી થયા છે. નયો અને પ્રમાણથી જૈન દર્શન વસ્તુને પૂર્ણપણે જાણે છે અને છયે દર્શનોનો સમન્વય કરે છે. કહ્યું છે કે “મિથ્યા દર્શનોના સમૂહરૂપ જૈન દર્શનનું કલ્યાણ થાઓ.”

નિત્યપક્ષમાંહિં દૂષણ દાખૈ, નયઅનિત્યપક્ષપાતી જી,
નિત્યવાદમાંહિં જે રાતા તે અનિત્યનયઘાતી જી ।
માહોમાંહિં લડે બે કુંજર, ભાંજઈ નિજકર-દંતો જી,
સ્યાદવાદસાધક તે દેખઈ, પડઈ ન તિહાં ભગવંતો જી ॥

૧૨૦ ॥

અનિત્યનયના પક્ષપાતી ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધાદિક છે તે નિત્યપક્ષમાંહિં દૂષણ દાખઈ, અંકુરાદિજનકાજનાકા^૧ત્વાદિવિરોધઈ ક્ષણિક બીજાદિ થાપઈ છઈ, સદશક્ષણદોષઈ અભેદગ્રહાદિ ઉપપાદઈ છઈ । જે નિત્યવાદમાંહિં રાતા છઈ તે અનિત્યનયઘાતી છે, એકાંતનિત્ય આત્માદિ માંનઈ । તે માહોમાંહિ બે હાથી લડઈ છઈ, લડતા પોતાના કર દંત ભાજઈ છઈ । સ્યાદવાદસાધક છઈ તે તે લડાઈ દેખઈ છઈ, પણ ભગવંત તિહાં પડઈ નહી, ઉદાસીન રહઈ । ઉક્તં ચ -

અન્યોન્યપક્ષ-પ્રતિપક્ષભાવાદ્ યથાહપરે મત્સરિણઃ પ્રવાદાઃ ।
નયાનશેષાનવિશેષમિચ્છન્ન પક્ષપાતી સમયસ્તથા તે ॥

(હૈમ)દ્વાત્રિંશિકાયામ્ ॥ (અન્યયોગ. ૩૦) ॥ ૧૨૦ ॥

અનિત્યગ્રાહી નયના (દષ્ટિના) પક્ષપાતી જે ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધો વગેરે છે તે નિત્યવાદમાં દોષ જુએ છે. વાવવાની ક્ષણે જે બીજ હતું તેમાં અંકુરજનકત્વ નહોતું, અંકુરજનકત્વ બીજમાં પછીથી પ્રગટે છે તેનો વિરોધ લક્ષમાં લઈ તેઓ બીજની ક્ષણિકતા - બીજક્ષણોનું જુદાપણું સ્થાપે છે અને બીજક્ષણો સદશ દેખાવાના દોષને કારણે

૧. અન્યત્ર '૦જનકત્વાદિ' મળે છે.

અભેદમત ઊભો થાય છે તેમ પ્રતિપાદિત કરે છે. જેઓ નિત્યવાદમાં આસક્ત છે - એકાંત નિત્ય આત્મામાં માને છે તેઓ અનિત્યવાદનું ખંડન કરે છે. આમ આ બે નયોરૂપી બે હાથીઓ માંહોમાંહે લડે છે અને લડતાંલડતાં પોતાનાં સૂંઢ-દાંત ભાંગે છે. સ્યાદ્વાદના સાધક જે ભગવંત છે તે એ લડાઈ જુએ છે એ લડાઈમાં પડતા નથી, એ વિશે તટસ્થ રહે છે. ‘બત્રીશી’માં કહ્યું છે કે “પરસ્પર પક્ષ અને પ્રતિપક્ષનો ભાવ હોવાથી અન્ય મતો એકબીજાનો દ્વેષ કરે છે તેવી રીતે, જિન ભગવાન ! તમારો સિદ્ધાંત, બધા નયોને સમાનપણે ઇચ્છતો હોવાથી, પક્ષપાતી નથી.”

છૂટાં રત્ન ન માલા કહીઈ, માલા તેહ પરોયાં જી,
તિમ એકેક દર્શન નવિ સાચાં, આપહિ આપ વિગોયાં જી ।
સ્યાદ્વાદસૂત્રઈં તે ગુંથ્યાં સમકિતદર્શન કહીઈં જી,
સમુદ્રઅંશ નીનિા^૧ સમુદ્રતણી પરિં પ્રગટ ભેદ ઇહાં લહીઈ

જી ॥ ૧૨૧ ॥

છૂટાં રત્નનઈ માલાપર્યાય ન કહિઈં, પરોયાં હોઈ તિવારઈ
માલાપર્યાય કહિઈં, તિમ ઇકેક દર્શન છૂટાં છઈ તે એકાંતાભિનિવેશઈ
સાચાં ન કહિઈં । આપઈ જ આપ વિગોયાં । સ્યાદ્વાદસૂત્રઈં તે ગુંથ્યાં
હુઈ તિવારઈ સમ્યગ્દર્શન કહિઈં, સ્યાત્કારઈ એકાંતાભિનિવેશ
ટલઈં । જિમ માલાકારનઈ પુષ્પાદિક સિદ્ધ છઈ તેહનો યોજનમાત્ર
વ્યાપાર તિમ સમ્યગ્દષ્ટીનઈ સિદ્ધદર્શનનઈ વિષઈ સ્યાદ્વાદયોજન-
માત્ર વ્યાપાર છઈ । તાવતૈવ જિતં જગત્ । સમુદ્રઅંશ નઈ સમુદ્રમાં
જેતલોં ભેદ તેતલો નયપ્રમાણમાં જાણવો । ઉક્તં ચ -

ન સમુદ્રોડસમુદ્રો વા સમુદ્રાંશો યથોચ્યતે ।

નાપ્રમાણં પ્રમાણં વા પ્રમાણાંશસ્તથા નયઃ ॥ ઇતિ^૨ ॥ ૧૨૧ ॥

છૂટાં રત્નને માળાનું નામ ન અપાય, દોરામાં પરોવ્યાં હોય
ત્યારે માળા નામ અપાય, તેમ એકેક દર્શન છૂટાં રહીને તો એકપક્ષી
અભિનિવેશ પ્રગટ કરે છે તેથી તે સાચાં નથી. એ પોતે જ પોતાને
વગોવે છે. એ દાર્શનિક મતો સ્યાદ્વાદરૂપી દોરામાં ગૂંથાય છે ત્યારે
એ સમ્યગ્દર્શન બને છે કેમકે 'સ્યાત્' (અમુક દષ્ટિએ કે અપેક્ષાએ

૧. અન્યત્ર 'નઈ' મળે છે.

૨. ઇતિ એ સત્ય કહ્યું ગીતાર્થે ચિત્તમાં ભાવીઈ પુ.

હોઈ શકે) એવા ભાવથી મતાભિનિવેશ દૂર થાય છે. જેમ માળીને માટે ફૂલો તો હાજર હોય છે, એણે માત્ર એને દોરાથી જોડવાની ક્રિયા કરવાની હોય છે તેમ જે સમ્યગ્દષ્ટિ ધરાવે છે તેમણે અન્ય સિદ્ધ થયેલાં દર્શનોને સ્યાદ્વાદમાં જોડવામાત્રનો વ્યાપાર કરવાનો હોય છે. એટલામાત્રથી જગત જિતાઈ જાય છે. સમુદ્રનો અંશ એટલે કે પાણીનાં બિંદુ અને સમુદ્ર વચ્ચે જે ભેદ છે તેટલો છૂટાં નયો અને પ્રમાણરૂપ સ્યાદ્વાદમાં જાણવો. કહ્યું છે કે, “સમુદ્રનો અંશ તે સમુદ્ર કહેવાતો નથી તેમ અસમુદ્ર પણ કહેવાતો નથી, તેમ પ્રમાણાંશભૂત નય પ્રમાણ પણ નથી અને અપ્રમાણ પણ નથી.”

વચનમાત્ર શ્રુતજ્ઞાનઇં હોવઇં નિજ-નિજમતઆવેશો જી,
ચિંતાજ્ઞાનિં નયવિચારથી તેહ ટલઇં સંકલેશો જી ।

ચારામાહિં અજાણી જિમ કોઇ સિદ્ધમૂલિકા ચારઇં જી,

ભાવનજ્ઞાનિં તિમ મુનિ જનનેં મારગમાં અવતારઇં જી ॥૧૨૨॥^૧

વચનમાત્ર જે શ્રુતજ્ઞાન તેહથી નિજ-નિજમતનો આવેશ કં હઠ
હોઇં, જે જે નયશાસ્ત્ર સાંભલઇં તે તે નયાર્થ રુચી જાઇં । ચિંતાજ્ઞાન
બીજુ વિચારરૂપ તેહથી હઠ ટલઇં, સંકલેશરૂપ વિચારજન્ય સકલનય-
સમાવેશજ્ઞાનઇં પક્ષપાત ટલઇં । તેણઇં સ્વાનુગ્રહ હોઇં । ભાવનાજ્ઞાન
તે દેશકાલાદ્યૌચિત્યઇં પરાનુગ્રહસાર છઇં, તેહવી રીતિં દેશનાદિઇં
જિમ પરાનુગ્રહ થાઇં, ઉત્સર્ગાપવાદસાર તાદેશ પ્રવૃત્તિ હોઇં -
“કેહયં પુરિસે કં ચ જાએ” (આચારાંગ. પ્ર. શ્રુ. અ. ૨, ઉ. ૬)
ઇત્યાદ્યાગમાનુસારાત્ ।

પુરુષ પશુરૂપ થયો, તેહનઇં સ્ત્રીઇં વટચ્છાયાનો ચારો
વ્યંતરવચનઇં ચરાવ્યો, સંજીવની ઔષધી મુખમાંહિ આવી તિવારઇં
સ્વરૂપ પ્રકટ થયું, તિમ ભાવનાજ્ઞાનવંત સદ્ગુરુ ભવ્યપ્રાણીનઇં
અપુનર્બંધાદિકક્રિયામાં તે રીતિં પ્રવર્તાવઇં, જિમ સમ્યગ્દર્શનરૂપ
સંજીવનીઔષધી આવ્યઇં નિશ્ચયસ્વરૂપ પ્રકટ થાઇં, મિથ્યાત્વનામ
પશુરૂપ ટલઇં । ઉક્તં ચ ષોડશકે -

આદ્ય ઈહ મનાહ્ પુંસસ્તદ્રાગાદ્ દર્શનગ્રહો ભવતિ ।

ન ભવત્યસૌ દ્વિતીયે ચિન્તાયોગાદ્ યદપિ [કદાચિદપિ] ॥ (૧૧-૧૦)

૧. સરખાવો : શ્રુતજ્ઞાનાદ્વિવાદઃ સ્યાત્ મતાવેશશ્ચ ચિન્તયા ।

માધ્યસ્થ્યં ભાવનાજ્ઞાનાત્ સર્વત્ર ચ હિતાર્થિતા ॥

(વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્ત. ૯)

ચારિ-ચરકસંજીવન્યચરકચારણવિધાનતચ્ચરમે ।

સર્વત્ર હિતા વૃત્તિર્ગામ્ભીર્યાત્ સમરસાપત્યા ॥ (૧૧-૧૧)

એ ૩ જ્ઞાન તરતમભાવઈ ઉદક-દુગ્ધ-અમૃતસરખા કહિયાં છઈ । ઉક્તં ચ -

ઉદકપયોડમૃતકલ્પં પુંસાં સદ્જ્ઞાનમેવમાખ્યાતમ્ ।

વિધિયત્નવત્તુ ગુરુભિર્વિષયતૃડપહારિ નિયમેન ॥

(ષોડશક, ૧૦-૧૩) ઈતિ ॥ ૧૨૨ ॥

વચનમાત્રરૂપ જે શ્રુતજ્ઞાન - કેવળ સાંભળવારૂપ જ્ઞાન હોય છે તેનાથી પોતપોતાના મતનો આગ્રહ ઊભો થાય છે અને જે-જે નયશાસ્ત્ર સાંભળવામાં આવે તેના નયાર્થ ગમી જાય છે. બીજું ચિંતાજ્ઞાન એટલે વિચારરૂપ જ્ઞાન છે. તેનાથી મતાગ્રહ ટળે છે. સઘળા નયનો સમાવેશ કરતા વિચારજન્ય જ્ઞાનથી કષ્ટરૂપ પક્ષપાત ટળે છે. આનાથી પોતાના પર અનુગ્રહ - ઉપકાર થાય છે. ભાવનાજ્ઞાન (પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ એકાગ્રતાપૂર્વક વિચાર કરનારું વિવેકજ્ઞાન) દેશકાળ વગેરેના ઔચિત્ય વડે અન્યોને અનુગ્રહ કરનારું હોય છે; દેશકાળના ઔચિત્ય પ્રમાણે ઉપદેશ વગેરે કરવાથી અન્યોને અનુગ્રહ થાય છે. ઉપદેશાદિક પ્રવૃત્તિ આચારના સામાન્ય નિયમો અને તે નિયમોના અપવાદને અનુલક્ષીને થાય છે. કારણકે “કોણ આ પુરુષ છે ને એ કયા નયમાં - મતમાં છે” (એ લક્ષમાં રાખીને ઉપદેશ આપવાનો હોય છે) વગેરે આગમ-વચનો છે.

જે પુરુષ પશુરૂપ થઈ ગયો છે તેને સ્ત્રીએ વ્યંતરવચને વડની છાયામાં ચારો ચરાવ્યો, તેમાં સંજીવની ઔષધિ મોઢામાં આવી જતાં

તે પાછો પોતાના રૂપે - પુરુષ રૂપે થઈ ગયો તેવી જ રીતે વિવેકજ્ઞાનયુક્ત સદ્ગુરુ ફરીને કર્મબંધ ન કરે એવી ક્રિયામાં પુરુષને એવી રીતે (દેશકાલાદિના ઔચિત્યાનુસાર) પ્રવર્તાવે છે કે જેથી સમ્યગ્દર્શનરૂપ સંજીવની ઔષધિ એમાં આવી જતાં એનું નિશ્ચયસ્વરૂપ - પોતાનું ખરું સ્વરૂપ, આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે અને મિથ્યાત્વ નામનું પશુરૂપ ટળે છે. ‘ષોડશક’માં કહ્યું છે કે, “પહેલે તબક્કે (સાંભળવાના તબક્કે) તે-તે દર્શન પ્રત્યે કંઈકકંઈક રાગથી પુરુષને તેના વિશે આગ્રહ બંધાતો હોય છે. એ બીજા વિચાર-યોગના તબક્કે કદીયે રહેતો નથી. છેલ્લા (ભાવનાજ્ઞાનના) તબક્કામાં ચારામાં સંજીવની ઔષધિ આવે એ માટે અન્ય ચારો પણ ચરાવવામાં આવે તે રીતે સમભાવપૂર્વકની સર્વને હિતકારી પ્રવૃત્તિ હોય છે.” (એટલે કે સર્વોત્તમ ક્રિયોપાય જીવ પામે તે માટે અન્ય ધર્મક્રિયાઓ - જે છેવટે છોડવાની છે તેમાં પણ જીવને ગુરુ પ્રવર્તાવે છે; દેશકાળની પરિસ્થિતિનો વિવેક કરી પરમ ઉપદેષ્ટા ગુરુ જીવને અનુરૂપ પથ્ય ઉપદેશ આપે છે અને ક્રમશઃ તેનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરે છે.)

એ ત્રણ જ્ઞાન તરતમભાવે પાણી, દૂધ અને અમૃત સરખાં કહેવામાં આવ્યાં છે. કહ્યું છે કે, “આ રીતે પુરુષોનું વિધિ અને પ્રયત્નથી યુક્ત સદ્જ્ઞાન પાણી, દૂધ અને અમૃત જેવું છે, જે વિષયતૃષ્ણાને હરનારું છે એમ ગુરુઓ કહે છે.”

ચરણકરણમાહિં જે અતિ રાતા નવિ સ્વસમય સંભાલઈ જી,
 નિજ-પરસમયવિવેક કરી નવિ આતમતત્ત્વ નિહાલઈ જી ।
 સંમતિમાં કહિઉં તેણિ ન લહ્યો ચરણકરણનો સારો જી,
 તે માટિં એ જ્ઞાનઅભ્યાસો એહ જ ચિતિ દઢ ધારો જી ॥

૧૨૩ ॥

જે સાધુ ચરણસતરી-કરણસતરીમાંહિ જ અત્યંત રાતા છઈ,
 સ્વસમયવ્યવહારથી - સ્વસિદ્ધાંતાર્થપરિજ્ઞાનનિશ્ચયથી શ્રુતવિચાર-
 જન્ય આત્મવિવેક ન સંભાલઈ, નિજપરસમયવિવેક અણપામી
 શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ ન નિહાલઈ, તેણે સંમુઘજીવાજીવાદિજ્ઞાનઈ ક્રિયા
 કીધી પણિ ચરણકરણનો સાર ન પામ્યો, જે માટઈ શુદ્ધાત્મજ્ઞાન
 તેહનો સાર છઈ, ચરણકરણાદિસાધન તે તત્કારણીભૂતસ્ત્વ-
 શુદ્ધિદ્વારઈ ઉપકારી છઈ । મિથ્યાજ્ઞાનોન્મૂલક તે તત્ત્વજ્ઞાન છઈ,
 સાધનમાંહિં પણિ જ્ઞાન અંતરંગ છં, ક્રિયા બહિરંગ છઈ । એ સૈવ
 સંમતિ મધ્યે કહિઉં છઈ । તથા ચ ગાથા -

ચરણ-કરણખડાણા સસમય-પરસમયમુક્કવાવારા ।

ચરણ-કરણસ્સ સારં શિચ્છયસુદ્ધં જા ઉ લહંતિ ।

(સમ્મતૌ. કા. ૩, ગા. ૬૭)

શ્રીદશવૈકલિક મધ્યે પણિ “પઢમં નાણં, તઓ દયા” (અધ્ય.
 ૪. ગા. ૧૦) એ ઉપદેશ છઈ, તિહાં ‘જ્ઞાન તે ચારિત્રોપયોગિ
 ષડ્જીવનિકાયાદિસંમુઘપરિજ્ઞાન’ ઇમ જાણી ન સંતોષ કરવો, જે
 માટઈ તેહની હેતુસ્વરૂપ અનુબંધાદિશુદ્ધિ કરવી તે પરીક્ષારૂપ
 નિશ્ચયજ્ઞાન વિના ન હોઈ । નિશ્ચયજ્ઞાનઈ જ નિશ્ચયચારિત્ર આવઈ ।
 ઉક્તં ચાહવ્યારાડ્ગે -

જં સમ્મં તિ પાસહા તં મોણં તિ પાસહા, જં મોણં તિ પાસહા
તં સમ્મં તિ પાસહા । (પ્ર. શ્લુ. અધ્ય. ૫, ઉ. ૩) ઇત્યાદિ ।

ઇમ કહતા 'અગીતાર્થ સાધુ ક્રિયાવંત છઈ તેહનઈ ચારિત્ર
નાવઈ ?' ઇમ કોઈ કહસ્યઈ તેહનઈ કહિઈ - નાવઈ જ, જો
ગીતાર્થનિશ્ચા ન હોઈ । ગીતાર્થનિશ્ચિતનઈ તો ઉપચારઈ ચારિત્ર હોઈ
જ । ઉક્તં ચ -

ગીયત્થો ય વિહારો, બીઓ ગીયત્થમી[ની]સિઓ ભણિઓ ।
ઇત્તો તઈઅવિહારો નાણુન્નાઓ જિણવરેહિં ॥ ()

ઇત્યાદિ ॥ ૧૨૩ ॥

જે સાધુ ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી - સંયમ માટેના
આચારો ને ક્રિયાકાંડો - માં ખૂબ રચ્યાપચ્યા રહે છે પણ સ્વશાસ્ત્રના
અર્થોના જ્ઞાનપૂર્વક આવેલા નિશ્ચયથી શાસ્ત્રવિચારજન્ય આત્મવિવેક
કરી શકતો નથી, પોતાના અને પારકા સિદ્ધાંતોનો વિવેક ન પામીને,
શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને જોઈ શકતો નથી, તેણે જીવ-અજીવ વગેરેના
સંમુગ્ધ - મોહયુક્ત જ્ઞાનથી ક્રિયા કરી પણ ચરણકરણનો સાર એ
ન પામ્યો એમ કહેવાય. કારણકે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન જ ચરણકરણનો
સાર છે, ચરણકરણાદિ સાધન આત્મજ્ઞાનના કારણભૂત સત્ત્વસંશુદ્ધિ
કરનાર તરીકે ઉપકારક છે. મિથ્યાજ્ઞાનને દૂર કરનાર તો તત્ત્વજ્ઞાન
છે. જ્ઞાન જ અંતરંગ સાધન છે, ક્રિયા તો બહિરંગ સાધન છે. આ
સર્વ 'સંમતિસૂત્ર'માં કહેલું છે : "ચરણકરણમાં આગળ રહેતા પણ
સ્વશાસ્ત્ર-પરશાસ્ત્ર અંગેના અધ્યયનાદિ વ્યાપાર વિનાના જીવો
ચરણકરણના નિશ્ચયશુદ્ધ સારને પામતા નથી."

દશવૈકાલિકસૂત્રમાં પણ “પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા” એ ઉપદેશ છે ત્યાં ‘જ્ઞાન તે ચારિત્રમાં ઉપયોગી એવું જીવસમૂહના છ પ્રકારો વગેરેનું સંમુગ્ધ (મોહયુક્ત) જ્ઞાન’ એમ વિચારી એનાથી સંતોષ ન કરવો કેમકે ચારિત્રનાં હેતુ, સ્વરૂપ અને અનુબંધ એટલે કે પ્રયોજન વગેરેની જે શુદ્ધિ કરવાની હોય છે તે સ્વશાસ્ત્ર-પરશાસ્ત્રની પરીક્ષારૂપ નિશ્ચયજ્ઞાન વિના સંભવતી નથી. નિશ્ચયજ્ઞાનથી જ નિશ્ચયરૂપ ચારિત્ર થાય છે. આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “જે સમ્યક્ રૂપે જુઓ છો તે જ મુનિવ્રત તરીકે જુઓ છો અને જે મુનિવ્રત તરીકે જુઓ છો એ જ સમ્યક્ રૂપે જુઓ છો એમ માનો.”

આમ કહેવાથી, ‘ક્રિયા કરનાર અગીતાર્થ (શાસ્ત્રજ્ઞ નહીં તેવા) સાધુને ચારિત્ર સિદ્ધ ન થાય ?’ એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો કહેવાનું કે ન જ સિદ્ધ થાય, જો ગીતાર્થની નિશ્ચા (આશ્રય, આલંબન) ન હોય તો. જેને ગીતાર્થની નિશ્ચા છે તેને ઉપચારથી – ગીતાર્થના જ્ઞાનનો તેનામાં અધ્યારોપ થવાથી – ચારિત્ર સિદ્ધ થાય છે જ. કહ્યું છે કે, “જિનવરોએ ગીતાર્થોનો અને બીજો ગીતાર્થ-નિશ્ચાવાળાનો વિહાર કહ્યો છે, આનાથી ત્રીજો કોઈ પ્રકારનો વિહાર નહીં.”

જિનશાસનરત્નાકરમાહિથી લઘુકપર્દિકામાનિં જી,
ઉદ્ધરિઓ એહ ભાવ યથારથ આપશક્તિઅનુમાનેં જી ।
પણિ એહનિં ચિંતામણિસરિખાં રતન ન આવઠ તોલઠ જી,
શ્રીનયવિજય-વિબુધ-પયસેવક વાયક જસ ઇમ બોલઠ જી ॥

૧૨૪ ॥

શ્રીસમ્યક્ત્વ ચતુષ્પદી સમાપ્ત ॥ સાહ્ય હેમાસુત સાહ્ય
તારાયંદલધાવિતં શ્રીરાજનગરં^૧ ॥

પ્રકરણપરિસમાપ્તિ કહઈં - જિનશાસનરૂપ રત્નાકરમાહિથી
એ ષટ્સ્થાનભાવ ઉદ્ધરિઓ । એ ઉદ્ધારગ્રંથ યથાર્થ છઈં ।
જિનશાસનરત્નાકરલેખઈં એ ગ્રંથ લઘુકપર્દિકામાન છેં, રત્નાકર તો
અનેક રત્નઈ ભરિઓ છઈ । એ ઉપમા ગર્વપરિહારનઈ અર્થિ કરી
છઈ, પણિ શુદ્ધભાવ એહના વિચારિઈં તો ચિંતામણિસરખાં રતન
પણિ એહનઈ તોલઈ નાવઈ । ગ્રંથકર્તા ગુરુનામાંકિત સ્વનામ કહઈ
- શ્રી નયવિજયવિબુધનો પદસેવક વાયક જસ - યશોવિજયો-
પાધ્યાય ઈણિ પરિઈં બોલઈ છઈ ॥

શ્રેયોરાજિવિરાજિરાજનગરપ્રખ્યાતહેમાઙ્ગભૂ-
તારાયન્દ્રકૃતાર્થનાપરિહતવ્યાસઙ્ગરઙ્ગસ્પૃશામ્ ।

એષા^૨ લોકગિરા સમર્થિતનયપ્રસ્થાનષટ્સ્થાનક-
વ્યાખ્યા સઙ્ગમુદે યશોગ્રયવિજયશ્રીવાચકાનાં કૃતિઃ ॥૧॥

^૩શ્રેયોરાજિ ક૦ મંગલીકની શ્રેણી, તેણી કરી વિરાજિ ક૦

૧. આ પંક્તિ પુઠમાં નથી.

૨. 'શ્રેયો'થી 'એષા' સુધીનો ભાગ પુઠમાં નથી.

૩. અહીંથી સમાપ્તિ સુધીનો ભાગ પુઠમાં આ પ્રમાણે છે -

“શ્રીરાજનગર અહમ્મદાબાદનગરનઈ વિષઈ તિહાં પ્રસિદ્ધ જે હેમશ્રેણિં

શોભતું તે રાજનગર - અહમ્મદાબાદનગર તિહાં પ્રખ્યાત કં પ્રસિદ્ધ જે હેમશ્રેષ્ઠિ, તેહના અંગભૂ કં પુત્ર જે સા તારાયન્દ્રનામ તેણઈ કરી જે અર્થના - પ્રાર્થના તેહથી, પરિહર્યો છઈ વ્યાસંગ જેણે એહવા રંગસ્પૃક્ - આનંદધારી તેહવાની એષા કં એ લોકગિરા કં લોકભાષાઈં સમર્થ્યા જે નયપ્રસ્થાન - નયમાર્ગ, તેણે કરી ષટ્સ્થાનકની વ્યાખ્યા સંઘના હર્ષનઈં કાજિં હો, યશોવિજય નામક શ્રી વાયક તેહની કૃતિ કં નિર્મિતિ ॥

સં. ૧૭૪૧ વર્ષે આશ્વિન સિત દશમ્યાં ॥ શ્લોક અર્થનો એક હજાર છઈ ॥

હવે પ્રકરણ સમાપ્તિ કરીએ છીએ. જિનશાસનરૂપી

સુત શ્રી તારાયન્દ્ર નામના તેહની પ્રાર્થના થકી લોકભાષાઈ કરી નયપ્રસ્થાન કં નયમાર્ગ તિણિ કરી ષટ્સ્થાનકની વ્યાખ્યા । સંઘને હર્ષને કાજે શ્રી યશોવિજયની કૃતિ જાણવી ॥૧॥

ભાવરત્નેન સ્તબુકાર્થો લિપીકૃતઃ સંવત્ ૧૭૬૧ ફાલ્ગુનિ શુક્લ પ્રતિપદિ ।”

શ્રી ભક્તિવિજય ભંડાર (પાટણ)ની પ્રતમાં અંતે આમ મળે છે -

ષટ્તર્કસંપર્કપર્યેલિમોક્તિન્યવેશિ યલ્લૌકિકવાચિ કાચિત્ ।

વાગ્દેવતાયા વિહિતપ્રસાદાત્ સૂચીમુખેડસૌ મુશલપ્રવેશઃ ॥ ૧ ॥

નગુણ્યં વૈગુણ્યં મમપરમતાકાંક્ષિભિરિદં

વિદન્તુ સ્વીયં તે રુચિવિરચિતં કિંચિદપરમ્ ।

રસાલોદત્કર્ણામૃતપરભૃતધ્વાનપટુના

ન રત્યૈ કાકાનાં ક્વચન પિચુમન્દપ્રણયિનામ્ ॥ ૨ ॥

યદવિચારસહં તત્ત્વં શૂન્યતાં નનુ ધાવતિ ।

તન્નિર્વાહકરં શુદ્ધં જૈનં જયતિ શાસનમ્ ॥ ૩ ॥

રત્નાકરમાંથી આ સમકિતના છ સ્થાનનો ભાવ ઉદ્દૃત કર્યો છે. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરેલું આ ઉદ્ધરણ યથાર્થ છે, પણ જિનશાસનરૂપી રત્નાકરની તુલનાએ તો એ નાનકડી કોડી સમાન છે. રત્નાકર તો અનેક રત્નોથી ભરેલો હોય. આ ઉપમા પોતાના ગર્વના પરિહાર અર્થે કરી છે. એનો શુદ્ધ ભાવ વિચારીએ તો ચિંતામણિ જેવાં રત્ન પણ એની તોલે ન આવે.

પંડિત શ્રી નયવિજયના પદસેવક વાચક જસ એટલે યશોવિજય ઉપાધ્યાયે આ પ્રકારે કહ્યું છે - આ ગ્રંથ રચ્યો છે.

માંગલિક પદાર્થોની શ્રેણીથી શોભતા અમદાવાદ નગરમાં પ્રખ્યાત શેઠ હેમચંદ્રના પુત્ર તારાચંદ્રની વિનંતીથી, જેમણે આસક્તિનો ત્યાગ કર્યો છે એવા આનંદધારી યશોવિજય વાચકે લોકભાષામાં નયમાર્ગ સમજાવીને સમકિતના છ સ્થાનકની આ વ્યાખ્યા (વિવરણ) સંઘના હર્ષને માટે કરી.

શ્રી સમ્યક્ત્વ ચતુષ્પદી સમાપ્ત થઈ. સં. ૧૭૪૧ના આસો સુદ દશમના રોજ. અર્થની - વિવરણની શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦૦ છે.

ગાથાઓનો અકારાદ્ધિકમ

આદિ-અંશ

ગાથાક્રમાંક

અ

અત્યિ જિઓ તહ શિચ્યો.....	૩
અથવા ગુણ વિણ.....	૧૦૯
અધિષ્ઠાન જે ભવભ્રમતણું.....	૩૮
અન્યઅદષ્ટિ યોગિશરીર.....	૭૧
અભિધ્યાન યોજન કૈવલ્ય.....	૪૩
અહંકાર પણિ તસ પરિણામ.....	૭૭
અંશ ગ્રહી નયકુંજર ઊઠ્યા.....	૧૧૮
આતમસત્તા ઇમ સદ્બો.....	૧૭
આદર્શાદ્ધિકમાં જે છાય.....	૭૪
આપવિલાસ પ્રકૃતિ દાખવી.....	૫૧
ઇમ અજ્ઞાનિ બાંધી મહી.....	૪૧
ઇન્દ્રિય જે સુખ-દુઃખનું મૂળ.....	૮૬
ઉપાદાન અનુપદાનતા જો.....	૨૩
એક ઉપાયથકી ફલપાક.....	૧૦૮
એક કહિ નવિ છે નિરવાણ.....	૮૧
એક વેદંતી બીજો સંખ્ય.....	૩૪
એક સુખિયા એક દુખિયા હોઈ.....	૧૫
એ તો શુદ્ધાશુદ્ધ સ્વભાવ.....	૬૦
એ બિહુનઈ સાધારણ દોષ.....	૫૪
એહ બૌદ્ધનું મત વિપરીત.....	૨૧
એહવા પાપી ભાખઈ આલ.....	૯

ક

કરઈ ન ભુંજઈ ઇમ આતમા	૪૬
કાયઘરિં જિમ ભૂકે શ્વાન	૪૦
કામભોગ લંપટ ઇમ ભજૈ	૧૦૩
કાલ અનંતે મુક્તિં જતાં	૮૨
કિમ અનંત ઇક ઠામિ મિલૈ	૮૩
કિમ અનાદિ સિદ્ધ અનાદિ	૯૬
કેવલશુદ્ધ કહઈ શ્રુતિ	૬૧

ખ

ખલપિંડીનઈ માણસ	૨૬
----------------------	----

ગ

ગ્રહી એકેક અંશ જિમ	૧૧૭
--------------------------	-----

ઘ

ઘટઈ ન રાશિ અનંતાનંત	૯૧
ઘનવિગમઈ સૂરય ચંદ	૩૩

ચ

ચરણકરણમાંહિં જે રાતા	૧૨૩
ચેતનકર્મનિમિત્તઈ જેહ	૬૨

છ

છાંડીજે ભવબીજ અનંત	૩૨
છૂટાં રત્ન ન માલા કહીઈ	૧૨૧

જ

જગિ મિથ્યા તો એ સી	૬૫
જિનશાસનરત્નાકરમાંહિંથી	૧૨૪

જિમ કટકાદિવિકારી હેમ	૩૬
જિમ જલથી પંપોટા થાય	૭
જિમ તાતાદિક અછતા કઠ્યા	૩૭
જિમ દરપણ મુખિ લાલિમ	૪૭
જિહાં એક ત્રિહાં સિદ્ધ અનંત	૯૫
જિહાં ન ગીત નવિ ભાવવિલાસ	૮૪
જીવનમુગત લલ્યો નિજધામ	૪૪
જે અનાદિ અજ્ઞાન સંયોગ	૩૯
જેહની જેહવી ભવિતવ્યતા	૧૦૧
જો ક્ષણનાશ તણો તુજ ધંધ	૨૪
શ	
જ્ઞાનાદિક ગુણ અનુભવસિદ્ધ	૧૦
જ્ઞાનીઈં દીકું તિમ જાણી	૧૦૨
ત	
તનુછેદઈં નવિ તે છેદાઈં	૧૧
તરતમતા એહની દેખીઈં	૮૮
ત્રિહાં અભ્યાસ મનોરથપ્રથા	૮૭
તીરથસિદ્ધાદિકનો ભેદ	૧૧૧
તૃપ્તિ હસ્યે જો સરજી	૧૦૬
તેહ કહઈં ક્ષણસંતતિરૂપ	૧૮
થ	
થયા અને થાસ્યે જે સિદ્ધ	૯૨
દ	
દર્શન-જ્ઞાન-ચરણ શિવહેત	૯૯

દર્શનમોહવિનાશથી	૨
દંડાદિક વિણ ઘટ નવિ હોય	૧૧૩
દુખ હોવઈ માનસ-શારીર	૮૯
ન	
નહિ પરલોક ન પુણ્ય ન પાપ	૮
નાસ્તિક સરિખા ભાખઈ	૯૮
નિત્યપક્ષમાંહિ દૂષણ દાખે	૧૨૦
નિત્યપણથી નહી ધ્રુવ-રાગ	૩૦
નિઃકળ નહીં મહાજનયત્ન	૧૬
નિશ્ચયથી સાધઈ ક્ષણભંગ	૨૯
નૈયાયિક વૈશેષિક વિચર્યા	૧૧૯
પ	
પરમારથિ નવિ બંધ ન મોષ	૫૫
પહિલા ગુણ જે ગુણ વિણ	૧૦૭
પહેલો નાસ્તિક ભાખઈ શૂન્ય	૫
પંથી લૂટ્યા દેખી ગૂઢ	૫૨
પ્રકૃતિ અવિદ્યા નાશઈ કરી	૫૬
પ્રકૃતિ કરઈ નવિ ચેતન	૫૦
પ્રકૃતિ કર્મ તે માટઈ ગણો	૮૦
પ્રકૃતિ દિદક્ષાઈ જિમ સર્ગ	૭૯
પ્રકૃતિધર્મ હિત-અહિત આચાર	૪૯
પ્રજ્ઞાદિક-થિતિ સરિખી નહીં	૧૨
પ્રતિબિંબઈ જે ભાખઈ	૭૨

બ

બહુ ઈંધણ બહુ કાર્તિં	૧૧૨
બાધિતઅનુવૃત્તિ તે રહી	૬૯
બાલકને સ્તનપાનપ્રવૃત્તિ	૧૪
બીજઅંકુરન્યાઇ એ ધાર	૬૩
બુદ્ધિ નિત્ય તો પુરુષ	૭૬
બુદ્ધિ ચેતનતા સંક્રમઇં	૭૫
બ્રહ્મ પરાપરવચનિં કહિઉ	૬૭

ભ

ભરહાદિકનિં છીંડીપંથ	૧૧૦
ભવઅભિનંદી એહવા બોલ	૮૫
ભાંતિ મિટઇ ચિતમાન	૪૨

મ

મરુદેવા વિણ ચારિત્ર સિદ્ધ	૧૦૦
માખણથી ઘૃત તિલથી તેલ	૬
માયાદિકમિશ્રિત ઉપચાર	૩૫
માયાનાશ ન અધિકો ભાવ	૫૭
મિથ્યામતનાં એ ષટ્થાનક	૧૧૬
મુગતિ પ્રાગભાવહ તે ઠામિ	૬૪
મૂલ પ્રકૃતિ નવિ વિકૃતિ	૫૩
મોક્ષતત્ત્વ ઇમ જે સદ્દૈ	૯૭

ય

યોગનિરોધ કરી ભગવંત	૯૪
--------------------------	----

૨

રતનશોધ જિમ શતપુટ ખાર	૫૮
રયણતણી પરિ થાઈ	૩૧
રાગાદિક વાસના અપાર	૨૦
રૂપી પણિ નવિ દીસઈ વાત	૧૩

વ

વચનમાત્ર શ્રુતજ્ઞાનઈં હોવઈં	૧૨૨
વાયસતાલીન્યાય ન એહ	૧૦૪
વિધિનિષેધ જ્ઞાનીનઈં કહી	૪૫
વિરમૈ રમૈ યથા નર્તકી	૭૮
વ્યવહારિક આભાસિક	૭૦
વ્યાપકનઈં નવિ ભવ નવિ સિદ્ધિ	૯૩

સ

સતુષપણું જિમ તંદુલે ઘણું	૫૯
સમકિતથાનકથી વિપરીત	૪
સમલ ચિત્ત-ક્ષણ હિંસા	૨૫
સરખા ક્ષણનો જે આરંભ	૨૨
સરજ્યું દીર્ઘ સઘલૈ કહૈ	૧૦૫
સર્વ ભાવ ક્ષણનાસી સર્ગ	૧૯
સર્વશત્રુક્ષય સર્વ જ રોગ	૯૦
સંઘભગતિ અજમાંસિ	૨૭
સાધક છઈં સવિકલ્પ પ્રમાણ	૬૬
સિદ્ધિ ન હોઈ કોઈનિ	૧૧૪
સ્યાદ્વાદ વિણ પણિ સવિ	૬૮

શ

શક્તિઅનંતસહિત અજ્ઞાન	૭૨
શ્રીવીતરાગ પ્રણમી કરી	૧

હ

હણિઈ જે પરચાય અસેસ	૨૮
હું જાણું એ કરણી કરું	૪૮
હેતુપણાનો સંશય નથી	૧૧૫

અગત્યના શબ્દાર્થ

(અહીં જૂની ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો ઉપરાંત તત્ત્વવિચારના પારિભાષિક શબ્દોને પણ સમાવ્યા છે, કૃતિમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉદ્ધરણો પણ છે. એમાંના શબ્દો પણ અહીં 'સં.', 'પ્રા.' એમ દર્શાવીને લીધા છે. નિર્દિષ્ટ ક્રમાંક તે ગાથાક્રમાંક છે.)

અક્ષત ૯૧ આખું	અણંત (પ્રા.) ૯૦ અનંત
અગમ્યા ૨૭ જે ભોગવવા યોગ્ય નથી	અણાઈમ (પ્રા.) ૯૬ જેની પહેલાં કશું
એવી સ્ત્રી	નથી તે, પહેલું
અગાધ ૪૨ ઊંડું, ગંભીર, (અહીં)	અણાઈસુદ્ધ (પ્રા.) ૯૬ અનાદિશુદ્ધ
તરંગો વિનાનું, શાંત	અણાબાહ (પ્રા.) ૯૫ બાધ - મુશ્કેલી
અગીતાર્થ ૧૨૩ શાસ્ત્રજ્ઞ નથી તે,	વિના
અવિદ્વાન	અણાયરિઆ (પ્રા.) ૨૭ અનાર્થ
અગ્નિકાલભાવિ ૧૧૪ આગળના	અણુનાઓ (પ્રા.) ૧૨૩ અનુજ્ઞાત,
સમયે થનારા	કહેલો
અઘટ ૬૦ ઘડા વગરનું	અણ્ણત્થ (પ્રા.) ૯૭ અન્યત્ર
અડ્ડગભૂ (સં.) ૧૨૪ પુત્ર	અત એવ (સં.) ૧૧૧ એથી જ
અચરક (સં.) ૧૨૨ નહીં ચરનાર	અતિશયિત ૯૦ ચડિયાતું, વધુ મોટું
અચ્ચવન (સં.) ૧૧૧ ચ્યુત ન થવું તે	અતિશાયન (સં.) ૮૮ વૃદ્ધિ પામવું તે
અછતા ૩૭ અસત્, મિથ્યા	અતીત ૯૨ ભૂત(કાળ)
અજ ૨૭ બોકડો	અતીર્થકરસિદ્ધ ૧૧૩ તીર્થકરપદ
અટઈ ૩૩ ભટકે	પામ્યા વગર - તીર્થ પ્રવર્તાવ્યા
અટ્ઠ (પ્રા.) જુઓ સવ્વટ્ઠ	વિના થયેલ સિદ્ધ
અણજજધમ્મા (પ્રા.) ૨૭ હીન	અતીર્થસિદ્ધ ૧૧૧ સંયમધર્મ વિના -
વૃત્તિવાળા	મુનિધર્મ વિના - ગૃહસ્થદશામાં
અણપામી ૧૨૩ ન પામીને	મોક્ષ પામેલ
અણફરસતો ૯૩ સ્પર્શ્યા વિના	અત્યંત વનસ્પતિ ૧૦૦ અનાદિકાળ-

ની વનસ્પતિ	અનંતર ૨૪ નજીકનું, પાસેનું
અદઃ (સં.) ૧૧૧ તે	અનંતર સિદ્ધાવસ્થા ૧૧૩ તરત પ્રાપ્ત
અદષ્ટ ૭૧ કર્મ	થતી સિદ્ધાવસ્થા
અદ્વા ૯૨ કાળ, સમય	અનાગત ૯૨ ભાવિ
અધર્મ ૯૫ જીવ વગેરેને સ્થિતિ	અનાદેય (સં.) ૧૧૧ પ્રહણ કરવા
કરવામાં સહાયતા કરનાર એક	યોગ્ય નહીં એવું
લોકવ્યાપી અજીવ દ્રવ્ય	અનિદ્રઠ ૩૯ અનિષ્ટ, ખોટું
અધિકરણ ૫૭, ૧૦૭ આશ્રય, સ્થાન,	અનિર્વચનીય ૭૨ જેનું વર્ણન ન થઈ
અધિષ્ઠાન	શકે તે
અધિકારિતા ૧૦૯ યોગ્યતા	અનિવૃત્ય (સં.) ૩૨ -માંથી પાછા
અધિષ્ઠાન ૩૮, ૭૫ સ્થાન,	હઠ્યા વગર
આધારરૂપ સ્થાન	અનુગત ૨૧, ૧૧૫ -થી જોડાયેલ,
અધ્યવસાય ૬૨ મનોભાવ, વિચાર	સાથેનું, અનુસ્યૂત
અધ્યવસિત ૨૨ વિકલ્પિત, કલ્પિત,	અનુગ્રહ ૭૯ સમર્થન, સ્વીકાર,
આરોપિત	સમાસ
અધ્યસ્ત ૩૪ અધ્યાસવાળો, મિથ્યા	અનુપચાર ૫૨ ઉપચાર વગરનું,
પ્રતીતિવાળો	શાબ્દિક અર્થવાળું
અધ્યાસ ૩૪, ૫૪ મિથ્યા જ્ઞાન, મિથ્યા	અનુપહત ૧૧૭ અદૂષિત
પ્રતીતિ, ભ્રાંતિ	અનુપાદાનતા ૨૩ ઉપાદાનકારણથી
અનન્યથાસિદ્ધ ૧૦૭ બીજી રીતે જે	જુદી એવી નિમિત્તકારણતા
સિદ્ધ નથી થતું તે	અનુબંધ ૧૨૩ પ્રયોજન, સંબંધ
અનભ્યુપગમ (સં.) ૧૧૯ અસ્વીકાર	અનુમંતા ૨૫ અનુમોદન કરનાર
અનર્થાન્તર (સં.) ૭૫ એકબીજાથી	અનુમાને ૧૨૪ પ્રમાણે
અન્ય અર્થ ન હોવો તે, એકાર્થતા,	અનુવૃત્તિ જુઓ બાધિત-અનુવૃત્તિ
પર્યાયાત્મકતા	અનૂપ ૧૮ અનુપમ, મનોહર
અનંતગુણ ૯૦ અનંત ગણું	અનેકાન્ત (સં.) ૧૦૨ અનેક (બે)

વિરોધી અંત(ધર્મો)નો એક ધર્મમાં
સ્વીકાર

અત્રત્ય (પ્રા.) ૮૫ અન્યત્ર
અત્રહા (પ્રા.) ૯૬ અન્યથા, બીજી રીતે
અત્રુત્રમ્ (પ્રા.) ૯૫ અન્યોન્ય
અન્યથા ૧૦૫ બીજી રીતે
અન્યાપ્યતા ૪૫ અયોગ્યતા
અન્વયવ્યતિરેક ૧૦૪ એક હોય તો
બીજું હોય, એક ન હોય તો બીજું
ન હોય એવો અનિવાર્ય સંબંધ
અપકર્ષ ૯૨ ઘટવું તે, હાનિ
અપગમ ૯૦ દૂર થવું તે
અપર ૯૬ પછીનું ; જુઓ પરાપર
અપહારિ (સં.) ૧૨૨ દૂર કરનાર
અપરિજ્ઞામ ૩૬ અપરિજ્ઞામી, જે
પરિજ્ઞામરૂપ - કાર્યરૂપ નથી તે,
મૂળ
અપરિજ્ઞામી ૩૬ પરિજ્ઞામરૂપ -
કાર્યરૂપ નથી તે, મૂળ
અપર્યનુયોગ ૯૬ પ્રશ્ન ન હોવો તે
અપવર્ગ ૨૦ મોક્ષ
અપવિત્ત ૨૪ અપવિત્ર
અપવૃક્ત (સં.) ૮૨ મુક્ત
અપાયરૂપ ૧૧૬ નિશ્ચયાત્મક
અપૂર્વકરણ ૧૧૨ જેમાં અભૂતપૂર્વ
શુભ પરિજ્ઞામ હોય છે એવું

આઠમું ગુણસ્થાનક - અધ્યાત્મિક
ભૂમિકા

અપ્યયં (પ્રા.) ૫૯ આત્માને
અપ્પા (પ્રા.) ૮૦ આત્મા
અપ્પિયકારણિ (પ્રા.) ૧૧૭ અપ્રિય-
કારી
અપ્રતિપાત ૧૧૧ વિનાશ ન થવો તે
અભંગ ૧૧૨ અખંડ, પૂરેપૂરું
અભાવ્ય (સં.) ૯૮ બનવાનું નથી તે
અભાસુરગયા (પ્રા.) ૭૪ અભાસ્વર -
અપ્રકાશમાન પદાર્થમાં પડેલી
અભિધ્યાન ૪૩ અભિમુખ ધ્યાન,
ચિંતન
અભિનંદી જુઓ ભવ-અભિનંદી
અભિનિવેશ ૧૨૦ આગ્રહ, હઠ
અભ્યાસ ૮૭ પુનઃપુનઃ પ્રવૃત્તિ
અભ્યેતુ (સં.) ૯૧ પાછું જાય, - ની
તરફ જાય
અમંદ ૩૩ શુદ્ધ, પૂરું
અમી (સં.) ૮૭ આ
અરણિ ૬ એ નામનું લાકડું
અરિષ્ટ ૧૦૯ ઉપદ્રવ, ઉત્પાત, અનિષ્ટ
અરૂપી ૧૩ જેને રૂપ નથી તેવું
અર્ક ૧૩ આકડો
અર્જ(વું) ૧૧૫ પ્રાપ્ત કરવું
અર્થ ૯૦ પ્રયોજન, ઇચ્છા

અર્થના (સં.) ૧૨૪ પ્રાર્થના, વિનંતી
 અર્થસહ (સં.) ૬૪ ક્રિયાકારિત્વવાળી
 અલાધો ૧૧, ૧૩ અપ્રાપ્ત, અનુત્પન્ન
 અલોક ૯૪ જીવ-પુદ્ગલ આદિ રહિત
 આકાશ

અવગાહ, અવગાહના ૯૪ શરીર-
 પ્રમાણ - પરિમાણ - કદ
 અવગ્રહ ૬૬, ૧૦૭ સામાન્ય
 ઇન્દ્રિયજ્ઞાન

અવચ્છિન્ન (સં.) ૧૦૭ ભિન્ન
 અવતાર(વું) ૧૨૨ લઈ આવવું
 અવતિષ્ઠતે (સં.) ૧૧૧ હોય છે
 અવદાત ૧ ચરિત્ર, શુદ્ધ સ્વરૂપલક્ષણ;
 ૧૩ પ્રકટ, પ્રસિદ્ધ લક્ષણ
 અવદામ (સં.) ૧૧૧ અમે કહ્યું છે
 અવલંબ ૭૩ આશ્રય, -માં રહેવું તે,
 (અહીં) પ્રતિબિંબ

અવશ્યમ્ભાવ (સં.) ૧૧૪ અવશ્ય થવું
 તે
 અવિદ્યા ૪૪ અનાદિકાળનું અજ્ઞાન,
 માયા

અવિશેષમ્ (સં.) ૧૨૦ સમાનપણે
 અવેદ ૮૧ અજ્ઞેય, જેનું સંવેદન થતું
 નથી તેવું

અવ્યભિચાર (સં.) ૧૦૨ ખામી
 વગરનું, સત્ય, યથાર્થ

અવ્યભિચારી ૧૦૪ નિરપવાદ,
 આવશ્યક, નિયત
 અવ્યવહિત (સં.) ૧૦૭ અંતર -
 અંતરાય વિનાનું

અશેષ ૭૦ સર્વ
 અસંકુકમા (સં.) ૫૧ અપરિવર્તનશીલ
 અસત્ ૩૬ મિથ્યા
 અસતી (સં.) ૬૪ જે અસત્ - મિથ્યા
 છે એવી

અસંચિંત્ય ૨૫ ઇરાદા વિના
 અસંત ૩૬ અસત્, મિથ્યા
 અસેષ ૭૯ સર્વ
 અસેસ ૨૮ અશેષપણે, સંપૂર્ણપણે
 અસ્ખલન (સં.) ૧૧૧ ચ્યુત ન થવું તે,
 પતિત ન થવું તે

અસ્તિ (સં.) ૬૭ છે
 અહિ ૩૭ સર્પ
 અહિત ૪૯ નિષેધ
 અંતકૃત્ ૧૦૦ એ જ જન્મમાં મોક્ષ
 પામનાર

અંધકૂપ ૬૫ ઢંકાઈ જવાથી ન દેખાતો
 કૂવો, ગૂઢ અંતરાય
 અંધલ ૧૧૭ આંધળો
 અંધોઅંધ ૩૦ આંધળાથી દોરાતો
 આંધળો, અંધપરંપરા
 આઉખું ૯૩ આયુષ્ય

આક્ષેપક ૧૧૩ ખેંચી લાવનાર
 આખ્ય: (સં.) ૯૧ કહેવાયું છે
 આખ્યાત (સં.) ૧૨૨ કહ્યું
 આજતાં ૮૨ પહોંચતાં, પ્રાપ્ત કરતાં
 આદર્શ ૭૩ અરીસો
 આનુપૂર્વી ૯૩ ક્રમ નિશ્ચિત કરતો
 નામકર્મનો પ્રકાર
 આપત્તિ (સં.) ૧૨૨ પ્રાપ્તિ
 આપ્નોતિ (સં.) ૫૫ પ્રાપ્ત કરે છે
 આભિણિબોહ (પ્રા.) ૧૧૭ મતિજ્ઞાન,
 ઈન્દ્રિયો ને મનથી થતું જ્ઞાન
 આભ્યુપગમિક ૧૧૧ સ્વેચ્છાએ
 સ્વીકૃત
 આચરિસ (પ્રા.) ૭૪ આદર્શ, અરીસો
 આરંભ ૧૦૬ ગૃહસ્થની ખેતી, રસોઈ,
 સાફસૂફી વગેરે આવશ્યક
 પ્રવૃત્તિઓમાં અનિવાર્યપણે થતી
 ત્રસ જીવોની હિંસા
 આરુરુક્ષુ: (સં.) આરોહણ કરવાની
 ઇચ્છાવાળો
 આરુહિત (પ્રા.) ૨૬ આરોપિત
 આલ ૯ મિથ્યા, જૂઠ, અસત્ય
 આસઅ (પ્રા.) ૮૫ ચિત્ત, મન
 આસ્ય (સં.) ૮ મોહું
 આહંસુ (પ્રા.) ૨૭ કહે છે
 આહેડી ૨૪ શિકારી

આંબા ૧૦૮ આમ્ર, કેરી
 ઇચ્ચેવં (પ્રા.) ૨૭ આ પ્રમાણે
 ઇટ્ટ ૧૦૫ ઇષ્ટ
 ઇણી ૩૩ આ
 ઇત્તો (પ્રા.) ૧૨૩ આનાથી, આ કરતાં
 ઇયર (પ્રા.) ૭૪ ઇતર, અન્ય
 ઇષ્યતે (સં.) ૮૧ -ની ઇચ્છા કરાય છે
 ઇહ ૨૭ અહીં
 ઇહાં ૫૭ અહીંયાં
 ઇદશ: (સં.) ૧૬ આવાનું, આવને
 ઇહતે (સં.) ૮૪ ઇચ્છે છે
 ઉચ્યતે (સં.) ૧૨૧ કહેવાય છે
 ઉજ્જિત ૩૨ ત્યજાયેલ
 ઉત્કર્ષ ૯૨ વધવું તે, વૃદ્ધિ
 ઉત્તર ૨૧, ૩૧ પછી, પછીનું
 ઉત્સર્ગ ૧૨૨ નિયમ
 ઉદક ૧૨૨ પાણી
 ઉદાસીન ૧૨૦ તટસ્થ
 ઉદિયા (પ્રા.) ૭૪ ઉદિત થઈ, પ્રકટ
 થઈ
 ઉદ્દિટ્ટભત્તં (પ્રા.) ૨૭ ભક્તોને
 ઉદેશીને, ભક્તોને માટે
 ઉન્મત્તપ્રાય ૭૧ ગાંડા જેવું
 ઉપચાર ૪૯ લાક્ષણિક અર્થનો પ્રયોગ,
 શાબ્દિકથી જુદો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોવો
 તે; ૩૫ વ્યવહાર; ૧૨૩

અધ્યારોપ, આરોપણ
 ઉદ્ધર(વું) ૧૨૪ ઉદ્દૃધૃત કરવું, લેવું
 ઉપનાયક ૧૧૩ ખેંચી લાવનાર
 ઉપપાદ(વું) ૧૨૦ સિદ્ધ કરવું,
 પ્રતિપાદિત કરવું
 ઉપયોગ ૬૬ જ્ઞાનત્વ, સામાન્ય
 જ્ઞાનસ્વરૂપ
 ઉપરાગ ૪૭ અન્ય વસ્તુનો રંગ ચડવો
 તે
 ઉપલ ૧૫ પથરો
 ઉપલક્ષણ ૧૧૯ આનુષંગિક રીતે
 ઉપસર્ગ ૧૦૧ તપશ્ચર્યામાં આવતાં
 વિદ્ય, કષ્ટ
 ઉપસ્થ ૫૩ જનનેન્દ્રિય
 ઉપાઈ ૯૮ ઉપાયથી
 ઉપાદાન ૧૧, ૨૩ કાર્ય માટેની
 સામગ્રીરૂપ દ્રવ્ય
 ઉપાદેય ૧૧ કાર્ય
 ઉપાધિ ૩૪ ભેદક ગુણધર્મ ; ૫૭ મેલ
 ઉફ્ફણીનઈ ૭ બહાર નીકળીને
 ઉરબ્ભ (પ્રા.) ૨૭ બોકડો
 ઉલૂઅ (પ્રા.) ૧૧૯ ઉલૂક, વૈશેષિક
 દર્શનના પ્રવર્તક કણાદ મુનિ
 ઉવક્રમડિત્તા (પ્રા.) ૨૭ પકવેલું,
 વઘારેલું (સં. ઉપસ્કૃત)
 ઉવક્રિમત્ત (પ્રા.) ૧૧૩ ખેંચી લવાયેલ

ઉવટિ ૧૧૦ ઉન્માર્ગે, આડે માર્ગે
 ઉવલદ્ધી ૭૪ ઉપલબ્ધિ, પ્રાપ્તિ, દર્શન
 ઊખાણો ૨૯ કહેવત
 ઊપન(વું) ૬૯ ઊપજવું
 ઊપા(વું) ૨૮ ઉત્પન્ન કરવું
 એકદેશી ૯૫ એક અંશ પૂરતું
 મર્યાદિત
 એકાંત ૨૮, ૧૨૦ ધર્મીમાં વિરોધી
 ધર્મના નિષેધપૂર્વક એક જ ધર્મનો
 સર્વથા સ્વીકાર; ૯૫, ૧૨૧ એક
 ધર્મ, એક દષ્ટિ, એક અંશ
 એગંત (પ્રા.) ૭૯ એકાંત, સ્વતંત્ર રૂપે
 એગો (પ્રા.) ૯૫ એક
 એષા (સં.) ૧૨૪ આ
 એસો (પ્રા.) ૯૬ આ
 ઓવલિપ્પામુ (પ્રા.) ૨૭ લીંપાઈએ
 છીએ
 ઓહારિણિ (પ્રા.) ૧૧૭ મતાગ્રહી,
 એકાન્તવાદી
 ઔપક્રમિક ૧૧૧ જ્ઞાનપૂર્વકનું
 કજજતણ ૧૫ કાર્યત્વ
 કટક ૩૬ કડું
 કત્તા (પ્રા.) ૮૦ કર્તા
 કપદિકા ૧૨૪ કોડી
 કપ્પઈ (પ્રા.) ૨૬ કલ્પે, ખપે, વાપરવા
 યોગ્ય લેખાય

કયં (પ્રા.) ૭૯ કૃત, કર્મ
 કર ૧૨૦ (હાથીની) સૂંઢ
 કરણસત્તરી જુઓ ચરણસત્તરી
 કરતા ૩૪ કર્તા
 કરસણી ૧૧૪ ખેડૂત
 કલ્પ (સં.) ૧૨૨ જેવું
 કલ્પ(વું) ૬૭ વિચારવું
 કવલયતિ (સં.) ૮૬ કોળિયા ભરે છે,
 આરોગે છે
 કહથી ૨૪ ક્યાંથી, કેવી રીતે
 કહિઈ ૧૧૨ ક્યારેય, કદી
 કહી ૪૫ ક્યાં
 કહીઈ, કહીઈ ૧૧૩, ૧૦૦ ક્યાંયે
 કંડન ૫૯ ચોખા વગેરે સાફ કરવા તે,
 ડાંગર ખાંડવી
 કાણિ ૯૨ ખોટ, હાનિ
 કાયયોગ ૨૫ કાયાની પ્રવૃત્તિ
 કારય ૨૫ કાર્ય, પ્રયોજન ; ૧૦૩ કાર્ય,
 પરિણામ
 કાર્યનાસ ૭૮ કાર્યન્યાસ, પ્રયોજન-
 રચના, પ્રયોજન હોવું તે
 કાલવૃત્તિ ૩૬ કાલાવસ્થા, ત્રણ કાળ
 કાલાભા (પ્રા.) ૭૪ કાળી છાયા
 કાવિલ (પ્રા.) ૧૧૯ કપિલ મુનિનું
 કાંક્ષા ૬૮ અભિલાષ, આસક્તિ
 કિંચન (સં.) ૬૭ કંઈ પણ

કિરિયા ૧૧૦ ક્રિયા
 કિસ્યું ૯૧ કશું, કંઈ
 કિહાં ૨૪ ક્યાં
 કિહો ૯૯ ક્યો
 કુતૂહલ ૮૪ ગમ્મત, વિનોદકીડા
 કુમારગ (પ્રા.) ૨૬ કુમારક, કુમાર
 કુર્વદ્રૂપત્વજાતિ ૨૨ કાર્ય ઉત્પન્ન
 કરવાની ક્રિયા વર્તમાનમાં કરવાનો
 સ્વભાવ ધરાવતા પદાર્થોનો વર્ગ,
 અંકુરજનકત્વનો ગુણ ધરાવતા
 પદાર્થોનો વર્ગ
 કુંજર ૧૧૭ હાથી
 કૂટસ્થ ૫૦ સૌથી ઉપર રહેલ,
 અવિકારી
 કૃતિ: (સં.) ૫૨ ક્રિયા
 કૃથા (સં.) ૧૦૨ કરો
 કૃષ્ય ૧૦૬ ખેતી
 કેઈ ૧૦૦ કેટલાક
 કેતલાઈક ૧૦૦ કેટલાક
 કેયૂર ૩૬ કાંડાનું એક આભૂષણ,
 બાજુબંધ, બેરખી
 કેહો ૯૨ ક્યો
 કોટાકોટિ ૧૨ કરોડો ગુણ્યા કરોડો,
 અસંખ્ય
 કોલિક ૪૦ કરોળિયો
 ક્રિયાવત્ત્વં (સં.) ૮૨ ક્રિયાવંત હોવું તે

ક્રિયાવિવૃદ્ધિ ૯૩ ક્રિયાસમુદાય	ગમન ૨૭ સ્ત્રીને ભોગવવી તે
ક્લીબ ૫૦ નપુંસક, ક્રિયા કરવા	ગયા (પ્રા.) જુઓ અભાસુરગયા
અસમર્થ	ગરિષ્ઠ ૧૦૯ મોટું, ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું
ક્વ (સં.) ૮૭ ક્યાં	ગલ ૪૧ ગળું, કંઠ
ક્ષણચિત્ત ૨૧ ક્ષણિક જ્ઞાનરૂપ	ગલિઓ ૧૦૬ ચાલવા ન માગતો,
ક્ષણનાશી ૧૯ ક્ષણમાં નાશ પામે તે	સુસ્ત
ક્ષણભંગ ૨૯ દરેક ક્ષણનો નાશ,	ગિદ્દા (પ્રા.) ૨૭ આસક્ત, લમ્પટ,
ક્ષણિકવાદ	લોલુપ
ક્ષપણીય ૧૧૨ ખપે - ક્ષય પામે એવું	ગીયત્થ (પ્રા.) ૧૨૩ ગીતાર્થ, શાસ્ત્રજ્ઞ,
ખટ ૨ છ	પંડિત
ખપાવ(વું) ૧૧૨ ક્ષય પમાડવું, નષ્ટ	ગુણ જુઓ અનંતગુણ
કરવું	ગુણઠાણ ૨ ગુણસ્થાનક, આધ્યાત્મિક
ખય (પ્રા.) ૯૦ ક્ષય, નાશ	ભૂમિકા
ખલ ૨૬ ખોળ	ગુણની હાણિ ૨૬ ગુણની હાનિ, દોષ,
ખલપિંડી ૨૬ ખોળનો પિંડ	પાપ
ખંધ ૭૪ અણુઓનો બનેલો અવયવી,	ગુપ્તિ (પ્રા.) ગુપ્તિ, ૧૧૫ મન, વચન,
પિંડ	કાયાની પ્રવૃત્તિનો નિગ્રહ
ખાંચ(વું) ૯૩ ખેંચવું	ગુંજા ૭૦ ચણોઠી
ખિન્ન ૭૫ કષ્ટ પામેલો	ગુંથા(વું) ૪૦ બંધાવું
ખેદ ૨૩ થાક, રંજ	ગેહ ૭૬ ઘર, આશ્રય
ખેપ ૩૮ પ્રયત્ન, શ્રમ	ગ્રહ ૧૨૦ સ્વીકાર; ૧૨૨ પકડ,
ખ્યાલ ૮૪ ગમ્મત, વિનોદકીડા	આગ્રહ
ગત: (સં.) ૩૩ નષ્ટ થયો	ઘન ૩૩ વાદળ; ૯૩ સઘન, નિબિડ,
ગતિ ૯૩ જીવયોનિ	દંઢ
ગન્તુમ્ (સં.) ૮૪ જવા, પામવા	ઘાત(વું) ૨૨, ૧૦૮ ઘાલવું, નાખવું,
ગભીર ૭૩ ઊંડું	મૂકવું

ઘ્રાણ ૫૩ ગંધની ઇન્દ્રિય, નાક
 ચરક (સં.) ૧૨૨ ચરનાર
 ચરણસત્તરી-કરણસત્તરી ૧૨૩
 આચારના ૭૦ ગુણો તથા ક્રિયાના
 ૭૦ ગુણો
 ચરમ ૫૮ છેવટનું, છેલ્લું
 ચવ(વું) ૮ કહેવું, બોલવું
 ચામીકર ૪૧ સોનું, સોનાનો હાર -
 અછોડો
 ચારણ (સં.) ૧૨૨ ચરાવવું તે
 ચાર(વું) ૧૨૨ ચરાવવું
 ચારિ (સં.) ૧૨૨ ચારો
 ચિટ્ઠંતી (પ્રા.) ૮૫ સ્થિતિ કરે છે, રહે
 છે
 ચિતમાન ૪૨ ચેતનનું પરિમાણ
 ચિતિ: (સં.) ચેતન, આત્મા, પુરુષ
 ચિય (પ્રા.) ૮૬ અને
 ચિરપણિ ૩૮ વિલંબે
 ચિંતા ૧૨૨ ચિંતન, વિચાર
 ચેદ્ર (ચેચ) (સં.) ૧૦૨ જો
 છીડીપંથ ૧૧૦ કેડીરસ્તો
 છેહ ૧૮ છેડો, અંત
 જટી (સં.) ૫૫ જટા ધારણ કરનારો
 જડબદ્ધ ૩૮ જડ કર્મથી બંધાયેલો
 જત્ય (પ્રા.) ૮૫ જ્યાં
 જન્મ ૭૨ સંસાર

જમગ-સમગ ૮૦ સામટું
 જહ (પ્રા.) ૮૫ જેમ
 જહા (પ્રા.) ૧૦૫ યથા, જે રીતે
 જં (પ્રા.) ૧૦૫ જે ; ૧૧૯ કેમકે
 જાઉ (પ્રા.) ૮૭ થયું
 જાઓ (પ્રા.) ૮૫ થાય છે
 જાત ૧૪ જીવ, પ્રાણી
 જાતિ ૪૮ પ્રકાર; ૯૩ બ્રાહ્મણ આદિ
 વર્ણ
 જાયતેઅ (પ્રા.) ૨૬ અગ્નિ (સં. જાત-
 તેજસ)
 જિણ (પ્રા.) ૧૧૫ જિનદેવ
 જિતા: સ્મ: (સં.) ૧૦૨ અમે જીત્યા
 જિય ૬૪ જીવ
 જીવનમુગત, જીવનમુક્ત ૪૪ જીવતો
 - દેહધારી છતાં મુક્ત -
 સંસારની ભ્રાંતિથી મુક્ત
 જુતો (પ્રા.) ૮૬ યુક્ત, જોડાયેલો;
 ૧૧૬ યુક્ત, યોગ્ય
 જૂઆ ૨૨ જુદા
 જૂજૂઆ ૪, ૨૫ જુદાજુદા
 જે માટઈ ૨૪, ૫૪ કારણકે
 જોગ (પ્રા.) ૭૪, ૮૦ યોગ, સંયોગ,
 સંબંધ
 જાત્વા (સં.) ૧૧૧ જાણીને
 જાનાવરણીય ૩૮ જ્ઞાનને ઢાંકી દેનારું

ઠાણ ૨ સ્થાન, સ્થાનક
 જા (પ્રા.) ૨૭, ૭૯ ન, નહીં
 જાએ (પ્રા.) ૧૨૨ નયમાં, મતમાં
 જાએહિં (પ્રા.) ૧૧૯ નયોથી
 જિચ્છય (પ્રા.) ૧૨૩ નિશ્ચય
 જિચઈ (પ્રા.) ૭૯ નિયતિ
 જિસિં (પ્રા.) ૭૪ નિશાએ, રાત્રે
 જીત (પ્રા.) ૧૧૯ પ્રજીત, નિરૂપિત
 જો (પ્રા.) ૧૧૩ ન, નહીં
 તઈઅ (પ્રા.) ૧૨૩ તૃતીય, ત્રીજો
 તઓ (પ્રા.) ૯૬ તેથી ; ૧૨૩ પછી
 તતખેવ ૧૦૯ તત્કાળ, તેના સમયે
 તતઃ (સં.) ૧૧૧ તેથી
 તત્તો (પ્રા.) ૯૦ તેમાંથી
 તત્ત્વ (સં.) ૧૦૭ સત્ય, સિદ્ધાંત
 તત્થ (પ્રા.) ૯૫ ત્યાં
 તથા (સં.) ૧૦૧ તે પ્રકારનું
 તથાભવ્યતા ૧૦૮ તે પ્રકારનું ભવ્યત્વ
 - મોક્ષગામીપણું
 તદ્દુત્કર્ષ ૧૦૦ તેનો ઉત્કર્ષ, તેની વૃદ્ધિ
 તનુમિત ૯૩ શરીરના પ્રમાણે,
 શરીરના માપે
 તરતમતા ૮૮ ઓછાવત્તાપણું; ૧૨૨
 ચડિયાતા-ઉતરતાપણું
 તરુઆરિ ૬ તરવાર
 તવ (પ્રા.) ૧૧૫ તપ

તસ ૪૫ તેનું
 તહ (પ્રા.) ૯૦ તથા
 તહા (પ્રા.) ૧૦૫ તે રીતે
 તં (પ્રા.) ૧૦૫ તે
 તંત ૩૨ નક્કી; ૯૯ આવશ્યકતા,
 આગ્રહ
 તંતુવાય ૪૦ કરોળિયો
 તંદુલ ૫૯ (ફોતરાવાળા) ચોખા, ડાંગર
 તાઈ ૪૫ -થી, -ને લીધે
 તાવત્ (સં.) ૮૭ તેટલો સમય
 તાવતા (સં.) ૧૨૧ એટલાથી
 તાસ ૪૩ તેની
 તાંઈ ૪૪ સુધી
 તિહ્હં (પ્રા.) ૧૧૫ ત્રણેનું
 તિરોભાવ ૩૨ ઢંકાઈ જવું તે
 તિલ ૬ તલ
 તિવારઈ ૧૯ ત્યારે
 તિહાં ૨૪ ત્યાં
 તિહાંતાઈ ૪૧ ત્યાં સુધી
 તીર્થકરસિદ્ધ ૧૧૩ તીર્થકરપદ
 પામીને, તીર્થ પ્રવર્તાવીને થયેલ
 સિદ્ધ
 તીર્થસિદ્ધ ૧૧૧ સંયમધર્મ - મુનિધર્મ
 સ્વીકારી મોક્ષ પામેલ
 તુલ ૧૩ ૩
 તુલ્લ (પ્રા.) ૧૧૩ તુલ્ય, સરખું

તુલ્લસાહસ્ર ૧૫ તુલ્યસાધન, જેની
 સામગ્રી સરખી છે તેવી વસ્તુઓ
 તુલ્ય ૫૫ તમારાં
 તૃડ્ (સં.) ૧૨૨ તૃષ્ણા
 તે માટઈ ૫૭ તેથી
 તોષ ૫૫ સંતોષ
 થિતિ, થિતી ૧૨, ૧૦૭ સ્થિતિ
 થિરદર્શન ૩૩ (આત્માની) સ્થિરતા -
 નિત્યતામાં માનનાર દર્શન
 થૂભ ૭ સ્તૂપ, સ્તંભ
 થૂલ (પ્રા.) ૨૭ હષ્ટપુષ્ટ
 થૂલ ૭૪ સ્થૂલ, મૂર્ત
 દમ ૬૪ ઇન્દ્રિયોનું દમન, સંયમ
 દરપણઘર ૧૦૦ દર્પણગૃહ, અરીસા
 ગોઠવેલા હોય એવો ઓરડો
 દલ ૧૧૩ વર્ગ
 દલ્લદ્રિઠય (પ્રા.) ૧૧૯ દ્રવ્યાર્થિક,
 દ્રવ્યને ગ્રહણ કરનાર
 દહ(વું) ૧૭ બાળવું
 દંસણાઈઅ (પ્રા.) ૧૧૩ દર્શન આદિ
 દાખ(વું) ૧૨૦ બતાવવું
 દાર (સં.) ૮૭ સ્ત્રી
 દાવ ૬૦ લાગ, ઉપાય
 દિટ્ઠ ૩૯ દીઠું
 દિદક્ષા ૭૯ જોવાની ઇચ્છા
 દીઠ ૧૦૫ દીઠું

દીપ(વું) ૮૬ સળગવું
 દુરમના ૮૫ ખરાબ - દુષ્ટ મનવાળા
 દુહાણ (પ્રા.) ૮૦ દુઃખોનો
 દૂરભવ્ય ૮૫ બહુ કાળે - જન્મે મોક્ષ
 પામનારા
 દૂષ(વું) ૭૬ દૂષણ લગાવવું, દોષ
 બતાવવો, ખંડન કરવું
 દગ ૩૪ જ્ઞાન
 દશ્યતે (સં.) ૮૧ દેખાય છે, જોવામાં
 આવે છે
 દોહિંવિ (પ્રા.) ૧૧૯ બને
 દ્રવ્યાર્થિક ૧૧૯ દ્રવ્યને જ ગ્રહણ
 કરનાર
 ધર્મ, ધર્માસ્તિકાય ૯૪ ગતિ-ક્રિયામાં
 સહાયતા કરનાર અરૂપી દ્રવ્ય
 ધર્માધર્મ ૯૫ જુઓ ધર્મ, અધર્મ
 ધંધ ૨૪ મિથ્યા પ્રવૃત્તિ
 ધંધન ૭૮ ભરમાવવું (?)
 ધામ ૪૪ તેજ
 ધૃતિ ૧૩ અધ્ધર ધારણ કરવું તે
 નટુઈ ૫૧ નટડી, નર્તિકા
 ન સયા (પ્રા.) ૧૧૭ સદાયે નહીં,
 કદીયે નહીં
 નાય ૬૯ નાટક, ખેલ
 નાણ ૧૦૦ જ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન
 નાણં (પ્રા.) ૧૧૫ જ્ઞાન

નાના ૨૧ વિવિધ	સામાન્યમાત્રગ્રાહી, શબ્દસંસર્ગ-
નાના (સં.) ૬૭ ભિન્નપણે, જુદું	યોગ્યતારહિત જ્ઞાન
નાશ્ય ૩૭ નાશ પામે તેવું	નિવેસ ૪૭ સ્થાપન, પ્રવેશ
નાસ(વું) ૩૯, ૫૯ નષ્ટ થવું, દૂર થવું	નિશૂક ૮૫ નિર્દય, નઠોર
નિકાય ૧૨૩ સમૂહ	નિશ્ચય ૨૯ નિશ્ચયનય
નિગોદ ૯૧ અનંત જીવોનું એક	નિશ્ચયસ્વરૂપ ૧૨૨ ખરું સ્વરૂપ,
સાધારણ શરીર	આત્મસ્વરૂપ
નિટોલ ૮૫ નિર્દય, નઠોર	નિશ્રા ૧૨૩ આશ્રય, આલંબન,
નિદાન ૪૦ કારણે, નિમિત્તે	સહાય
નિધત્ત ૯૩ નિકાશિત - નિયત કર્મો	નિશ્રિત ૧૨૩ આશ્રયવાળો,
નિબંધ ૨૪ બંધન	આલંબનવાળો
નિરવેકખ (પ્રા.) નિરપેક્ષ, સ્વતંત્ર	નિઃપ્રપંચ ૪૩ જેમાં જગત્પ્રપંચનું
નિરસ્ત ૭૦ દૂર કરાયેલું, ખંડન	સ્થાન નથી એવું
કરાયેલું, નિવારાયેલું	નિઃશલ્ય ૪૩ નિષ્કંટક રીતે, સરળ રીતે
નિરાકર(વું) ૧૫ નિરાકરણ કરવું,	નિઃશેષ ૮૮ સંપૂર્ણ
નિવેડો લાવવો	નિસર્ગ ૨૦, ૭૯ સ્વભાવ
નિરાસ ૧૭ નિરસન, ખંડન	નિઃસંગતા ૧૦૧ મોક્ષ
નિરુપચરિત ૮૬ ઉપચાર - લક્ષણા-	નીપાયા ૧૨ નીપજાવેલા, જન્મ
પ્રયોગ વગરનું, યથાર્થ	આપેલા
નિરુપ્લવ (સં.) ૨૦ ઉત્પાત વગરનું	નીસિઓ (પ્રા.) ૧૨૩ નિશ્રિત, આશ્રિત
નિર્ગ્થક્રિયા ૧૧૦ સંયમક્રિયા, ચારિત્ર	નુ (સં.) ૧૦૨ ખરેખર
નિર્જરા (સં.) ૧૧૧ કર્મ ખપાવવાં તે	નૃણાં (સં.) ૯૮ માણસોને
નિર્વાહ ૭૧ નિભાવ, ટકી રહેવું તે	નેહ ૧૮ સ્નેહ
નિર્વિકલ્પ ૬૬ સામાન્યમાત્ર ગ્રાહી	નેગમનય ૧૧૯ લોકરૂઢિ ઉપર
નિર્વિકલ્પબુદ્ધિ ૨૧ અનિશ્ચયાત્મક,	આધારિત નય - દષ્ટિ - અપેક્ષા
અનુભવાત્મક, સવિચાર,	ન્યાઈ ૬૩ -ના પ્રકારે, -ના નિયમપૂર્વક

પઈત્રિણો (પ્રા.) ૫૯ વિવરણ કરનારા
 પકપ્પઈત્ત (પ્રા.) ૨૬ વાપરવા યોગ્ય
 મનાતું (સં. પ્રકલ્પિત)
 પકરિંતિ (પ્રા.) ૨૭ કરે છે (સં. પ્ર+ક)
 પગાસ (પ્રા.) ૭૪ પ્રકાશ
 પચ(વું) ૨૬ સંધવું
 પચવ(વું) ૧૦૮ પકાવવું
 પરચક્ખ (પ્રા.) ૧૩ પ્રત્યક્ષ
 પરચક્ખતણ (પ્રા.) ૧૩ પ્રત્યક્ષત્વ
 પડિગણ ૮૬ પ્રતીકાર, ઉપાય
 (પ્રતિગુણ ?)
 પડિયાર ૬ મ્યાન
 પઢમ (પ્રા.) ૧૨૩ પ્રથમ
 પત્તા (પ્રા.) ૯૫ પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા
 પત્તિ (પ્રા.) ૯૦ પ્રાપ્તિ
 પત્થ (પ્રા.) ૮૫ પથ્ય
 પન્નત્ત (પ્રા.) ૧૧૬ નિરૂપિત
 પભૂયં (પ્રા.) ૨૭ ખૂબ (સં. પ્રભૂત)
 પય ૯૫ દૂધ
 પય ૧૨૪ પદ, પગ
 પયડી (પ્રા.) ૧૧૯ પ્રકૃતિ
 પયાસય (પ્રા.) ૧૧૫ પ્રકાશક, પ્રકાશ
 કરનાર
 પરણામી ૩૬ પરિણામી, કાર્યરૂપ
 પરપંચ ૩૫ પ્રપંચ, ભવચક્ર
 પરમાર્થ ૪૧ વાસ્તવિકતા, સત્ય,

યથાર્થતા
 પરમાર્થઈ ૨૧ વાસ્તવિક રીતે, ખરેખર
 પરમિત ૯૧ પરિમિત, મર્યાદિત
 પરમ્પર સિદ્ધાવસ્થા ૧૧૩ પરંપરાએ
 - અનુક્રમે પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધ
 અવસ્થા
 પરયાય ૨૮ પર્યાય, પ્રકાર, રૂપ,
 અવસ્થાભેદ
 પરવીન ૨૦ પ્રવીણ, ડાહ્યો
 પરશાસન ૨૮ અન્ય મત, અન્ય દર્શન
 પરશાસની ૨૮ અન્ય દર્શનવાળા
 પરંપર ૬૨ પરંપરા
 પરાપર ૬૭ પર અને અપર, દૂરનું
 અને નજીકનું, ઊંચા પ્રકારનું અને
 ઊતરતા પ્રકારનું
 પરાવર: (સં.) ૪૫ પારાવાર, સમુદ્ર
 પરિ ૮, ૧૫ પેરે, પેઠે, જેમ
 પરિણામવિશેષ ૫૭ જુદીજુદી
 અવસ્થાઓ ધરાવતો
 પરિણામિ, પારિણામિક ૬૪
 નિર્નિમિત્તક - કર્મનિમિત્તક નહીં
 એવું, સ્વરૂપભૂત
 પરિણામી ૩૬ કાર્યરૂપ ; ૫૬ પરિણામ
 પામનારું, વિકારી
 પરિષોઢવ્ય (સં.) ૧૧૧ સહન કરવા
 યોગ્ય

પરિં ૩૩ પ્રકારે
 પરીસહ (સં.) ૧૧૧ (તપમાં આવતાં)
 કષ્ટ
 પૃવણા (પ્રા.) ૧૧૮ પ્રૃવણા,
 નિૃવણ
 પરોયાં ૧૨૧ પરોયાં
 પર્યાય ૧૧, ૨૧, ૨૮, ૩૨ પ્રકાર, રૂપ,
 અવસ્થાભેદ; ૧૨૦ નામાન્તર
 પલાલ ૧૦૮ પરાળ, એક જાતનું ઘાસ
 પવાહ (પ્રા.) ૮૬ પ્રવાહ
 પહાણત્તણ (પ્રા.) ૧૧૮ પ્રધાનત્વ
 પહાવ (પ્રા.) ૮૫ પ્રભાવ
 પંચવિંશતિ (સં.) ૫૫ પચીસ
 પંપોટા ૭ પરપોટા
 પાખાણ ૧૫ પાષાણ, પથરો
 પાયુ ૫૩ ગુદા
 પારદારિક ૧૦૬ પરસ્ત્રીગમન કરનાર
 પારિણામિક જુઓ પરિણામિ
 પાવ(વું) ૬૦ પ્રાપ્ત કરવું
 પાવરસ (પ્રા.) ૨૭ પાપકર્મનો સ્વાદ
 પાસહા (પ્રા.) ૧૨૩ જુઓ છો
 પિત્ત્રાગર્પિંડ ૨૬ ખોળનો પિંડ
 પિસિઅ (પ્રા.) ૨૭ માંસ
 પુજ્જ (પ્રા.) ૧૧૭ પૂજ્ય
 પુટ ૫૮ ૫૮, પાસ
 પુદ્ગલ ૧૩ પરમાણુ

પુદ્ગલદ્રવ્ય ૫૭ રૂપ, રસ, ગંધ, વર્ણ
 એ ગુણો ધરાવતું દ્રવ્ય
 પુદ્ગલાવર્ત ૮૫ એક કાળવિભાગ
 પુરિસ (પ્રા.) ૨૬ પુરુષ
 પુરિસકાર (પ્રા.) ૭૮ પુરુષકાર,
 પુરુષાર્થ
 પુવ્વ (પ્રા.) ૭૮ પૂર્વ, પહેલાંનું
 પૂર્વપ્રયોગ ૮૩ કર્મના કારણે, પ્રતિશીલ
 રહેલો જીવ કર્મ ખસી ગયા પછી
 પણ થોડો કાળ ફરતો રહે તે
 પૂર્વસેવા ૧૦૮ સમ્યક્ત્વદર્શનની
 પ્રાપ્તિ પૂર્વેની દેવ, ગુરુ આદિની
 સેવા - ભક્તિ
 પોષ ૨૬ પોષણ
 પોષિઈ ૨૬ પોષણ કરીએ
 પ્રકૃત (સં.) ૧૧૪ પ્રસ્તુત અર્થ - કાર્ય
 પ્રતિકાર, પ્રતીકાર ૮૬ સામનો, દૂર
 કરવું તે, રોગનો ઉપાય
 પ્રતિભાસ ૩૪ આભાસ
 પ્રતિભાસ(વું) ૪૦ આભાસ થવો
 પ્રતિયોગી ૩૬ સંબદ્ધ, સહયોગી
 પ્રત્યભિજ્ઞાન ૨૮ (પદાર્થની) ઓળખ
 પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ ૧૦૧ જે કોઈના
 ઉપદેશથી નહીં પણ જાતે જ જ્ઞાન
 પામ્યા છે એવા સિદ્ધ
 પ્રથા ૮૭ વિસ્તાર

પ્રપંચ ૩૪, ૩૫ સંસારચક્ર, જગતના
ભાવો - પદાર્થોની જાળ
પ્રમુખ ૨૪, ૫૯ વગેરે
પ્રવર્તક ૫૫ પ્રવૃત્ત કરનાર
પ્રવાદ (સં.) ૧૨૦ દાર્શનિક મત
પ્રશમ (સં.) ૮૬ ઉપશમ, રાગદ્વેષો
શાંત થવા તે
પ્રસજ્યતે (સં.) ૬૫ ઘટે, પરિણમે
પ્રસ્થાન (સં.) ૧૨૪ માર્ગ
પ્રાગભાવ ૬૮ જે થવાનું છે તેનો
પહેલાં અભાવ હોવો તે, કાર્ય
નિષ્પન્ન થયા પૂર્વે કારણમાં તેનો
અભાવ
પ્રામાણિકત્વાત્ (સં.) ૬૩ પ્રમાણ-
પૂર્વકનું હોવાથી
પ્રોક્તમ્ (સં.) ૧૧૧ કહ્યું છે
જ્ઞવ(વું) ૬૦ સફળ થવું, સિદ્ધ થવું,
પ્રાપ્ત થવું
ફિર(વું) ૫૬ બદલાવું
ફોક ૧૦૨ ફોગટ, નિરર્થક
બહુલ ૧૦૯ ઘણું
બાધિત-અનુવૃત્તિ ૪૩, ૬૯ બ્રાન્ત
જ્ઞાન બાધિત થવા છતાં દૂર ન
થાય પણ ચાલુ જ રહે તે
બિહુ ૫૪ બન્ને
બીઓ (પ્રા.) ૧૨૩ બીજો

બુદ્ધ ૩૩, ૩૭ જ્ઞાની, પંડિત
બુદ્ધીદ્રિય ૫૩ જ્ઞાનેન્દ્રિય, ગ્રહણ
કરનારી ઇન્દ્રિય
બ્રહ્મંડ ૩૭ બ્રહ્માંડ
ભગવય (પ્રા.) ૧૦૫ ભગવત્,
ભગવાન
ભટ ૪૯ સુભટ, યોદ્ધો
ભણ(વું) ૮૦ કહેવું
ભદ્ર (પ્રા.) ૧૧૯ ભદ્ર, કલ્યાણ
ભરહ ૧૦૦ ભરત ચક્રવર્તી
ભવ ૮૩ સંસાર
ભવસ્થ (સં.) ૯૧ જીવ
ભવ-અભિનંદી ૮૫ સંસારને પસંદ
કરનાર
ભવતઃ (સં.) ૮૯ થાય છે
ભવાન્ (સં.) ૧૦૨ આપ
ભવિ ૨ મોક્ષને પાત્ર જીવ
ભવિતવ્યતા ૯૯ ભાવિ, જે થવાનું છે
તે, નિયતિ
ભવ્ય ૧ મોક્ષને પાત્ર જીવ
ભવ્યત્ (પ્રા.) ૧૧૩ ભવ્યત્વ, મોક્ષ
માટેની યોગ્યતા
ભંગ ૧૧૯ પ્રકાર
ભાખઈ ૧૯ કહે
ભાજ(વું) ૬૮ ભાંગવું, ફીટવું
ભાજન ૫૭, ૫૯ પાત્ર, વાસણ

ભાણ્ડ ૧૯ વાસણ	મતગ્રહ ૨૩ મત પકડી રાખવો તે,
ભાવ ૧૯ પદાર્થ	મમત
ભાવઓ (પ્રા.) ૧૧૬ ભાવપૂર્વક (સં.)	મત્સરિનૂ (સં.) ૧૨૦ દ્વેષીલા
ભાવતઃ)	મનસ્કાર ૨૫ ચેતના
ભાવનજ્ઞાન, ભાવનાજ્ઞાન ૧૨૨	મનાક્ષ ૧૨૨ જરાક
વિવેકજ્ઞાન	મહત્(દ) ૫૩ બુદ્ધિ (સાંખ્યમત મુજબ)
ભાવમલ (પ્રા.) ૮૫ રાગદ્વેષાદિ વિકારો	મહી ૪૧ પૃથ્વી
ભાવિ જુઓ અગ્નિમકાલભાવિ	મંડાણ ૮૧ માંડણી, રચના, સ્થિતિ
ભાવિનૂ (સં.) ૯૮ બનવાનું છે તે	મંસ ૨૭ માંસ
ભાસ (પ્રા.) ૧૧૭ ભાષા	માનસ ૮૯ મનનું
ભાસિજ્જ (પ્રા.) ૧૧૭ બોલે	માર્નિ ૧૨૩ માપે, -ની સમાન
ભાસુરગયા (પ્રા.) ૭૪ ભાસ્વર -	માર્જન ૫૯ માંજવું તે
પ્રકાશમાન પદાર્થમાં પડેલી	માલાકાર ૧૨૧ માળી
ભાંજ(વું) ૧૧૮ ભાંગવું	માંસ્યાકવલિત (સં.) ૮૬ માંસ સાથે
ભિલ(વું) ૯૫ ભળવું	રાંધેલા
ભુજ્જમાણ (પ્રા.) ૨૭ ભોજન કરતા,	મિચ્છત (પ્રા.) ૭૯ મિથ્યાત્વ, ખોટી
ખાતા, આરોગતા	સમજ
ભુંજ(વું) ૪૬ ભોગવવું	મિચ્છદંસણ (પ્રા.) ૧૧૯ મિથ્યા દર્શન
ભૂત (સં.) ૯૮ પ્રાણી	મિટ(વું) ૪૩, ૬૮ નષ્ટ થવું, દૂર થવું
ભૂતલ ૬૦ પૃથ્વી, માટી	મિત ૯૧ પરિમિત, મર્યાદિત, નિયત
ભૂયમ્ (સં.) ૫૫ પ્રચુર	સંખ્યાવાળું ; જુઓ તનુમિત
ભૂયઃ (સં.) ૪૩ ખૂબ જ, અત્યંત	મિત્તેણ (પ્રા.) ૫૯ માત્રથી
ભેલ ૧૧૯ મિશ્રણ	મિથ્યાત્વ ૮ ખોટાપણું, જૈન દર્શનથી
ભેલી ૧૦૫ ભેળવીને, સહિત	વિપરીતપણું
ભોગતા ૩૪ ભોક્તા	મિલ(વું) ૧૧, ૨૪, ૧૦૧ મળતું
ભૂણ્ણ ૩૭ ગર્ભહત્યારો	આવવું, સંગત થવું, બંધ બેસવું

મુક્ક (પ્રા.) ૧૨૩ મુક્ત
 મુક્ખ (પ્રા.) ૫૯, ૮૫, ૯૦ મોક્ષ
 મુચ્યતે (સં.) ૫૫ મુક્ત થાય છે
 મુણ(વું) ૬૭ જાણવું
 મુણેયવ્વા (પ્રા.) ૭૪ જાણવી
 મુણડી (સં.) ૫૫ માથે મુંડન કરાવ્યું છે
 એવો
 મુદે (સં.) ૧૨૪ આનંદ માટે
 મુધા ૮૬ નિષ્પ્રયોજનપૂર્વક, સહજપણે
 મુલાજઈ ૧૧૮ મર્યાદામાં, વશમાં
 મૂલકપ્રમાણ ૧૧૭ મૂળા જેવો
 મૃત્તિકા ૧૧૩ માટી
 મૃદ ૧૧૩ માટી
 મેર ૨૯ મર્યાદા, નિયમ, વ્યાખ્યા, મત
 મેલ(વું) ૬૧ મૂકવું, છોડવું
 મોણ (પ્રા.) ૧૨૩ મૌન, મુનિવ્રત
 મોષ ૫૪ મોક્ષ
 ય (પ્રા.) ૮૦ અને
 યાત્ર ૬૬ વ્યવહાર
 યાવત્ (સં.) ૮૭ જેટલો સમય
 યુક્તિ ૭૨ જોડાણ, સંબંધ, ૯૯ દલીલ
 યુગતિ ૯, તર્ક, દલીલ
 યુગતૂ ૫૪ યુક્ત, યોગ્ય, બંધબેસતું,
 તર્કપૂર્ણ
 યુગલજાત ૧૨ યુગલ રૂપે - જોડિયાં
 તરીકે જન્મેલાં

યોગ ૯૪ મન, વચન, કાયાની ચેષ્ટા
 યોજન ૪૩, ૧૨૧ યોજવું તે, જોડવું
 તે, ગૂંથવું તે
 રએણં (પ્રા.) ૨૭ રજથી, કર્મદોષથી,
 પાપથી
 રફૂગ (સં.) ૫૧, ૭૮ સભા
 રફૂગસ્મૃશ્(ક) (સં.) ૧૨૪ આનંદધારી
 રજજુ ૬૯ દોરડું
 રતઃ (સં.) ૫૫ સ્થિત, રહેલો
 રયણ ૩૧ રત્ન
 રાજનગર ૧૨૪ અમદાવાદ
 રાત્રા ૧૨૦, ૧૨૩ અનુરક્ત,
 આસક્ત, રચ્યાપચ્યા
 રાશિ ૯૧ સમૂહ
 રિક્ત ૯૧ ખાલી
 રીસ ૧૦૬ રોષ, ગુસ્સો
 રૂપી ૧૩ જેને રૂપ છે એવું
 લક્ષિત ૩૬ ગણાતું, લેખાતું
 લખાવિતં ૧૨૪ લખાવ્યું
 લભતે (સં.) ૮૬ પ્રાપ્ત કરે છે
 લહ(વું) ૩૨, ૪૪ પામવું, મેળવવું
 લાલિમ ૪૭ લાલિમા, રતાશ
 લિદ્ધ ૧૦૦ લીધું
 લિંગ ૧૩ લક્ષણ, ચિહ્ન
 લેખઈ ૧૨૪ -ની ગણનામાં, -ની
 તુલનાએ

લોકગિરા (સં.) ૧૨૪ લોકભાષાએ
 લોણ-તેલ્લ (પ્રા.) ૨૭ મીઠું અને તેલ
 વડભાગ ૧૯ મહાભાગ્યશાળી
 વત્તવ્ય (પ્રા.) ૧૧૯ વક્તવ્ય
 વદદ્વ્યાઘાત ૮૩ વચન પોતે પોતાને
 ખોટું પાડે તે
 વન્ન (પ્રા.) ૭૪ વર્ણ
 વપ(વું) ૧૧૪ વાવવું
 વયં (સં.) ૨૭ અમે
 વરં (સં.) ૮૭ વધુ સારું, વધુ પસંદ
 કરવા યોગ્ય
 વલતું ૪૩ પછીથી
 વાક્ ૫૩ વાણીની ઈન્દ્રિય, કંઠ
 વાધઈ ૧૮ વધે
 વાન ૭૨ જશ, પ્રતિષ્ઠા, માન
 વાયસ ૧૦૪ કાગડો
 વાયસતાલીયન્યાય ૧૦૪ કાગડાનું
 ઊડવું ને તાડફળનું પડવું એ બે
 વચ્ચે કારણ-કાર્ય સંબંધ જોડી
 કાઢવો તે, આકસ્મિક સંબંધ
 વાયા (પ્રા.) ૫૯ વાચા, વાણી
 વાવાર (પ્રા.) ૧૨૩ વ્યાપાર, પ્રવૃત્તિ,
 ક્રિયા
 વાસના ૪૩ જન્મજન્માંતર પ્રાપ્ત
 સંસ્કાર
 વાહિ (પ્રા.) ૮૫ વ્યાધિ, રોગ

વાંકડું ૯૫ મુશકેલીભર્યું
 વિકત્તા (પ્રા.) ૮૦ વિકર્તા, નાશ
 કરનાર
 વિક્ત્વર ૧૧૭ ખુલ્લું
 વિગતરાગ (સં.) ૮૬ રાગ વગરના,
 વિરાગી
 વિકલ્પધી, સવિકલ્પબુદ્ધિ ૨૧
 નિશ્ચયાત્મક, વિશેષગ્રાહી,
 સવિચાર જ્ઞાન
 વિગતિ ૭૭, ૯૯ વ્યક્તિ, પ્રકટન,
 વિસ્તાર
 વિગમ (પ્રા.) ૯૦ દૂર થવું તે
 વિગમ(વું) ૩૩ દૂર થવું, નષ્ટ થવું
 વિગાર (પ્રા.) ૮૫ વિકાર
 વિગોયાં ૧૨૦ નિંદ્રા પામ્યાં
 વિઘટક ૧૧૪ વિનાશક
 વિઘટ(વું) ૬૩, ૧૦૫ ભાંગી પડવું,
 નષ્ટ થવું
 વિચિત્ત, વિચિત્ર ૧૦૧ જાતજાતનું
 વિજ્ઞ ૧૦૦ વિના
 વિતથ ૩૬ અસત્, મિથ્યા
 વિદેહકેવલભાવ ૪૩ દેહમુક્ત
 કેવલ્ય, બ્રહ્મભાવ
 વિદ્ધૂણ (પ્રા.) ૨૬ વીંધીને
 વિપરિણમઈ (પ્રા.) ૧૦૫ પરિવર્તન
 પામે છે, સિદ્ધ થાય છે

વિપર્યસ્યતિ (સં.) ૮૬ ઊલટી - ખોટી
સમજ ધરાવે છે

વિપ્રતિપત્તિ ૧૩ ઊલટી સમજ
વિપ્રલભ્મ (સં.) ૧૬ છેતરામણી,
વંચના

વિભાવ ૫૭ અન્ય દ્રવ્ય સાથેના
સંયોગથી નીપજતું પરિણામ,
અશુદ્ધ દશા

વિમાસ(વું) ૭૭ વિચારવું
વિમુક્ક (પ્રા.) ૮૫ વિમુક્ત
વિરચ(વું) ૧૧૪ વિરત થવું, નિવૃત્ત
થવું, અટકવું

વિરાજિ (સં.) ૧૨૪ શોભતું

વિરિય (પ્રા.) ૫૯ વીર્ય

વિવર્ત ૨૨ રૂપાન્તર, અન્ય રૂપ

વિશ્વવૃત્તિ (સં.) ૧૬ સમસ્ત
(પરલોકાર્થી)નું આચરણ, એમની
પ્રવૃત્તિ

વિસઓ (પ્રા.) ૧૧૯ વિષયવાળો

વિસદશ ૨૪ જુદી, અસમાન

વૃકપદ ૮ વરુનું પગલું

વૃત્તિ જુઓ કાલવૃત્તિ, વિશ્વવૃત્તિ

વૃષસ્યતિ (સં.) ૮૬ મૈથુન કરે છે

વેદંત ૩૬ વેદાંત

વેદંતી ૩૪ વેદાંતી

વૈગુણ્ય ૧૧૪ વિપરીતતા, પ્રતિકૂળતા

વૈફલ્યવાદી ૨૫ કર્મનું કોઈ ફળ નથી
એમ માનનાર

વ્યક્તિ ૯૯ પ્રગટ થવું તે

વ્યગ્ર (સં.) રોકાયેલું, મગ્ન

વ્યધિકરણપણું ૭૬ જુદાજુદા આશ્રય-
માં ઊવાપણું

વ્યભિચાર ૬૩ ભંગ, નિયમભંગ

વ્યય (સં.) ૮૬ નાશ

વ્યવહાર ૨૯ વ્યવહારનય

વ્યાખ્યા ૧૨૪ વિવરણ, સમજૂતી

વ્યાખ્યાન ૧૦૫ વિવરણ

વ્યાઘાત ૧૦૩ ખંડન

વ્યાધ ૨૪ શિકારી

વ્યાપાર ૧૨૧ ક્રિયા

વ્યાપૃત (સં.) ૮૭ રોકાયેલું, મગ્ન

વ્યાપ્તિ ૬૩ વ્યાપક - સાર્વત્રિક નિયમ

વ્યાપ્યતા ૨૨ વ્યાપી શકવું તે

વ્યાસફળ (સં.) ૧૨૪ આસક્તિ

વીહિ ૫૯ ડાંગર

શબલ ૬૦ મિશ્ર

શબ્દ ૧૩ અવાજ

શમ ૬૪ કષાયાદિનું શમન

શારીર ૮૯ શરીરનું

શાલિ (સં.) ૮૬ યોગા, ભાત

શાંતવાહિતા ૭૯ શાંત થવું તે, શમન

શિખી (સં.) ૫૫ ચોટલી રાખનાર

શિવ ૮૮ પરમ કલ્યાણ, મોક્ષ	સદેહ (પ્રા.) ૭૪ સ્વદેહ
શુક્તિ ૩૭ છીપ	સદ્ (પ્રા.) ૧૧૬ શબ્દ
શુષ્પતિ (સં.) ૮૬ સુકાય છે	સદ્દહમાણ (પ્રા.) ૧૧૬ શ્રદ્ધા રાખનાર
શુંડિ ૧૧૭ સૂંઢ	સદ્દહ(વું) ૧૭, ૨૦, ૩૭ શ્રદ્ધા રાખવી,
શૂન્ય ૯૮ રહિત, વિનાનું	વિશ્વાસ મૂકવો, માનવું
શોધ ૧૧૫ શોધન, શુદ્ધિ	સપિપ્પલીયં (પ્રા.) ૨૭ પીપરચુક્ત
શોધ, શોધક ૫૮ શુદ્ધ કરનાર	સમકિત ૨ સમ્યક્ત્વ, પોતાના (જૈન)
શ્રદ્ધાન ૨ શ્રદ્ધા ધરાવવી તે	દર્શનમાં શ્રદ્ધા
શ્રુતધીર ૭૧ સિદ્ધાંતમાં ધૈર્યવંત -	સમય ૨ શાસ્ત્ર, દર્શન, સિદ્ધાંતમત;
સ્થિર	૧૧૨ ક્ષણ
શ્રુતિ ૪૩ વેદશાસ્ત્ર	સમરસાપત્યા (સં.) ૧૨૨
શ્રેયોરાજિ (સં.) ૧૨૪ મંગલ પદાર્થોની	સમભાવપૂર્વક
શ્રેણી	સમર્થિત (સં.) ૧૨૪ સમજાવાયેલા
શ્રોત્ર ૫૩ સાંભળવાની ઇન્દ્રિય, કાન	સમર્થ્યા ૧૨૪ સમજાવાયેલા
શ્વથ (સં.) ૮૭ શિથિલ	સમલ ૨૫ મલિન, મેલું
શ્લોક ૧૨૪ બત્રીસ અક્ષરનું માપ,	સર્ગ ૧૯ સ્વભાવ ; ૭૯ સૃષ્ટિ
ગ્રંથાગ્ર	સમવસ્થાન (સં.) ૧૧૧ સમ્યક્ સ્થિતિ
ષોડશક ૫૩ સોળનો સમૂહ	સમવાઅ (પ્રા.) ૭૯ સમવાય, નિત્ય
સઈમ્ (પ્રા.) ૨૬ સ્વયમ્, પોતે	સંબંધ
સઘટ ૬૦ ઘડાવાળું	સમવાય ૭૯ નિત્ય સંબંધ
સત, સત્ ૩૬ સત્ય, સાચું	સમાઓગ (પ્રા.) ૧૧૫ સમાયોગ,
સતી (સં.) ૬૪ સત્ - ખરી છે એવી	લેગા થવું તે
સતુષપણું ૫૯ ક્રોતરાવાળું હોવું તે	સમાસાસિંતિ (પ્રા.) ૫૯ આશ્વાસન
સત્તમ (સં.) ૧૧૧ શ્રેષ્ઠ	આપે છે
સત્તુ (પ્રા.) ૯૦ શત્રુ	સમૂહમઈઅ (પ્રા.) ૧૧૯ સમૂહમય,
સત્ય (પ્રા.) ૧૧૯ શાસ્ત્ર	સમૂહવાળું

સમ્મં (પ્રા.) ૮૫ સમ્યક્, બરાબર
 સમ્મત્તં (પ્રા.) ૭૯ સમ્યક્ત્વ, સાચી
 સમજ
 સયા જુઓ ન સયા
 સરાગ (સં.) ૮૬ રાગયુક્ત, રાગી
 સવિ ૫૫ સર્વ
 સવિકલ્પબુદ્ધિ ૨૧ જુઓ વિકલ્પથી
 સવિવેક ૨૫ વિવેક કરનાર, ભેદ કરી
 શકનાર
 સવિસય (પ્રા.) ૧૧૯ સ્વ-વિષય
 સવ્વ (પ્રા.) ૯૦ સર્વ
 સવ્વટ્ઠ (પ્રા.) ૯૦ સર્વ અર્થ, પ્રયોજન,
 ઈચ્છા
 સહાવ (પ્રા.) ૭૯ સ્વભાવ
 સંકર ૧૧૯ મિશ્રણ
 સંકંતા (પ્રા.) ૭૪ સંકાન્ત, પ્રતિબિંબિત
 સંકમ(વું) ૭૫ પ્રતિબિંબ પડવું
 સંકલેશ ૨૮ મારવાનો ભાવ ; ૧૨૨
 કષ્ટ
 સંખેપ ૨ સંક્ષેપ
 સંખ્ય ૩૪ સાંખ્યમત
 સંગહ (પ્રા.) ૧૧૯ સંગ્રહ
 સંગ્રહનય ૧૧૯ વસ્તુને સામાન્ય રૂપે
 જોતો નય
 સંચ ૩૫ સામગ્રી
 સંજમ (પ્રા.) ૧૧૫ સંયમ, ચારિત્ર

સંતતિ ૧૮ પરંપરા, પ્રવાહ, ધારા
 સંતાનૈક્ય ૨૮ એક અવિછિન્ન ક્રમ
 સંતો (પ્રા.) ૭૪ અંદર
 સંપત્તિ ૬૪ પ્રાપ્તિ
 સંમિત ૧૧૭ સમાવેશ કરનારું, -થી
 યુક્ત
 સંમુગ્ધ ૧૨૩ મોહયુક્ત
 સંયોગજ ૧૦ સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો
 સંસ્થાન ૧૧૭ શરીરરચના
 સાખી ૪૨ સાક્ષી
 સાદિ ૬૨ જેને આદિ-આરંભ છે એવું
 સામા (પ્રા.) ૭૪ શ્યામ
 સામાનાધિકરણ્ય (સં.) ૧૦૭ એક જ
 અધિકરણ - આશ્રયમાં હોવું તે
 સામ્ય ૩૦ સમતાભાવ
 સામ્રાજ્ય ૧૧૫ પ્રભાવક સત્તા,
 આધિપત્ય
 સાર ૮૬ ઉત્તમ, યથાર્થ; ૧૧૪ યોગ્ય
 સાસણ (પ્રા.) ૧૧૫ શાસન, ધર્મમત
 સાસ્વાદન ૧૧૨ પતિત જીવને પૂર્વ
 કાળમાં અનુભવેલ સમ્યક્ત્વનો
 આસ્વાદ માત્ર રહી ગયો હોય તે
 સ્થિતિ, બીજું ગુણસ્થાન
 સાંકર્ચ ૨૨ સંકરતા, ભેળસેળ
 સાંત ૬૩ જેને અંત છે તે
 સાંતભાવ ૩૯ અંતવાળું હોવું તે

સિત (સં.) ૧૨૪ ઉજ્જવલ પક્ષ, સુદ પક્ષ	સોહઓ (પ્રા.) ૧૧૫ શોધક, શુદ્ધિ કરનાર
સિદ્ધમૂલિકા ૧૨૨ સંજીવની ઔષધિ, જડીબુટ્ટી	સ્તોક ૧૧૨ થોડું
સિસૃક્ષા ૧૦૫ સર્જવાની ઇચ્છા	સ્થિરવાદી ૩૩ (આત્માની) નિત્યતામાં માનનાર
સીહ ૪૦ સિંહ	સ્પર્શન ૫૩ સ્પર્શની ઇન્દ્રિય, ત્વચા
સુગત ૧૯ બૌદ્ધ	સ્ફાર (સં.) ૮૭ વિપુલ, વિસ્તૃત
સુધી (સં.) ૮૧ સુજ્ઞ, પંડિત, બુદ્ધિમાન	સ્યાત્ (સં.) ૧૧૧ થાય
સુધું, સૂધું ૧૧૬ શુદ્ધ	સ્યાત્કાર ૧૨૧ અમુક અપેક્ષાએ આમ પણ હોઈ શકે એવો ભાવ
સુદયા (પ્રા.) ૯૬ શુદ્ધતા	સ્વર્ણ ૪૧ સુવર્ણ
સુષુપતિ ૩૭ સુષુપ્તાવસ્થામાં	હવઈ (પ્રા.) ૧૧૬ થાય છે
સુહ (પ્રા.) ૯૫ સુખ	હવંતિ (પ્રા.) ૭૪ થાય છે
સુહણું ૩૫ સ્વપ્નું	હંતા ૨૫ હજનાર
સુહાણ (પ્રા.) ૮૦ સુખોનો	હંદિ (પ્રા.) ૧૧૩ ખરે જ
સુહી (પ્રા.) ૯૫ સુખી	હાણિ ૮૮ હાનિ, હાસ, ઓછું થવું તે
સૂક્ત ૮૬ સારી રીતે કહેવાયેલું	હિત ૪૯ વિધિ
સૂઝઈ ૨૬ શુદ્ધ - સાધુજનને વાપરવા યોગ્ય ગણાય	હીનકલ ૩૨ ઓછી કલા - ઓછા અંશવાળો
સૂધું જુઓ સુધું	હેઉ (પ્રા.) ૧૫ હેતુ
સૂરય ૩૩ સૂરજ	હેત ૯૯ હેતુ, સાધન
સૂલમ્મિ (પ્રા.) ૨૬ શૂળમાં	હેતુ (સં.) ૮૮ સાધન
સેર ૧૧૦ માર્ગ	
સો (સં.) ૯૮ તે	

સમ્યક્દષ્ટિ

જેમ કોઈ આંધળો હાથીનો એકએક અંશ ગ્રહીને એ પૂરો હાથી છે એમ માને છે - દાંત પકડ્યા છે તે હાથીને મૂળા જેવો કહે છે, સૂંઢ પકડી તે ડાંડા જેવો કહે છે, કાન પકડ્યા તે સૂપડા જેવો કહે છે, પગ પકડ્યા તે કોઠી જેવો કહે છે - તેમ મિથ્યાત્વી વસ્તુ જેટલા ધર્મવાળી છે તેટલા ધર્મવાળી સમજતા નથી, વસ્તુને અધૂરી - એના એકએક અંશભેદને જાણે છે (પણ સંપૂર્ણ વસ્તુને જાણી એમ માને છે). જેની બે આંખો ખુલ્લી છે, દૂષિત નથી તે સૂંઢ, પગ, દાંત વગેરે અવયવો અને શરીરરચના, રૂપ વગેરેને લઈને વિશિષ્ટ પૂરો હાથી જુએ છે તેમ સમ્યક્દષ્ટિ જીવ સકલનયયુક્ત વસ્તુને જુએ છે, અને કોઈ વિશિષ્ટ નયવાદ પરત્વે ઉદ્ધસીન રહે છે. એને એ નિંદતો નથી, એની પ્રશંસા કરતો નથી. શિષ્યોને સમજાવવા વગેરે કારણ વિના નયની ભાષામાં બોલતો નથી - “મતાગ્રહી (એકાન્તવાદી) અને અપ્રિયકારી ભાષા તે પૂજ્ય કદી બોલે નહીં” એ વચન અનુસાર.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી